

ISSN 0027-2833

2-3 '2002

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ім. О. О. ПОТЕБНИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ
(головний редактор)
О. О. ТАРАНЕНКО
(заст. головного редактора)
В. А. ШИРОКОВ
(заст. головного редактора)
В. В. АКУЛЕНКО
А. П. ГРИЩЕНКО
С. Я. ЄРМОЛЕНКО
Ю. О. КАРПЕНКО
Н. Ф. КЛИМЕНКО
А. П. НЕПОКУПНИЙ
В. В. НІМЧУК
Н. Г. ОЗЕРОВА
Г. П. ПІВТОРАК
В. Г. СКЛЯРЕНКО
О. Б. ТКАЧЕНКО
О. І. ЧЕРЕДНИЧЕНКО
В. І. ЧУМАК
(відп. секретар)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. ШЕВЕЛЬОВ (США)
М. ШТЕЙЦЬ (Словаччина)

Адреса редакції 01001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4
тел. 228-19-24
факс 228-43-83

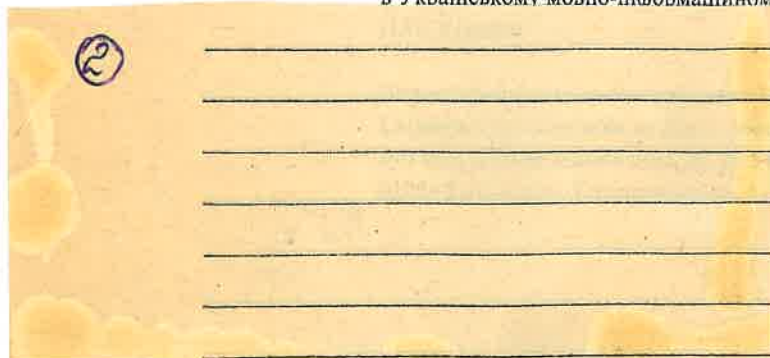
***Редакційна колегія висловлює щирю подяку
Громадському фонду Святого Андрія Первозванного
за фінансову підтримку***

*Свідомство про реєстрацію серії KB № 5562
від 18.10.2001 р.,
видане Держкомінформом України*

Редактори Н. М. ГАЙДАЙ, В. С. ДАНИХІНА

Здано до набору 15.05.2002. Підп. до друку 29.07.2002.
Формат 70х108/16. Папір офс. № 1. Друк офс.
Ум. друк. арк. 7,0. Обл.-вид. арк. 7,72.
Тираж 650 пр. Зам. № 741.

Оригінал-макет підготовлено
в Українському мовно-інформаційному фонді

АН України

ру

від 27.07.2001 р.

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

БЕРЕЗЕНЬ
ЧЕРВЕНЬ

2002

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ

Мойсієнко А. К. Віршовий текст як динамічна структура	3
Бойко Н. І. Типи лексичної експресивності в українській літературній мові.	10
Осташ Л. Р. Слов'янські автохтонні власні особові імена-композиції в чеських і українських мовах	22
Радчук В. Д. Мова в Україні: стан, функції, перспективи	39
Васильєва Л. П. До питання про співвідношення мови-системи та мови-стандарту	46
Коцюба З. Г. Семантична структура номінативних речень англійської та української мов	56
Прокопова Л. І. Тенденції розвитку сучасної німецької мови	63
Лісова І. Г. Лексичні засоби створення темпорального плану висловлення в текстах офіційно-ділового стилю.	67

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Вербич С. Записки з ономастики.	73
---	----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Хроніка.	76
------------------	----

Юрій Володимирович Шевельов	77
---------------------------------------	----

CONTENTS

Moysiienko A. K. Poetic text as a dynamic structure	3
Boyko N. I. Types of lexical expressivity in the Ukrainian literary language	10
Ostash L. R. Slavonic autochthonal proper personal composite names in Czech and Ukrainian	22
Radchuk V. D. Language in Ukraine: state, functions and perspectives	39
Vasylieva L. P. On the correlation of language as a system and language as a standard	46
Kotsiuba Z. H. Semantic structure of nominal sentences in English and Ukrainian	56
Prokopova L. I. Tendencies of modern German's development ..	63
Lisova I. H. Lexical means of temporal utterance plane's creation in official and business texts	67

REVIEWS AND ANNOTATIONS

Verbych S. Writings in onomastics	73
--	----

SCIENTIFIC LIFE

Chronicle	76
Juriy Volodymyrovych Sheveljov	77

..... 3
..... 10
omposite 22
..... 39
stem 46
es 56
elopment 63
e's creation 67

..... 73
..... 76
..... 77

А. К. МОЙСІЄНКО

ВІРШОВИЙ ТЕКСТ ЯК ДИНАМІЧНА СТРУКТУРА (із спостережень над поезикою Яра Славутича)

Стаття присвячена поетичному ідіостилю Яра Славутича, особливостям динамізації мовно-образної системи віршового тексту. Текстова структура аналізується головню на лексико-семантичному, образно-смісловому рівнях, що розглядаються у взаємодії з тими чи тими фонічними, граматичними, власне поетичними чинниками, які нерідко стають визначальними в композиційній організації вірша.

Ключові слова: текст, динамічна структура, лексико-семантичний рівень, взаємозв'язок.

Поняття динаміки текстової структури має різну природу вираження, що зумовлює осмислення цієї структури як художнього явища.

По-перше, на рівні творення тексту дослідники виділяють своєрідну триєдність, де «біловому» варіантові передують задум (прототекст), з нього народжуються чернеткові записи, плани і варіанти (метатексти), які, нарешті, і виступають семантичним інваріантом архітексту¹. По-друге, поняття динаміки розглядається на рівні декодування текстової структури як самодостатньої даності. Але зауважимо, що і в першому, і в другому випадках можливі численні схеми, численні ланцюги репрезентації динамічного процесу, в якому чільну роль відіграють відповідно автор та інтерпретатор (реципієнт).

У цій статті динамічний аспект поезії Яра Славутича розглядається головню на тематично-композиційному та лексико-семантичному рівнях текстової структури.

Загалом аналіз тексту як динамічної одиниці має враховувати «рух — розвиток — видозміни» на різних рівнях — фонематичному, граматичному, лексичному, образно-смісловому, композиційному. Причому нерідко поєднання різнорівневих компонентів здатне витворити найвищу експресивну цілість у динамічній системі поетичного тексту. «Вирішальне естетичне значення контексту, інтенсивність смислових взаємодій завжди властиві будь-якому виду словесного мистецтва, не кажучи вже про ліричну поезію, де взаємодії особливо динамічні»².

Аналізуючи поезії Яра Славутича, на долю якого випало більшу частину свідомого життя провести поза межами України, неважко помітити, що в його численних творах темою і мірою образного слова стає рідна земля з її класичною атрибутикою (Дніпро і Хортиця, ставок і тополі...). Мотив рідної землі звучить не лише в творах про Україну — він вкраплюється, постає в спогадах і образних асоціаціях у найрізноманітніших віршах з емігрантського життя, у «мандрів-

¹ *Торон П. Х.* Текст как процесс // *Finitis Duodecim Lustris*: Сб. статей к 60-летию проф. Ю. М. Лотмана. — Таллин, 1982. — С. 168–169.

² *Гинзбург Л.* Поэтика Осипа Мандельштама // *Известия АН СССР : Сер. лит. и яз.* — 1972. — Т. 21. Вып. 4. — С. 13–14.

них» поезіях автора. І такі вкраплення-спогади, вкраплення-асоціації слугують значним динамізуючим засобом на тематико-композиційному рівні вірша.

У поезіях, безпосередньо присвячених Україні, динамізуючим компонентом виступає певний традиційний образ, який нерідко видозмінюється, приводить у рух цілий ряд смислових, емоційних взаємодій.

Звернімося до одного з ранніх сонетів Яра Славутича — «Степи Херсонщини»³, який постає «цілісним спогадом» про недавно полишену батьківську землю з «соломоверхими клунями на току», «розлогими вербами в ранішньому димі», землю, де «хлюпоче риба в сонному ставку, дзвенить бджола у рвійному нестримі» і де «несуть батьки журбу свою гірку». Розлогу неквапливу оповідь порушує хіба що «рвійний нестрим» бджоли, який одразу никне під тягарем гіркої батьківської журби (згадаймо: вірш написаний у час воєнного лихоліття 1943 року).

І все ж, неважко спостерегти, як тепловійно передається у вірші перейнятість ліричного героя землею свого роду, свого дитинства. І «сонний ставок», що загалом точно «сфотографований» пам'яттю автора, нараз засвічується такою природною теплотою, стає голубим: «Тримаю в серці голубий ставок, Верхи тополь і вітрякові крила».

Так само означений голубою кодою перифрастичний образ ставу в іншому сонеті: «В незнане царство голубе вікно, Де ситий короп у сназі високий Нуртує ставу непокірне дно!» (25).

Принагідно звернімо увагу ще на один з динамізуючих компонентів у цих рядках — лексему *нуртує*, про яку літературний критик пише, що це «єдине слово, яке дисонує з напрочуд спаяною і густою поетикою сонета». І далі уточнює: «Нуртувати може фонтан, вулкан, вода чи рідина взагалі. Короп може хіба що рити, скородити, торгати, розпушувати тощо те ж саме дно, тобто його дія в даному разі переходить на інший предмет. Я б запропонував тут дієслово «ворушить», але не вважаю його максимально точним»⁴. Добре, що С. Пінчук усе-таки розуміє: «будь-які поправки до тексту вносяться тільки з волі автора», а «подібні рекомендації — поза межами моїх компетенцій». Бо те, що поет «неперехідне слово зробив перехідним»⁵, зовсім не вада, а насамперед свідчить про неабияке мовне чуття відомого «традиціоналіста», який, скажімо, в словотворчій стихії має незрівнянно більше здобутків порівняно з деякими галасливими модерністами-експериментальниками.

Але повернімося ще до одного слова з цього вірша — *снага*, аби лише привернути увагу читача до того факту, що воно (чи його форми, спільнокореневі лексеми) з'являється надзвичайно часто саме у творах Яра Славутича про рідний край чи в тих, де отча земля отримує певні образні ремінісценції. І зовсім, вважаю, не випадково. Бо *наснага*, що живила поета ще в дитячі роки, була такого міцного замісу й настою, що не розчинилася в життєвих суєтностях, не розтратилася на світових просторах доріг, не канула в Лету.

У вірші, датованому 5 серпня 1990 року, Яр Славутич зізнається: «Я так жадав ту землю цілувати, Яка снагою дощових струмків, Немовби купіль теплих шапликів, Колись голубила дитячі п'яти!». І знову голуба барва дитинства, нерозтрачена барва рідного краю, поетової снаги.

У поетичному словникові Яра Славутича подибуємо цілий ряд утворень зі стрижневим *снага*, напр.: «Терпка вага Жадано давить млосні груди, А вже сужиллями снага Спішить живицею отрути» (44); *наснага* — «Важкі путі, по-

³ Славутич Яр. Твори : В 5-ти т. — К. : Едмонтон. — 1998. — Т. 1. — С. 23. Далі, посилаючись на це видання, вказуватимемо лише сторінки.

⁴ Пінчук С. Поет чіткої, досконалої форми : З поезики ранньої творчості Яра Славутича // Херсонський збірник : До 80-річчя Яра Славутича / Упор. А. Крат. — К. : Херсон, 1998. — С. 24.

⁵ Там же.

збавлені споко
ської І гарт нас
серця до дна ще
вернути прапра
жсений — «Для
гу» (171); *снаже*
пеан» (147), *сна*
ти? Надхнення
ситив коріння к
(134); *снаговит*
Снаговито, як рі
погідний Яре, В
твое добро» (14

Останніх чо
мови, *снажний* у
ний»⁶, проілюс
снажний кінь».

У «Словарі у
на лише зі значе
значно ширшу с
стан душевного
тощо»⁸. Це стосу
ліфункціональн

Напевно, суч
уже не супровод
неоціненою, чи
ність «натхненн
кого: «Він був, я
Сталив серця —
лися снажним пе
зори — вольови
вірші, присвячен
ному розгоні По
на палаців, Горд
Благали снажних
гове Тебе на пло

У контексті С
снажний — *снаг*
широким наборо

Дивовижної
лоту солону На
ром», що випро
незважаючи на
плундровуй» йо
синтез — снагові
марний світ І в о

Водночас укр
ного «снага» в ди
цепційних компо

⁶ Словник укра

⁷ Словарь украї

⁸ Словник украї

збавлені спокою, Чужі краї, запалі в каламуть, Тебе навчать і мудрости людської І гарт наснаги серцеві дадуть» (110); *наснажувати* — «Час наруги нам серця до дна ще не виїв. Незнищенне воно, клекотить день за днем. Образи повернути прапрадідний Київ Наші душі наснажує вічним вогнем» (166), *наснажений* — «Для серця й мозку вибраних людей Підняв я стяг наснаженого змагу» (171); *снажний* — «І проростають, наче брості, Снажні рядки — дзвінкий пеан» (147), *снажливий* — «Що знайшла вона? Меди снажливі? Бризку радості? Надхнення хміль?» (150); *снаговитий* — «Хай би гнів я в сирій землі і наситив коріння клена, Щоб шуміла в блакитній млі Снаговита листва зелена» (134); *снаговито* — «Де ви, де ви, дзвінки джерела, Довгождана доріг мета? Снаговито, як рідні села, Напувайте мої вуста» (131); *снаговійний* — «І вигою, погідний Яре, Вікопомне душі тавро. Хай на серце спливе стожаре, Снаговійне твоє добро» (144) тощо.

Останніх чотирьох слів узагалі не фіксують словники сучасної української мови, *снажний* у СУМі подано з позначкою «діалектне»: «Сильний, невиснажений»⁶, проілюстровано прикладом з Грінченкового словника: «Се колись був снажний кінь».

У «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка лексема *снага* подана лише зі значенням «сила; фізична можливість»⁷, однак це слово сьогодні має значно ширшу сполучуваність, зокрема вказує на життєздатність чого-небудь, стан душевного піднесення, творчий запал, завзяття, пристрасність, жагучість тощо⁸. Це стосується й утворень, похідних від *снага*, які характеризуються поліфункціональною семантикою в Славутичевому ідіолекті.

Напевно, сучасні лексикографи, укладаючи новий словник, слова *снажний* уже не супроводжуватимуть поміткою «діалектне». Славутичева практика є тут неоціненною, численні приклади з його творчості можуть засвідчити недаремність «натхненного труду» в цій царині. Пор., наприклад, про Максима Рильського: «Він був, як спів! Октавою, сонетом, Не покладавшись на модерний дим, Сталив серця — старим і молодим — Навперекір накинута тенета. І ми хвалилися снажним поетом, Перед сусідами гордились ним» (75), або: «Для нас правзори — вольовий Гомер, Снажний Шекспір і Данте в тузі хмурій» (151), або у вірші, присвяченому пам'яті Миколи (Богдана) Мухина: «Що є звитяга? В буйному розгоні Повите звагою снажне життя» (155). Пор. також: «Де снажна білина палаців, Гордих арок вельможний лет?..» (154), «Просторів порожні борти Благали снажних медів» (128), «Тоді, снажна моя любове, Злітай у небо. Хай богове Тебе на плодь благословлять — І Кама ложе дасть готове» (252).

У контексті Славутичевої творчості слова з парадигматичного ряду *снага* — *снажний* — *снаговито*... сигналізують про відповідну тематичну парадигму з широким набором традиційної національної символіки.

Дивовижної краси зачин, повен гармонії звуку і почуття, у вірші «Золоту, золоту соломі На святкову стелю постіль» (144) утеплений «снаговійним добром», що випромінює ліричний герой. І саме з ним, «снаговійним добром», незважаючи на «віковічну втому» («розметає її!», «нестерпний біль» («ви-плондровуй» його!), виростає надія на роменовий цвіт оновлення (промовистий синтез — снаговійний ромену цвіт): «І тоді, по близькій світанні, Я покину потьмарний світ І в очиснім вітрів купанні Оновлюсь, як ромену цвіт».

Водночас українний символ стає таким природним підґрунтям для очікуваного «снага» в динамічній системі вірша; тепер маємо чергування опорних аперцепційних компонентів (*живлючий ромен* — *дзвінка снага*):

⁶ Словник української мови : В 11-ти т. — К., 1978. — Т. 9. — С. 421.

⁷ Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка : В 4-х т. — К., 1959. — Т. 4. — С. 161.

⁸ Словник української мови. — Там же.

Цвітуть евкаліпти, пускаючи пух,
Колібри дзвенять над окрасом зеленим.
І втома зникає, і кріпне мій дух,
Немов оповитий живлющим роменом.

Розтанув навіки скитальчий туман,
І давньою радістю повниться серце,
Що навіть Великий бутний океан
Лягає до ніг, як ласкаве озерце (145).

Я чую, як знов повертається міць
І диває знову дзвінкою снагою.
О щастя дозріле ярких блискавиць,
Ти слово моє напуваєш грозою!

Паралелістичну динаміку вірша вінчають рядки, в яких «давньою радістю» оживають і ромен, і «ласкаве озерце», що дохлюпнуло сюди, може, з херсонсько-запорізьких степів чи волинсько-чернігівських лісів, яке, зрештою, обдарувало ліричного героя такою наснагою, котра впокорює навіть «Великий бутний океан».

Великий океан лягає до ніг ліричного героя і в вірші «Раюю на горі — як на Парнасі», де вже першим рядком окреслено, здавалося б, безхмарну, безтурботну атмосферу, сповнену сонячних гімнів життю. Таке ж безхмарне, ні тіні смутку, і порівняння «Димує Торо, ніби Чотирдаг». Але асоціативна спіраль ще лише розгортається. І тільки в третій строфі з'являється начеб несподіване «Навіщо ж туга, дивний чоловіче?», що невдовзі повертає ліричного героя до першоджерел: «З-над сосон чує рідний шум тополі, А знизу — плескіт чорноморських хвиль» (145).

Через образ ставних українських тополь, дзвінких джерел у поезії «Де ви, де ви, ставні тополі» постають спогади про рідні села, мрії про дальні гаї. Причому нові образи кожного разу супроводжуються отим славутичівським «снаговито», «снажний»:

Снаговито, як рідні села,
Напувайте мої вуста.
Хай із вашим саяним приходом

Згасне згага, — і мандрів шлях
Буде слати холодним водам
Привітання в снажних гаях (131).

Тут варто звернути увагу на ще один лексичний компонент, що нерідко постає у віршах Яра Славутича у вигляді парадигми *саяво* — *саяний*... і котрий, як правило, з'являється на перехресті вже згаданих двох парадигм. Пор., наприклад, у поезії про Київ, який «від саява снаги золотий» (168). Або у вірші «Коли ж порине ярий барвоспад»: «Зачата в пориві, крута снага Звелась ворожі вихвати карати!.. Я бачу саяво красних перемог, Ідуть когорти воїв — не пігмеїв! І нас провадить на відплату Бог, Якого визволили ми з музеїв» (332).

Однак повернімося ще до образу тополь, який так активно культивується в творчості Яра Славутича. У вірші «Струнко здійснюється дим. Одисей повертає в Ітаку» цей образ досить коректно перенесено на інший національний ґрунт, в іншу епоху. Загалом нейтральна фраза *Струнко здійснюється дим*, що започатковує вірш, буквально через кілька рядків видозмінюється в дивовижної сили й оригінальності образ, який опирається на суто українську традицію: «Лине тополею дим!» (236). Так міг сказати оповідач, якому й самому не байдужа тополина солодкість диму з батьківщини. Наступна фраза *Радощі рідного дому*, яка характеризує повернення Одисея в Ітаку, мовби воскрешає радощі рідного дому й ліричного героя, які, проте, тут же нівелюються категоричним — «Тільки ж мені до Дніпра всі дороги закриті».

І замість жаданого славня (пор. паралель на початку вірша: «Ітацька земля бенкетує: Син повернувся додому») — сувора діалектика снажного життя новітнього Одисея в заключних рядках: «Плач і ридай досхочу, з голокостів новий Одисею».

У віршах 50–80-х років тема України лишається оповитою зболеним чуттям безнадії повернення на рідну землю. Перебуваючи на Босфорі в листопаді 1968 року, поет полишає в записнику важкі гекзаметри: «Близько, жадано ле-

жиш, недосяжна моя Україно!» (268). Ще песимістичніші рядки одного з пізніших віршів: «Я вже ніколи довіку тебе не побачу, Земле моя» (182).

Подібні мотиви знаходимо і в ліриці поета п'ятдесятих:

О життєдайна моя материзно!
Сонце згасає в чужинах мутних.
Чорні провалля безжально і грізно
Тропи мої обривають на них.

Куля земна, полонена п'ятою,
Знає мету, що ясна і пряма.
Сотні доріг подружило зі мною,
Тільки тебе, материзно, нема (132).

М. Миколаєнко згадує ностальгійного листа Яра Славутича, в якому, ділячись враженнями від мандрівки до Туреччини, поет оповідав про те, як на березі Чорного моря зі слізьми на очах думав про Україну, про її розлогі степи з євшан-зіллям, котре додає людині сил і живить пам'ять⁹. Мрія про рідний край бачиться ліричному героєві здійсненою хоч би на межі між життям і смертю: «Лиш дай у тяжкому сконі Узріти євшан степів, На отчім прадавнім лоні Почути Дніпровий спів; І, впавши на рідну землю, Її цілувати щерть... Тоді без жалю приємлю, Немов нагороду, смерть» (133). І все ж, як кажуть, мрія вмирає останньою: «Я мрію про щастя жадане, Коли з верховіть навесні Ти врониш, Дніпровий каштане, Пречисту пелюстку мені» (274).

А поки що Україна приходить до поета у сні («Мені приснився неймовірний сон, Я брів полями сивого Славути»), у дзвоні Дніпровому сумерійської ліри (259), являється йому в далекій Японії («Перед Кіото Серце співає знову. Обабіч доріг Навстріч — херсонські степи! Тільки написи інші» — 243) і неблизькому Марокко: спів півнів і ржання коней в поезії «Коли в Танжирі піють півні» нагадують про рідні херсонські села; тому і — «співи богорівні», тому і — «півняче бароко» — в клетоті ранкових дворів, гукові-гомони Дніпра (240).

А втім, ліричний герой Яра Славутича живе не лише спогадами і вболіваннями за батьківську землю. Тепер він намагається по-новому творити цю землю в чужій стороні і гордий з того, що «І поля, і дерева, й оселі Промовляють мені: «Ми твої! Твої прадіди в горі веселі Розорали цілинні краї» (201).

Думається, не випадково в першій книжці п'ятитомного зібрання Яра Славутича поезія «Українським наснажена зором» міститься на одній сторінці з поезією «Стань стопою на снажний чорнозем», яка є своєрідним продовженням попередньої. А дієприкметникова ознака в першому вірші стає характеристичною (щодо її носія) в другому. Таким чином, динамічна спрямованість лексеми «наснажена» в першому вірші мовби знаходить безпосередню реалізацію в отому «снажний чорнозем» з другого вірша. Цей динамізм набуває узагальнювального значення при перенесенні на особу: «І знайшов я на полях Альберти Давню радість і нову снагу» (201).

Отже, на прикладі двох віршів простежуємо рух смислових образів у межах конкретної поетичної картини: *наснажений* українським зором, відповідно стає *снажним* чорноземом Альберти, і відповідно це дає нову життєву *снагу* ліричному героєві.

Зрештою, і в системі окремого вірша на взаємозв'язку парадигматичних компонентів лексеми *снага* будуються численні образно-смислові лінії поетичного твору. Пор., наприклад, у віршах «Прославно, друзі, вогнегрів'я лева» (359), «Важкі путі, позбавлені спокою» (110), «Розмай світів — як першозвуки гами», «Трофеї» тощо.

Так, початкові рядки «Розмай світів — як першозвуки гами, Його відгомін гожий і снажний» з однойменного вірша — мовби своєрідна спонука для ліричного героя на шляхах «терпкої чужини» благодати внутрішньої снаги: «Зійди, снаго, й розквітни барвінково! І появи непроминальний бран, Де в саяві сили ваговите слово Мене сп'янить, як запашний євшан».

⁹ Миколаєнко М. Чари євшан-зілля // Творчість Яра Славутича: дослідження, статті та рецензії. — К.; Едмонтон. — 1997. — С. 40.

І знову сув'язь характеристичних елементів означеної нами парадигми-тріади: снага — барвінок, євшан — саяво.

Подібне образно-сміслове навантаження мають лексеми *наснага*, *наснажений* у поезії «Важкі путі, позбавлені спокою»:

Важкі путі, позбавлені спокою,
Чужі краї, запалі в каламуті,
Тебе навчать і мудрости людської
І гарт наснаги серцеви дадуть.
Тож нащо стрим? Наснажена людино,
Иди й мандруй Скородою в світ.

Але тут наснага світу стає, так би мовити, реалізованою в людині, активно вираженою в ній, і це своєрідно злютовує, відповідно концептуалізує вірш.

У цій злютованості поетичного тексту, як зазначалося на початку статті, особливу роль відіграють різні засоби динамізації, що виявляються на всіх рівнях художньої структури. Тут лише побіжно спинимося на деяких фонічних, граматичних, власне образних моментах у системі Славутичевого вірша, які нерідко є визначальними в організації смислової, музичної стихії твору.

Той чи той звуковий ряд у поезії Яра Славутича, як правило, суголосний певній тематичній, емоційно-настрійовій, естетичній тональності твору. Музика звукоповторів живить динамічну тканину вірша, причому характер цього динамізму кожного разу відмінний. Пор. на прикладах одного лише рядка з різних текстів Яра Славутича: «Громи гриміли з райдужних воріт» (29), «На них луска лисніла, мов місюра» (14), «Важучий духом Яр Жагутич» (428). Пор. також динамічні звукоповтори, що виникають на основі суголосся складів, окремих фрагментів слів: «Мертвотний мор і хворі дерева» (127), «Палає незборний Палах» (316), «Жовту шкіру — ножем жорстоко» (222).

Внутрішня рима нерідко з'являється на місці цезури («Не жалію мою жоломію» — 42; «Спинивши авто, я зайшов у хату» — 197); прикінцеве слово римується з серединним другого рядка («На привіллї живемо, Чай п'ємо із маком» — 42), з початковим й останнім компонентом у наступних рядках («Появився у блисках роси, Погаси мої вибухи спраги І вергання пустель погаси» — 130); римується перше й останнє слово в рядку («Хай перегойдує гай»); відбувається римування на основі синтезу фрагментів слів («На бруньках вишень Грає довше день» — 41) тощо.

Надзвичайно багата словотворча стихія в поезії Яра Славутича. Наприклад: *бороття* — «Де материнки з вітром бороття»; *веснояр* — «Тут веснояром цвіте земля» (146); *всевіда* — «Сидять діди, задумані всевіди» (197); *гривун* — «Ой, спіткнувся в чистім полі Вороний гривун» (53); *могута* — «Могута дзвінка Святогора» (168); *приланцюжити* — «І нехай тоді тебе з дороги На палючій скелі край води, Як прокляття, кинуте під ноги, Приланцюжать месники — з біди!» (123); *боговитий* — «О, не забути боговите слово» (183); *ярливий* — «Ярлива кров бажаннями сліпа» (173); *володарно* — «Де на старих палацах володарно Дзвенить мистецтва радісна яса» (172); *голготно* — «Дум тягар я голготно несуну» (130); *раменувато* — «Раменувато монолітом дуба Росте наш дух — витає, мов орли» (81) та ін.

Слід наголосити, що такі новотвори, як правило, органічно вписуються в загальну поліфонію тексту, продовжують чи започатковують відповідне звукове інструментування твору. Звернімо увагу хоч би на останній приклад, де прислівниковий оказіоналізм *раменувато* не лише продовжує алітеративний ланцюг із надзвичайно виразним *р*, а й по-новому організовує звуко-сміслову символіку вірша з внутрішнім римуванням (на *то*), з не менш виразним голосним на досить широкому контекстуальному тлі.

Відзначимо також динамізм ритміко-інтонаційного, структурно-синтаксичного малюнку вірша. Обмежимося лише кількома прикладами — без коментів

рів — з поезії Яра Славутича. Незважаючи на деяку схожість окремих компонентів у першому і другому, другому і третьому фрагментах, вони цілком відмінні за синтаксичною формою, семантикою і динамікою їх вираження, пов'язаною, безперечно, також з іншими динамічними чинниками на різних зрізах художньої структури: «Як солов'їний на світанку спів, Як любий поклик ранньої зозулі, Як дзенькіт кобзи, що зове на гулі, Як на ставку ячання лебедів, Як перший крик розпалених півнів, Як шепіт вишні у знемозі чулій, Як поцілунки в зустрічі минулій, Коли обом не вистачало слів, — Лунає сміх її» (31), «Як смерчі — димучі зарви. Як вихор — вогонь юги» (131), «Безлюддя. Безмежжя. Сум» (131).

На окрему розмову заслуговують і власне образні утворення в поезії Яра Славутича (пор.: «Піднявши білі прапори, Пливе в полон хуртеча» — 214; «Нуртує думка, що круглила лоб» — 330; «Шаблі — як шуліки» — 159 тощо), які можна розглядати як цілісні художні системи, що, звичайно, динамічно невіддільні від ширших текстових структур.

Наприкінці спробуємо коротко спинитися на окремому творі як цілісній віршовій побудові, торкнувшись найвиразніших чинників його динамізації. Отже, поезія «Скарга жерця»:

Обшили душу лишай,
Покрили серце жовті струпи...
Чий ж то голосно, чий
Ревуть несамовиті труби?

Гудуть — як бурі з-над печер,
Зловісно б'ють у мідні дзвони.
Хтось неблаганний нас роздер:
— Змирися, світе безборонний!

О буйні стриби! Окропіть
Ясною гоїстю тією,
Що розпанахає набрідь
Понад полянською землею!

Я душу вийму і заб'ю,
Заб'ю, щоб гною не кортіло,
І спрагло Нав'ю перев'ю
Моє пречисте тіло (143).

Уже перший алітеративний рядок важким шипінням лягає на душу, болючість проймає серце («бомбардують») сполуки приголосних у другому рядку). Змінюється інтонаційний лад у третьому — четвертому рядках та відповідно до паралелі *лишай* — *струпи* зберігається інструментування з домінуючими **ч** в третьому і **р** в четвертому рядках. Динаміка запитальної інтонації переходить у еліптичну стрімкість наступного речення, також із виразним алітеративним рядом, dorocraє внутрішньопсихологічного закличного вокативу: «Змирися, світе безборонний!». В структурі наступної строфи помітну роль відіграють неузусні лексеми — *гоїсть*, *набрідь*, динамізуючий ефект яких апіорі визначається, поперше, на словотвірному рівні, по-друге, на рівні семантичного протистояння і конкретно (функціонально) виявляється в контексті четвертої строфи, вірша в цілому. Надзвичайної сили метафоричний образ «обшили душу лишай», певною мірою завуальований не менш вражаючим фонописом, у кінцевих рядках «спливає» знов у сув'язі з отим «Я душу вийму і заб'ю». Щодо розвитку образної динаміки слід зауважити: на початку вірша душа не є об'єктом будь-якої спроби ліричного героя, певною мірою знеосібленого (звичайно, в кінцевому результаті не забуваймо про особливу роль заголовка), натомість у прикінцевих рядках на перший план стає «Я» ліричного героя, активізуючи, таким чином, «ясну гоїсть» і вивершуючи динамічну філософію вірша.

MOYSIYENKO A. K.

POETIC TEXT AS A DYNAMIC STRUCTURE

The article is devoted to the poetic idiostyle of Yar Slavutych, dynamisation peculiarities of the speech-imaginative system of the poetical text. The structure of the text is analyzed mainly on lexico-semantic, imaginative-notional levels which are researched in connection with these or those phonic, grammatical, just poetic elements which often become determinative in the compositional poem organization.

Key words: text, dynamic structure, lexico-semantic level, interconnection.

ТИПИ ЛЕКСИЧНОЇ ЕКСПРЕСИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті розглядаються основні типи лексичної експресивності: інгерентна (денотативно-конотативна, конотативно-денотативна, конотативна) та адгерентна (функціонально-семантична, функціонально-стилістична). На основі виділених типів лексичної експресивності здійснено розмежування мовної (семантичної) експресивності і мовленнєвої (функціональної), виявлено чотири класи експресивних лексичних одиниць: 1) експресиви з узуальними первинними значеннями, 2) експресиви з узуальними похідними значеннями, 3) експресиви з оказіональними (контекстуальними) значеннями, 4) слова зі стилістично зумовленим експресивним забарвленням. Встановлено роль і співвідношення денотації та конотації у структурі лексичного значення експресивного слова.

Ключові слова: лексична експресивність, конотація, експресія.

Експресивний фонд української мови надзвичайно багатий і різноманітний, його елементи функціонують на різних рівнях мовної системи і становлять «сукупність семантико-стилістичних ознак» мовних одиниць, які виступають засобами «суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту або адресата мовлення»¹. Активно виявляючись на рівні мови і мовлення, лексична експресивність належить до найпродуктивніших, оскільки основне навантаження вербального вираження почуттів інтенцій мовця, пов'язане з суб'єктивним баченням і оцінюванням фрагментів картини світу, виконують лексичні одиниці та їх лексико-семантичні варіанти, належні до лексико-семантичного рівня.

Цілком природно склалося так, що експресивно нейтральна лексика української мови (як загальноновживана, так і термінологічна) вивчалася значно активніше (праці І. К. Білодіда, А. А. Бурячка, В. С. Ващенко, В. О. Винника, С. І. Головащука, Л. Л. Гумецької, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонка, М. А. Жовтобрюха, Г. П. Іжакевич, Л. В. Карпової, І. М. Кириченка, В. Т. Коломієць, В. І. Кононенка, М. П. Кочергана, Л. А. Лисиченко, О. С. Мельничука, О. Г. Муромцевої, В. В. Німчука, Л. С. Паламарчука, Т. І. Панько, М. М. Пилинського, Л. М. Полюги, В. М. Русанівського, Н. М. Сологуб, Л. Г. Скрипник, О. О. Тараненка та інших учених), ніж виявлення й аналіз експресивного лексичного фонду, який не був об'єктом спеціального монографічного висвітлення. Нинішній стан вивчення української експресивної лексики зумовлений закономірними причинами: 1) нейтральній лексиці традиційно відводиться провідна роль у комунікативних актах; 2) експресивну лексику послідовно зараховують до периферійної, рідковживаної і додаткової в комунікативних процесах. Проте досить плідно цей шар лексики досліджувався у зв'язку з комплексним вивченням експресивних засобів української мови. Прикладом є праці В. А. Чабаненка [1984, 1993, 1995], у яких основи мовної експресії проаналізовано на базі зібра-

¹ Лінгвистический энциклопедический словарь.— М., 1990.— С. 591.

ного величезного фактичного матеріалу і які є надійним підґрунтям для спеціального аналізу проблем лексичної експресивності. Крім того, сучасні українські періодичні видання, зокрема «Культура слова», традиційно містять багато цікавих і ґрунтовних розвідок про різномірневі експресивні одиниці, аналіз яких здійснюється в основному із стилістичного погляду.

Експресивна лексика як особливе й специфічне явище української літературної мови принагідно досліджувалася з соціолінгвістичного (В. М. Русанівський, В. А. Чабаненко, О. Г. Тодор та ін.), лексикологічного (М. А. Жовтобрюх, Л. П. Жаркова, Г. М. Сагач, О. О. Тараненко та ін.), національно-культурологічного (С. Я. Єрмоленко, І. В. Кононенко, А. К. Мойсієнко та ін.), стилістичного (В. С. Ільїн, В. П. Ковальов, В. С. Калашник, В. А. Чабаненко, Л. О. Пустовіт, Л. О. Ставицька та ін.) поглядів. Найменш дослідженою залишається семантика українського експресивного слова, тобто ономазіологічний та семазіологічний аспекти, вивчення яких передбачає з'ясування комплексу взаємопов'язаних семантичних проблем.

Враховуючи всепроникність експресивності, яка «дає про себе знати в будь-якій сфері життєдіяльності»², значущість експресивної лексики у мовній системі слід визначати у зв'язку з орієнтацією на конкретну функціонально-стильову підсистему. Такий підхід виявляє небажаність її в офіційно-діловому стилі, поміркованість, зваженість та умотивованість при залученні до наукового мовлення з метою поживлення академічного, «сухого» викладу та індивідуалізації мови вченого і важливість, доцільність, функціональну значущість для розмовного мовлення (як літературного, так і діалектного), а також публіцистичних та художніх жанрів, для яких експресивність — «це логіко-емоційна виразність, явище особливої інтенсивності»³, що може досягатися як окремими різномірними засобами, їх градаційними можливостями (якісними та кількісними), так і засобами, належними до сфери поезики. Експресивна лексика у поєднанні з системою засобів інших рівнів виступає домінантою вияву експресивної функції мови, забезпечує створення образних та емоційно виразних текстів⁴.

Одиниці основного лексичного фонду, що належать до нейтральної (неекспресивної) лексики, можуть вільно вживатися за будь-яких умов, без будь-яких застережень і обмежень. Нейтральні лексеми традиційно виконують номінативну функцію, підлягають класифікації на основі денотативно-сигніфікативного макрокомпонента значення і тільки у спеціально організованих контекстах можуть змінювати свій статус, ставати експресивно маркованими, а отже, і протиставлятися нейтральним одиницям. Така експресивність є адгерентною, тобто зумовленою контекстом. Набути адгерентної експресивності може практично будь-яка одиниця лексичної системи. Проте в українській мові існує порівняно нечисленна група лексем, експресивність яких не залежить від умов функціонування, зв'язків з контекстом тощо. Такі лексеми є системно-експресивними, а їх експресивність — інгерентною, внутрішньою.

У дослідженні семантики експресивного слова застосовуються два основних підходи — ономазіологічний та семазіологічний. Перший спрямований на розгляд експресивності з боку денотата (референта), тобто мовного позначення певного поняття, визначення різних способів його мовного відображення. Другий, як аспект лексичної семантики, передбачає вивчення експресивності з боку знака, тобто семантичних особливостей експресивних найменувань, реалізації експресивного значення в мовленні, його функціональних можливостей. Таким

² Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. — К., 1988. — С. 167.

³ Мойсієнко А. К. До питання про експресивність // Стилістика української мови : 36. наук. пр. — К., 1990. — С. 26.

⁴ Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Українська мова : Короткий тлумач. словник лінгвіст. термінів. — К., 2001. — С. 56.

чином, ономазіологічний підхід протиставляється семасіологічному за напрямком дослідження: від об'єкта чи явища до думки про них і до позначення їх засобами мови⁵.

Послідовний і вичерпний аналіз особливостей значення експресивного слова можливий за умови поєднання обох аспектів. Самобутність семантики експресивного слова розкривається через вивчення особливостей і характеру сигніфіката, що лежить в основі значення, а також через його зв'язок з відповідним денотатом/референтом; аналіз найменування передбачає встановлення відмінностей у наявних кількох номінантах одного референта, а це можливе через зіставлення їхніх значень (семасіологічний аспект).

Експресивність слова в ономазіологічному аспекті пов'язана з актом номінації, який включає чотири основні компоненти: 1) номінатор (суб'єкт, який дає ім'я), 2) номінант (ім'я), 3) номінат (об'єкт, який одержує ім'я), 4) слухач (і умови спілкування). Кожний із названих параметрів може бути об'єктом типологічної характеристики⁶. Якщо значення експресивного слова аналізувати з двох поглядів (ономазіологічного й семасіологічного), то, крім згаданих типологічних параметрів, слід враховувати функцію експресивних номінантів, способи експресивної номінації, ієрархічні співвідношення між компонентами (семами) експресивного значення та механізми лексичної експресивності. Поняття експресивної номінації розглядається в широкому аспекті, із залученням до її сфери всього того, що доступне для пізнання й відображення людською свідомістю. Це можуть бути особи, предмети, якості, дії, процеси, стани тощо, оскільки «говорячи про будь-що, людина мимохіть говорить і про себе»⁷.

Функціональна значущість експресивної лексики зумовлена експресивною функцією мови, яка виявляється практично в будь-якому мовленнєвому акті поряд з комунікативною⁸ і традиційно вважається однією з базових функцій мови. Вона не може вступати в субординаційні відношення з номінативною та іншими функціями, оскільки їхня ієрархічна система не передбачає поділу на важливіші, соціально значущі і неважливі, «нижчі». Будь-яка функція взаємодіє з іншими, вони доповнюють одна одну. Важливість кожної з них різна в конкретних комунікативних актах, що зумовлюється низкою як мовних, так і позамовних чинників.

Експресивне слово поєднує дві важливі функції — експресивну і номінативну, однак остання істотно видозмінена у зв'язку з різним ступенем номінативності експресивних лексем та їх специфічними рисами (пор. *галушник, обчиркрий, обрєпіжити і барахло, шалений, шугати*). Три останні вживаються для позначення досить широкого, практично необмеженого кола денотатів і мають дифузну семантику. Виконуючи одночасно дві функції, експресивне слово пов'язане з денотатом / сигніфікатом, з одного боку, і широким спектром модальних, оцінних, емотивних інтенцій мовця, які становлять конотативну частину його семантики, — з другого. Наприклад, семантика експресива *зух* поєднує денотативний макрокомпонент («особа») і конотативний, представлений семами: «завзята», «молодець», «хват» — позитивна оцінка та «пройда», «хитра», «пролазлива» (особа) — негативна оцінка⁹.

Серед експресивних номінацій виділяються мовні (системні) і мовленнєві (функціональні). Їхнє розрізнення зумовлене характером номіната, який може бути співвіднесеним із сигніфікатом (узагальненим поняттям) і референтом (конкретним одиничним об'єктом). При експресивній номінації межі позначуваних референтів дуже розширюються: один і той самий номінант може співвідно-

⁵ Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 345.

⁶ Языковая номинация : Общ. вопр. — М., 1977. — С. 241–242.

⁷ Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. — К., 2000. — С. 715.

⁸ Лингвистический энциклопедический словарь. — С. 564–565.

⁹ Словник української мови : В 11-ти т. — К., 1972. — Т. 3. — С. 735.

ситися з кількома номінатами, що зумовлює асиметрію плану змісту і плану вираження експресивних лексичних одиниць (одне означальне і ряд означуваних або навпаки — одне означуване і ряд означальних). На рівні мовлення підвищується роль номінатора. Останній абсолютно свідомо добирає ознаки, на основі яких здійснюватиметься експресивна номінація. Через номінант він передає і свої емотивно-оцінні висновки про номіната (референта). У мові всі повнозначні слова вважаються референтними.

У мовних експресивних номінацій зв'язки між номінантом і номінатом стійкі, експресивні системні номінації не завжди мотивуються, наприклад: *мастак, джэнджик, шкапа, марудний, очманілий, патякати, циндрити*. Номінант як одиниця мови має інваріантне (узагальнене) значення, яке реалізується у мовленні у вигляді своїх окремих варіантів. Так, інваріантне значення номінанта *барахло* — «старі, непотрібні речі домашнього вжитку; мотлох» у мовленні (тексті) реалізується в численних семантичних варіантах, кількість яких практично нескінченна, що ілюструє неабияку потужність семантичного потенціалу експресивного слова. Номінатор добирає лексичні засоби для найадекватнішого позначення номіната, кодуєчи в ньому свої суб'єктивні висновки. Адресат здійснює декодування повідомленого номінатором, одержуючи інформацію не лише про об'єкт, а й про емоційний стан суб'єкта мовлення, який закладено в експресивному потенціалі лексеми. Декодування можливе за умови достатніх фонових знань про окремі фрагменти картини світу, властиві певному народові, певній культурі як національно самобутні явища. Так, на особливу увагу заслуговують позитивні та негативні емотивно-оцінні характеристики людини за допомогою зооморфізмів та ботаморфізмів у різних мовах. Уживання слів-предикатів такого типу характеризується історичною та національно-культурною зумовленістю і проектується на специфічно-національне сприйняття їх народною свідомістю.

Серед авторів різних концепцій експресивності немає єдності в поглядах на кількісний та якісний склад макрокомпонентів, що входять до семантичної структури експресивної лексичної одиниці. В. М. Телія виділяє шість макрокомпонентів — граматичний, денотативний, оцінний, мотиваційний, емотивний і стилістичний¹⁰, Н. О. Лук'янова — два (денотативно-сигніфікативний і конотативний)¹¹, В. І. Шаховський — три (логіко-предметний, емотивний і функціонально-стилістичний)¹².

Граматичний і денотативно-сигніфікативний макрокомпоненти належать до обов'язкових для семантичної структури будь-якого повнозначного слова (номінативного знака), вони становлять систему взаємопов'язаних компонентів (сем) — категоріальних, лексико-граматичних та власне лексичних. Усі інші макрокомпоненти мають статус факультативних. Однак у семантиці конкретного слова ця ієрархія може порушуватися. У такому разі необлігаторні макрокомпоненти виходять на перший план і займають позицію ядра семми. У процесі аналізу семантики експресивного слова важливо визначити роль і місце кожного макрокомпонента як джерела й основи окремого типу лексичної експресивності.

Денотативний макрокомпонент у семантиці експресивного слова може займати як позицію ядра, так і периферії. Перший його статус забезпечується позамовними чинниками — специфічністю самого денотата або одиничного референта (у мовленні). У зв'язку з цим особливе місце відводиться семам «інтенсивність» та «параметричність», які входять до денотації та конотації і виступають маркерами експресивності лексичних одиниць. У природі закономір-

¹⁰ Телія В. М. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц // Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. — М., 1991. — С. 40–41.

¹¹ Лук'янова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. — Новосибирск, 1986. — С. 76.

¹² Шаховский В. И. Типы значений эмотивной лексики // Вопр. языкознания. — 1994. — № 1. — С. 21.

но існують аномальні явища (наприклад, дуже маленькі, дуже великі і т.п. предмети, різні типи надмірності, дуже високі / низькі ступені якості, інтенсифіковані / екстенсифіковані дії тощо), які не відповідають певному соціально зумовленому стандарту, еталону, стереотипу, певній нормі. Такі предмети, ознаки, дії, як правило, викликають емоційну реакцію мовця, звертають на себе увагу через свою винятковість, незвичність, нетиповість. Саме тому вони потребують адекватного своїй сутності вербального вираження — особливого імені, семантика якого включала б, крім категоріальних та лексико-граматичних компонентів, і такі експресивні семи, як «інтенсивність» та «параметричність», які традиційно характеризують предмет думки (референт) як «дуже», «вкрай», «надто» гарний / поганий, великий / малий, високий / низький, довгий / короткий, важкий / легкий, жвавий (швидкий) / повільний, голосний / тихий, сильний / кволий тощо, вказують на його кількісні показники (багато / мало) та ін. Зазначені семи виступають позамовними чинниками експресивності й стимулами емотивно-оцінних реакцій суб'єкта мовлення. У зв'язку з цим експресивність окремої групи лексичних одиниць української мови є результатом виразності й нетиповості (експресивності) конкретних класів денотатів. Таку експресивність можна кваліфікувати як денотативно-конотативну, оскільки джерелом її виникнення є специфічний денотат. Так, експресивність слова *халупа* зумовлена його денотативно-сигніфікативним змістом, який сигналізує про особливість житлової будівлі та її специфічні ознаки: «невелика», «убога», «злиденна», «занедбана» тощо.

До лексем з денотативно-конотативним типом експресивності належать і національно-самобутні слова-символи, які позначають особливі (а тому й експресивні) денотати. Національно-культурна специфіка значень різних типів слів зумовлена їхнім самобутнім статусом, національною своєрідністю, що йде від особливостей денотата, який належить до етноунікальних явищ, а тому викликає високу почуттєву напругу, гаму позитивних емоцій. Етнокультурний символ-номінант позначає ті явища, які мають національно-специфічний словниковий код і належать до «вторинної моделюючої системи кожного типу»¹³. Наприклад, лексема *калина*, крім сем, зафіксованих у тлумачному словнику («кущова рослина родини жимолостевих», «білі квіти», «червоні гіркі ягоди»), містить семи національного змісту, які ще не зафіксовані у словниках, — «рідна земля, край, Батьківщина, Україна»; «українська душа (гордість, краса, надія, берегиня)». Вийшовши далеко за межі фольклорних образів, слово *калина* стало невід'ємною частиною всього етнокультурного простору, символом національної самобутності. Слова-фольклоризми *євшан-зілля*, *мальви*, *червона рута*, *рута-м'ята*, *любисток*, *чорнобривці*, *барвінок*, *тополя*, *верба*, *явір*, *ясен*, *дуб*, *вишня*; *сокіл*, *орел*, *голуб* (*голубка*), *ластівка*, *лебідь*, *соловей* та ін. відображають не лише окремі фрагменти реального світу, а явища, осмислені через призму національно-культурного досвіду. Ці експресиви фіксують передусім національно-самобутній досвід сприйняття названих (як і багатьох інших) реалій, їх зв'язки через народнопоетичну семантику з «лірично-пісненими ситуаціями»¹⁴.

В українській мові активно функціонує група прикметників та дієслів з денотативно-конотативним типом експресивності. У прикметниках-експресивах позицію ядерної семи займає «надмірність», «високий ступінь вияву ознаки»: *неймовірний* (біль), *люксусове* (надзвичайно розкішне життя), *страшенна* (спека), *скажена* (швидкість), *собачий* (холод, голод) або параметричний компонент (сема «розмір»); наявність цього компонента дозволяє не тільки виділити лексико-семантичну групу «параметричні прикметники», а й у парадигматичному ряді *великий* — *величезний* друге слово кваліфікувати як таке, що має «більшу екс-

¹³ Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — М., 1970. — С. 61.

¹⁴ Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. — К., 1987. — С. 47.

пресивність» порівняно з першим ¹⁵: *гігантський* (великих розмірів — споруда, винятковий силою або значенням — завдання), *нескінченний*, *неосяжний*, *неозорний* (простір), *грандіозний* (успіх), *колосальне* (значення).

Дієслова-експресиви можуть уживатися на позначення будь-якої дії, що протікає дуже швидко, інтенсивно, азартно, темпераментно: *дуги*, *жарити*, *репіджити*, *різати*, *смажити*, *шкварити* тощо. Денотативно-конотативний тип лексичної експресивності репрезентований словами з експресивним значенням (*басило* — дуже гучний бас, *викапаний* — дуже схожий, *солопій* — дуже неуважний, *чистун* — винятково охайний, *шкапа* — дуже худий кінь, *репетувати* — сильно кричати) та експресивним співзначенням (*вихор* — надзвичайно швидка людина, *вишкварка* — надто гаряча в поведінці людина, *бездонний* — дуже глибокий, *роздиратися* — дуже голосно кричати, *легіон* — надзвичайно велика кількість). У словниках експресиви-денотативи тлумачаться за допомогою ремарок типу «*дуже...*», «*про дуже...*».

Оскільки домінантою експресивності традиційно вважаються суб'єктивні чинники, їх наявність характерна і для лексичних одиниць з денотативно-конотативним типом експресивності. Денотатам навмисно приписуються ірреальні риси, властивості, ознаки. Так, номінатор може не тільки додавати свої «плюси» і «мінуси», а й навіть дещо спотворювати дійсність. Це спостерігається, наприклад, у випадках уживання лексико-семантичних варіантів загальнооцінних слів типу «чудо», «барахло», які можуть використовуватися як засіб загальної позитивної / негативної суб'єктивної характеристики будь-яких реальних явищ, понять, яким приписують ці риси, оскільки такі слова-предикати традиційно не закріплюються за певним класом денотатів.

Другий тип лексичної експресивності репрезентований словами, у яких експресивність зумовлена емоційно-експресивною оцінкою як виявом ставлення до позначуваного відповідною лексичною одиницею. Вона входить до конотативного макрокомпонента у вигляді сем «емотивність» та «оцінність» і відображає активну участь людського чинника в моделюванні, структуруванні та інтерпретації фрагментів картини світу. Семантика експресивів-конотативів також поєднує денотативний і конотативний макрокомпоненти, однак основне навантаження лягає на конотацію, яка передає емоційне ставлення суб'єкта кваліфікації до об'єкта оцінювання: *сонечко*, *квіточка*, *ягідка*, *зіронька*, *зайчик*, *котик*, *гастролер*, *пішак*, *змія*, *зараза*, *холера* — про людину. Лексеми з конотативним типом експресивності передусім сигналізують про суб'єктивне позитивне / негативне ставлення мовця до предмета оцінювання.

Суб'єкт кваліфікації керується виключно власними емоціями, своїм афективним станом у момент мовлення (називання, оцінювання). Проте як номінатора не завжди слід розуміти конкретну особу (безпосереднього мовця). Емоційна оцінка часто формується з позицій «узагальненої» особи і характеризується соціальною зумовленістю. Експресиви, таким чином, виступають виразниками суспільно усвідомлених, визнаних і загальновідомих кваліфікацій. Їхня стійкість і регулярність уживання підтримуються об'єктивною думкою, сформованою в певному соціумі. До експресивів-конотативів належать усі «ласкаві», лайливі та оцінні слова, призначені для кваліфікації осіб, предметів, явищ, якостей, дій. В основі емотивної кваліфікації лежать не логічні (раціональні) висновки, а емоції, почуття, інтенції суб'єкта мовлення.

Якщо в мові (системі) експресив-конотатив виступає, як правило, з позиції «узагальненого» номінатора, то в мовленні така лексема часто набуває суб'єктивно-індивідуального змісту, оскільки критерієм оцінки є не суспільна думка, а висновки окремого мовця. За такої умови особистісні орієнтації можуть не збігатися не лише з об'єктивною реальністю, а й з думками різних комунікантів. На-

¹⁵ Линник Т. Г. Параметричні прикметники і їх становлення. — К., 1982. — С. 147.

приклад, вислів «іди швидше, чого ти *плентаєшся*» може адресуватися особі, яка не обов'язково йде надто повільно, однак вона пересувається дещо повільніше, ніж хотілося б мовцеві. Досить важлива подія може кваліфікуватися як «дрібниця», тобто не варта уваги, така, що не має істотного значення; новий одяг — «дрантя», цілком пристойне житло — «нора»: «А чому ж лоб перев'язаний і на пов'язці кров... — Це *дрібниця*» (А. Шиян), «— Ну, от, наприклад, мій капелюшок: вчора я збігала всю Ялту і знайшла оце *дрантя*» (Ліся Українка). Таким чином, другий тип лексичної експресивності (конотативна експресивність) — це здатність номінатора емоційно сприймати фрагменти картини світу (предмети, ознаки, дії, стани та ін.), що виражається гамою індивідуально-суб'єктивних смислів, які входять до конотативного макрокомпонента семантики лексичної одиниці. Емотивний компонент лексичної одиниці з конотативним типом експресивності вважається первинним.

Враховуючи зазначене, видається доцільним, крім власне конотативної експресивності, виділити як окремий тип конотативно-денотативну експресивність, оскільки характеристика денотата може бути суб'єктивною. У цьому разі йому свідомо приписують невласливі (ірреальні) ознаки, псевдооцінки. Спостерігається навіть відмежування семантики експресива від позначуваного референта. Останній можна кваліфікувати як псевдореферент або квазіреферент. Наприклад: *нора, халупа, халабудра, діра, кузня, закапелок* — про цілком пристойне помешкання. Власне конотативна експресивність — це передусім емоції, суб'єктивні оцінки, інтенції мовця. Засобом вираження конотативного типу експресивності виступають лексичні одиниці з «порожніми» денотатами (експресивні-афективи) — слова «ласкавого» змісту, які передають ласку, захоплення, замилювання, голублення, та лайливі слова, що виражають зневагу, огиду, презирство тощо.

У межах експресивної лексики виділяються слова з демінутивно-меліоративними та аугментативно-пейоративними суфіксами суб'єктивної оцінки і частково десемантизованими денотативними макрокомпонентами, оскільки основне призначення лексем такого типу — передавати емоційні реакції номінатора на предмети мовлення. Оскільки українська мова має надзвичайно розвинену систему творення зменшено-пестливих лексичних одиниць¹⁶, видається доцільним виділення у їх складі двох окремих груп. Лексеми з демінутивно-меліоративними суфіксами можна класифікувати з урахуванням згаданих вище типів експресивності. Так, у семантиці слів *дитяточко, донечка, синочок, матінка, татусь* та ін. емотивний компонент — це наслідок позитивної психічної реакції мовця на рідну і близьку людину. Стимулом такої інтимно-ласкавої реакції, високої почуттєвої напруги виступає сам денотат. У словах *зимонька, річенька, суботонька, справжнісінький, старесенький, спаточки* та ін. — експресивність конотативна, бо вона йде від номінатора, суб'єкта мовлення.

Крім узуальних, значними експресивними можливостями характеризуються okazіональні лексеми, які об'єднують індивідуально-авторські неологізми з інгредієнтною експресивністю та індивідуально-авторські вживання слів, що репрезентують адгерентний тип експресивності. Неологізми-оказіоналізми належать до одиниць мовлення, їхня експресивність ґрунтується не лише на емотивному та оцінному компонентах значення, а й на таких додаткових ознаках, як специфічність і ненормативність, функціональна обмеженість, зв'язок з контекстом. Через призму цих ознак сприймаються найтонші семантичні нюанси okazіоналізмів. Наприклад: *сонцеграй, безжурра, нездужся, зловістя, вислобровий, гарячоокий, квасолистий, лукавоокий, запесиголовився, зачерепіти, одгетькувати* (М. Стельмах). Все ж експресивні можливості словотворчих okazіоналізмів де-

¹⁶ Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 1997. — С. 222.

що збіднені, оскільки їхня семантика обмежена своєрідністю та оригінальністю внутрішньої форми.

Більший експресивний потенціал мають okazіональні перенесення, які породжують безліч асоціацій у зв'язку з актуалізацією периферійних сем, що значно розширює семантику лексичної одиниці, вводить її у стихію нових значень, у царину «тропеїчного буяння індивідуального, неповторного, вигадливого, примхливого, тендітного»¹⁷. Залучення узуально-нейтральної лексики до процесу okazіональної номінації веде до формування нового (контекстуально зумовленого) експресивного значення, стає джерелом збагачення адгерентно-експресивного фонду мови. Використовуючи наявні в мові лексичні одиниці, митець прагне до неповторності, оригінальності, свіжості okazіональних перенесень. Це досягається через нову і незвичну референтну віднесеність, що ілюструє виключно суб'єктивне світобачення та світосприйняття, забезпечує несподівані поєднання лексем, їхніх значень. Найширші асоціативні поля властиві метафорі, яка здатна поєднувати логічні сутності різних рангів з абстрактними, синтезувати відомості у нові концепти, створюючи мовну картину світу¹⁸. Експресивна метафора не описує окремі фрагменти картини світу, а передає за допомогою образу емотивно-оцінні висновки мовця. Художні (okazіональні) метафори сприймаються через вербально-образні асоціації слів і виразів, що входять до їх складу. Наприклад: *кулеметна черга слів, біцепси душі, склепіння печалі, міგრень душі* (Л. Костенко).

Індивідуально-авторські неологізми та індивідуально-авторські вживання слів пов'язані з такими феноменами, як внутрішня форма та мотивованість лексичної одиниці, що виступають об'єднувальними центрами ономазіологічних і семасіологічних характеристик слова, розкривають специфіку називання, зв'язок суб'єктивного й об'єктивного в акті номінації. Основу індивідуально-авторських номінацій становить творча фантазія митця, яка створює суб'єктивний образ об'єктивного фрагмента картини світу. Експресивна номінація — це завжди вияв авторської оригінальності, оскільки «взаємодія об'єктивних і суб'єктивних факторів у розвитку семантики слова розпочинається з індивідуального...»¹⁹. У випадку, коли контекст моделює okazіональне значення слова, яке з'являється внаслідок «реалізації невалентних зв'язків»²⁰, наявне так зване експресивне нашарування, експресивне забарвлення значення лексичної одиниці, що репрезентує четвертий тип експресивності — адгерентну (функціонально-семантичну) експресивність.

Експресивне забарвлення значення слова належить до тимчасових і змінних явищ, воно може модифікуватися, рухаючись від контексту до контексту, виявляючи повну залежність від парадигматичних та синтагматичних зв'язків. Наприклад, емотив-номінатив *біль* в узусі належить до експресивно нейтральних лексем, проте в поетичній мові В. Стуса шляхом несподіваних, суто індивідуально-авторських поєднань він змінює свій статус, актуалізуючи конкретні аloseми: «видимість», «дотикова відчутність», «параметричність» тощо. Це досягається сполучуваністю з предметно-конкретними іменниками: *болю материк, трона болю, грудка болю, ковалою болю, троси болю, скалок болю, цівка болю, цятка болю* та ін.

Досить часто для створення своєрідного експресивного ефекту, який досягається через збільшення виражальної сили окремої лексеми за допомогою конт-

¹⁷ Соколовская Ж. П. «Картина мира» в значениях слов: «Семантические фантазии» или «катехизис семантики»? — Симферополь, 1993. — С. 221.

¹⁸ Телия В. Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. — М., 1988. — С. 26–52.

¹⁹ Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. — К., 1988. — С. 60.

²⁰ Кочерган М. П. Слово і контекст (лексична сполучуваність і значення слова) — Львів, 1980. — С. 18.

расту, значно важливішими виступають системні, стильові, часові та інші характеристики слова, ніж його предметно-поняттєвий (значеннєвий) зміст та лексичне значення. Залучення до лексично однорідного мовленнєвого контексту іностильової чи іносистемної лексичної одиниці дає достатні підстави для виділення п'ятого типу експресивності — функціонально-стилістичної, яка належить до стилістичних категорій, явищ передусім мовленнєвих. Як правило, виразниками цього типу експресивності виступають лексичні одиниці, які в межах свого стилю, часу, своєї системи чи культури сприймаються як експресивно нейтральні. Набуті ними інтенсифікована виразність, зображувальність не входять до їхніх семантичних структур, а є суто зовнішніми й тимчасовими показниками, актуалізованими лише у спеціально організованих мовленнєвих контекстах. Найчастіше це досягається шляхом протиставлення, зіставлення та несподіваного поєднання різностильових або різносистемних лексичних одиниць. Наприклад: «А нам якраз і дорогий у ній [оцінці] отой дух *вольності*, патріотизму, що жив широко, весело — за цим саме ми і *зголодніли*... Може, цього *вітаміну* тобі й самому бракує, зачах в *інтегралах*, *козацький нащадку*» (О. Гончар).

Функціонально-семантичний та функціонально-стилістичний типи експресивності, властиві художнім та публіцистичним контекстам, належать до явищ умотивованих, усвідомлених, орієнтованих на спеціальний добір і комбінування лексичних одиниць, їх семантичний чи стилістичний контраст.

У зв'язку з розрізненням п'ятих типів лексичної експресивності (денотативно-конотативної, конотативно-денотативної, власне конотативної, функціонально-семантичної та функціонально-стилістичної) стає можливим розмежування лексичних дублетів «експресія» і «експресивність», які В. А. Чабаненко справедливо кваліфікує відповідно як «підсилення виразності» і «підсилена виразність». Чотири перші типи експресивності належать до семантичних феноменів, а п'ятий — до стилістичних. Оскільки п'ятий тип експресивності належить до категорій стилістичних, розглядається як специфічне і тимчасове вживання слова в зв'язку з його необмеженим експресивним потенціалом, його слід кваліфікувати як експресію — складну стилістичну категорію, що ґрунтується на цілому комплексі «психічних, соціальних та лінгвістичних чинників і виявляється як інтенсифікація виразності повідомлюваного, як збільшення впливаючої сили висловлювання»²¹.

Експресія — спеціально створений мовленнєвий ефект, своєрідне статус-кво лексичної одиниці. Експресивний ефект пов'язаний з уживанням слова у стилістично нетиповому для нього контексті, невластивому мовному оточенні, що виявляється у зв'язку із закріпленістю відповідної лексеми за певною системою (наприклад, українською літературною мовою, з одного боку, і українськими соціальними та територіальними діалектами — з другого), стильовою сферою, національно-культурними, часовими маркерами, якими позначені окремі групи лексичного складу мови. Експресивно забарвленими виступають терміни в публіцистичному стилі, художніх жанрах та розмовному мовленні; елементи просторіччя в науковому та публіцистичному стилях, художньому мовленні. У художніх текстах як засіб експресії виступає досить колоритна діалектна лексика — територіальні діалектизми, жаргонізми та арготизми, функціональні можливості яких мають істотні обмеження через їх належність до нелітературних, ненормативних лексичних одиниць. Висока експресія забезпечується контрастуванням згаданих лексем з нейтральними, книжно-термінологічними, офіційно-діловими, публіцистичними, фольклорними, поетичними тощо.

Експресія властива історизмам та архаїзмам, які на синхронному рівні сприймаються як контраст до загальноновживаних та узвичаєних слововживань

²¹ Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. — К., 1984. — С. 7.

(*бунчук, шестопер, пірнач, басоля, рать, зигзиця, брань, ректи*), а також актуалізованим (реабілітованим) давнім українським словам, які свого часу були вилучені з повсякденного вжитку (*оберіг, соборність*) чи вважалися застарілими (*гогофа, сийний, свічадо, ліпота, оруда* — керування); чужомовним словам з їхнім незвичним звуковим складом, який контрастує із споконвічно українськими словами (*тінейджер, консенсус, імпічмент, маклер, холдинг*) та ін. Експресивний ефект сильніший на початковому етапі входження в обіг чужомовних слів. З часом експресія поступово згасає, як і у випадках з активізованими застарілими чи раніше рідковживаними лексичними одиницями типу *світлина, фундувати, добродійник, спільнота, зневажник*. Таким чином, певні хронологічні, інокультурні, іносистемні чи іностильові маркери можуть ставати засобами виділення відповідних лексичних одиниць, індикаторами функціонально-стилістичної експресивності — експресії.

Особлива властивість експресії — її суто зовнішній характер. Значеннєвий план лексичної одиниці не зазнає семантичних змін компонентів, що входять до денотації чи конотації. Показниками експресії виступають хронологічні, соціальні, територіальні, іностильові чи інокультурні ознаки, які актуалізуються в зв'язку з входженням лексичної одиниці до інших шарів, що зумовлює стилістичний контраст, невідповідність усталеним нормам слововживання щодо доцільності, можливості, доречності тощо. Експресія створюється численними засобами шляхом багатоваріантної комбінаторики різнорівневих одиниць. Вона пов'язана з контекстом і виявляється у словах тільки у зв'язку з певними зовнішніми впливами, властивостями інших лексичних одиниць, які в даному випадку виступають фоновим контрастом, стилістичним протиставленням. Синтагматичні особливості експресивного слова пов'язані з контрастним лексичним оточенням, яке є стимулом створення експресії, посилює експресивні можливості нейтрального слова, сприяє його експресивізації.

Експресивність являє собою семантичну (внутрішню) категорію, тоді як експресія — явище функціональне (зовнішнє), яке належить, відповідно, до категорій стилістичних. Експресивність може ґрунтуватися або на денотації та конотації, або тільки на конотації. У зв'язку з цим остання кваліфікується як явище первинне (у лексемах з конотативним типом експресивності) і вторинне (у лексемах з денотативно-конотативним типом експресивності). В обох випадках конотативний макрокомпонент представлений такими компонентами (семами), як емотивність та оцінність. Стимулами останніх можуть виступати факультативні елементи (інтенсивно-параметричний компонент та образний макрокомпонент), перший з яких входить до денотації, а другий мислиться як самостійна і досить вагома частина семантики експресивного слова.

Роль і співвідношення денотації та конотації в структурі лексичного значення експресивного слова дозволяє розрізняти прямі денотативно-конотативні значення, властиві лексемам з денотативно-конотативним типом експресивності (*бабуся, предобродушний, шугати, базікати*), прямі конотативно-денотативні значення, що характерні для лексичних одиниць з конотативним типом експресивності (*звісточка, агакало, бевзь, фіфа*), та переносні власне конотативні значення, основна риса яких — емотивна оцінність на тлі яскравої образності (ботаноморфізми — *паросток, фрукт, лопух, мімоза, шишка*, зооморфізми — *сокіл, гава, собака, свиня*, апелятивізовані власні назви — *афродита, крез, хам, лове-лас, мефістофель, обломов, отелло, шерлокхолмс*) та ін.

Денотативний, конотативний та образний макрокомпоненти у семантиці експресивної лексики перебувають у діалектичних взаємозв'язках. Семи денотативного плану перебувають на периферії семантичної структури, вони «збіднені», а часто і «порожні» (наприклад, дієслова дифузної семантики, прикметники з інтенсивно-параметричним компонентом, іменники-звертання та іменники-предикати ласкавого та лайливого змісту тощо) на тлі пріоритетності

конотативних та образних сем. Останні компенсують бідність денотативного змісту численних експресивних лексичних одиниць.

Основна сфера експресивних значень пов'язана з аномальними референтами та інтенціями мовця, його суб'єктивними реакціями, висновками та емоційними оцінками предметів мовлення. Експресивність може базуватися як на прямому значенні лексичної одиниці (*зануда, булькатий, набундючений, здрейфити*), так і на узуально-тропеїчному (*ангел, цяця, торохтати, сунути*) або okazіонально-тропеїчному (*безтілесні слова, духмяний день, рядок кароокий, бережечок самоти*) (В. Стус).

Експресивна лексика — це специфічне явище у мові та мовленні. Її не слід плутати з лексикою, що лише називає (позначає) емоції і почуття (*любов, горе, страх, ненавидіти*). Такі лексичні одиниці виконують тільки номінативну функцію. Таким чином, вербальне вираження емоцій та оцінок може здійснюватися як експресивними лексичними засобами, так і нейтральними (номінативними).

Враховуючи, що «вираження мовця («образу автора») і вираження почуттів та оцінок, тенденція до урізноманітненого мовлення — це різні речі, хоч і пов'язані між собою»²², лексичну експресивність розглядаємо у зв'язку з двома категоріями: 1) мовною (семантичною) і 2) функціональною (мовленнєвою). Перша (експресивність) кваліфікується як загальна, абстрактна, інваріантна, мовна суперкатегорія, що реалізується через низку мовних субкатегорій (варіантів) — емотивність, оцінність, інтенсивність, параметричність, образність тощо. Друга (експресія) визначається як мовленнєва функціонально-стилістична субкатегорія, яка ґрунтується на стилістичних маркерах, тобто потенційних можливостях стилістично маркованих лексичних одиниць набувати статусу функціональної експресивності у зв'язку з порушенням правил стилістичної однорідності тексту. Отже, експресія — це функціонально-стилістичний аспект суперкатегорії експресивності.

Експресивність пов'язана з експресивним значенням, це своєрідний внутрішній маркер лексичної одиниці (постійний у словах з денотативно-конотативним, конотативно-денотативним та власне конотативним типами експресивності і тимчасовий у словах з функціонально-семантичною експресивністю), який міститься у межах семантичної структури слова і виявляється через лексичне значення (*благовісник*), лексико-семантичний варіант багатозначного слова (*лицар*), семантику окремого афікса (*ніченька*), внутрішню форму слова (*тонкослізка*) тощо.

Лексичну експресивність можна розглядати як польову структуру, що включає центр (власне експресивна лексика) і периферію (потенційно експресивна лексика). Окремі групи експресивної лексики можуть варіювати у двох статусах: перебувати на периферії мови і представляти центр мовлення або навпаки.

Якщо розмежовувати мовну (семантичну) і мовленнєву (функціональну) експресивності, то одна й та сама лексична одиниця може кваліфікуватися і як явище експресивності, і як явище експресії, тобто бути подвійно експресивною. Наприклад, у вислові «Петро — *перпендикуляр*» термін набуває експресивного забарвлення, кваліфікується і як явище експресії (за рахунок збереження зв'язків з науковим стилем), і як явище експресивності, що належить до функціонально-семантичних феноменів, оскільки забезпечує характеристику особи через модифікацію денотативного макрокомпонента та актуалізацію таких емотивно-оцінних семантичних компонентів, як «надто прямий», «такий, що не погоджується з чужими думками», «дещо різкий». Експресивність лексеми *анцибол* посилюється за рахунок експресії — «антонімічного» тла, яке створює висока (*аргонавти*) і поетична (*голуб'ята*) лексика: «Отакі вони хлопці, кирпаті сільські аргонавти, голуб'ята, *анциболи*, хоч не роди!» (Л. Костенко). Експресією нега-

²² Українська мова : Енциклопедія. — С. 715.

тивного плану позначений лексико-семантичний варіант дієслова високого (конфесійного) змісту *причаститися*, який вступає у контрастні «стосунки» з розмовно-фамільярною лексемою *пацаня*: «Смійтеся, смійтеся. А мені не до сміху, коли йдеш, а воно, пацаня яке-небудь, з першої получки *причастилося* і чіпляється до людей» (О. Гончар).

Експресивність — категорія, яка поєднує статистику (семантичну контрастність) і динаміку (функціонально-стилістичну контрастність). Унаслідок цього експресивність лексичної одиниці кваліфікується або як інгерентна (внутрішня), або адгерентна (актуалізована). Модель семантичної структури лексичного значення експресивного слова репрезентована експресивним значенням, експресивним співзначенням і експресивним потенціалом. Лексична експресивність — це вияв людського чинника у мові та мовленні, певний сумарний продукт експресивної функції мови, універсальна інтегральна категорія, яка забезпечує можливість експресивного маркування будь-якого фрагмента картини світу.

(Ніжин)

BOYKO N. I.

TYPES OF LEXICAL EXPRESSIVITY IN THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

In the article the main types of the lexical expressiveness are considered: inherent (denotative-connotative, connotative-denotative, connotative) and adherent (functional-semantic, functional-stylistic). On the basis of the chosen types of the lexical expressiveness the differentiation between the language (semantic) expressiveness and speech (functional) one is carried out, and four kinds of expressive lexical units are chosen: 1) expressive units with (generally used) usual primary meaning, 2) expressions units with usual (generally used) derivative (secondary) meaning, 3) expressions units with occasional (context-sensitive) significances, 4) words with stylistically stipulated expressive colouring. The role and coordination of denotation and connotation in the structure of the expressive word lexical meaning is defined.

Key words: lexical expressiveness, connotation, expression.

СЛОВ'ЯНСЬКІ АВТОХТОННІ ВЛАСНІ ОСОБОВІ ІМЕНА-КОМПОЗИТИ В ЧЕСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩАХ

У статті аналізуються компоненти слов'янських автохтонних власних особових складних імен (комполітів) у прізвищах чехів і українців. Виділено однакові компоненти, що активно вживалися в обох антропоніміях при творенні прізвищ. Констатується певна специфіка визначення походження і первісного значення прізвищ, утворених від слов'янських автохтонних імен-комполітів.

Ключові слова: ім'я-комполіт, прізвище, словотвірна модель, етимологія.

Слов'янські автохтонні власні особові імена становлять значну частину сучасного чеського й українського іменників. Крім цього, вони відіграли важливу роль у формуванні чеської та української національних антропонімічних систем. Зокрема, після поширення серед чехів та українців християнства вони могли переходити у розряд імен-прізвищ, прізвищ і згодом, під час формування класу прізвищ, послужили основами для багатьох чеських та українських прізвищ. Частина цих імен функціонує і зараз як власні особові імена і в чехів (Bohumil, Hostivít, Jaromír, Veleslav та ін. — Кн. ¹, 69, 98, 105, 172), і в українців (Борислав, Володимир, Всеволод, Любомир, Мирослав та ін. — ВІЛ, 43, 48–49, 73, 78). Разом із тим деякі слов'янські автохтонні імена (далі — САІ) в обох антропоніміях у процесі їх розвитку поступово виходили з ужитку. Таким чином, вивчення прізвищ дає змогу зібрати воедино слов'янські автохтонні імена минулого й сучасного ².

У чехів і в українців деякі САІ-комполіти збереглися у прізвищах у повній формі: ч. Branislav, Budslav, Ctibor, Domorad, Duchoslav, Kazimír, Milrád, Semerád, Semirád, Semorád, Semrád (< Sěmirad), Stibor (< Ctibor), Šebor (< Všebor),

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

² Джерельною базою для статті послужили опубліковані та рукописні словники сучасних чеських та українських прізвищ (Knappová M. Příjmení // Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. — Praha, 1994. — С. 610–624 — 1500 найпоширеніших і найтиповіших сучасних чеських прізвищ; Moldanová D. Naše příjmení. — Praha, 1983 — понад 13 тис. сучасних чеських прізвищ; Радіон Ст. Словник українських прізвищ в Австралії. — Мельбурн, 1981 — 6 238 прізвищ; Редько Ю. К. Словник сучасних українських прізвищ : У 8-ми т. — Львів, 1975; машинопис, зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. — Шифр о / н — 3824 т. 1–8 — 25 809 прізвищ. Оскільки словник Ю. К. Редька був завершений 25 років тому, ми використовуємо його як джерельний матеріал, однак переважно не послуговуємося його етимологіями, які часто вже є застарілими. Про цей словник докладніше див.: Осташ Л. Р. «Словник сучасних українських прізвищ» Ю. К. Редька в контексті слов'янської антропоніміки кінця ХХ століття // Українська пропріальна лексика. — К., 2000. — С. 106–114; Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. — К., 1969 (близько 4 тис. прізвищ.), а також матеріали індивідуальних картотек сучасних чеських та українських прізвищ, укладених на основі блокнотних записів автора статті (БЗ).

Václav (Mold., 46–47, 57, 61, 101, 144, 187, 206, 218, 227, 258), Vojtěch (Kn., 623) і діалектний варіант Vůjtěch (Mold., 275), Stanislav (SČS, 460), Vladislav (БЗ); укр. *Блажомисл* (БЗ: См м), *Богдан* (Р, 164), *Богорад* (БЗ: Лв м), *Домарад* (Р, 638), пор. *Домарадъ* (ХД, 22), *Дорогобід* (Р, 642), прізвище змінилося фонетично внаслідок одзвінчення кінцевого -т у -д, пор. *Дорогобытъ* (ХД, 68–69), *Казмір*, *Казмір* (Р, 824–825), *Переяслав* (Р, 1545), пор. САІ і топонім *Переяслав* (Бучко, 69), *Самбор* і діалектний варіант *Самбур* (Р, 1764), пор. *Самборъ* (ХД, 22), *Святогор* (Р, 1783), *Станімир*, *Станіслав* (Р, 1904–1905), *Судомір* (Р, 1944), *Татомір* (Р, 1971). До них могли додаватися суфікси і суфікс-флексія -а: ч. Ctibůrek, Časlava, Domorádek, Lstibůrek (< Lstibor), Stiborek (< Stibor), Stiborík, Václavek, Václavík, Vaclavovic (Mold., 51–52, 57, 132, 218, 258), укр. *Богданович*, *Богданюк*, *Казміра*, *Казмірів*, *Казимирів*, *Казимирів*, *Казимирів* (Р, 162, 824), *Домажірова* (жін.) (БЗ: Лв м).

Значно більшою кількісно є група прізвищ, в основі яких наявні слов'янські автохтонні відкомпозиційні імена, тобто імена, що розвинулися від давніх композитів морфологічним способом — шляхом скорочення та наступного розвитку цих скорочень у різні нові похідні, переважно суфіксальні утворення. На прикладах таких прізвищ досить прозоро простежується праслов'янська основа.

Прізвища творилися семантичним способом, якщо народні варіанти переходили у прізвища без змін, і морфологічним, якщо вони служили основами, до яких додавалися патронімі, посесивні та поліфункціональні форманти.

Компоненти, утворені внаслідок вищезгаданих скорочень, простежуються в основах прізвищ як у чехів, так і в українців. В українців це такі компоненти:

Бел-/Біл- (< Бѣл-), пор. серб. і хорв. Bjelimir (Железняк, 103): *Белій* / *Белій*, *Белім*, *Беліця*; *Білава*, *Білах* (Р, 101–104, 133–146); **Благ-** (< *Благославъ* — ХД, 18): *Благута* (Р, 149), *Благу* (БЗ: Хм м); **Близ-** (< *Близборъ* — ХД, 18): *Блізно* (Рад., 8), *Близнюк* (БЗ: Тр м); **Бог-**, пор. давнє укр. *Богуф(хв)аль* (Туп., 113), п. Bohurad (SSNO, I/2, 197): *Богак*, *Боган* (Р, 164–165); *Богута* (БЗ: Рв); **Бож-** (< *Божедаръ*, *Божеборъ* — Д, 96): *Божейко*, *Божіко*, *Божук* (Р, 169–170); **Бон-** (< *Боимиръ*, *Боиславъ* — ХД, 24): *Бойків*, *Бойко*, *Бойчун* (Р, 171–172); **Бол-** (< *Болепотъ*, *Болеславъ*, *Болестрахъ* — ХД, 20, 22, 27): *Болій*, *Болок*, *Болох* (Р, 175–177); **Бор-** (< *Боривой*, *Бориславъ* — Д, 96): *Борак*, *Боренко*, *Боруца* (Р, 180–191); **Бран-**, пор. болг. *Бранислав* (Ил., 87): *Брана*, *Бранюк* (Р, 197), *Бранько* (БЗ: Хм); **Брат-** (< *Братиславъ* — Железняк, 14): *Братак*, *Браташ*, *Братейко*, *Братко* (Р, 198–200); **Брод-** (< *Бродиславъ* — Д, 96): *Брѣда* (Р, 208–209); *Бродак*, *Бродчук* (Д, 96); **Брон-** (< *Бронимиръ*, *Брониславъ* — Д, 96): *Брончук* (Р, 210); *Бронько*, *Бронинько* (Д, 96); **Бряч-** (< *Брячиславъ* — ЕСЛГНПР, 25): *Брячак* (Р, 213); **Буд-** (< *Будивой*, *Будомиръ* — Д, 96): *Будас*, *Будко*, *Будѣла* (Р, 218–221); **Буи-** (< *Буимиръ*, *Волобуи* — ХД, 18): *Буйко*, *Буйчук* (Р, 223); *Буяк* (Д, 96); **Бут-**, пор. псл. *Butьmigr/*Butьmęgr (Шульгач УСП, 52), укр. *Голобути* (ССМ, I, 248), пор. козацьке ім'я *Бу(т) Дем'яненко* (Реєстр, 137): *Бутко*, *Бутів* (Р, 243); *Бутко* (БЗ: Зп); *Бутенко* (Рад., 13); **Вел-** (< *Велиборъ*, *Велидаръ*, *Велимиръ* — ХД, 19, 22, 61): *Велюш*, *Веляда*, *Велько* (Р, 283); **Верг-** (< *Вертижиръ* — ХД, 19): *Верті* (РД, 84), *Вертюк* (БЗ: Хм); **Верх(о)-** (< *Верхославъ* — ХД, 19): *Верхлік* (РД, 84); *Верхѣла* (БЗ: Лв м); **Вид-/Від-** (< *Видимиръ*, *Видославъ* — Мор., 38), пор. сучасний укр. топонім *Видимир* (Бучко, 61): *Віддиш*, *Видівський*; *Відійко* (Р, 298, 309); **Вит-, -внт** (< *Витогостъ*, *Витомиръ* — Мор., 40, 63): *Виткович* (РД, 85); *Вітєнко*, *Вітів*, *Вітик* (Рад., 146); *Віт*, *Вітович* (БЗ: Хм); **Виш-** (< *Вышеборъ*, *Вышемиръ* — Мор., 53): *Вишійтінський*, *Вишійтінський* (Р, 305); **Влад-**, пор. *Владимиръ*, *Владиславъ* (Железняк, 64): *Влад*, *Владко*, *Владюк* (Р, 320–321), *Владига* (БЗ: м. Самбір Лв); **Вод(и)-, -водъ** (< *Водиратъ*, *Островодъ* — ХД, 19): *Водяник*, *Водяніця* (РД, 87); *Водячук* (БЗ: Лв м); **Вон-, -вон** (< *Воиславъ*, *Горивон* — ХД, 19), пор. імена *Война* Нем'рич (ССМ, I, 187), *Война* Тируненко (Реєстр, 97), особову назву Кръстина, дочка *Воислава* (ССМ, I, 188), а також укр. топонім XVII ст. *Во(и)слави* (ДМВН, 181): *Войділо* (РД, 87), *Война* (БЗ: Хм м); **Вол-** (< *Воимиръ* — ХД, 19): *Воля* (Рад., 147); **Ворот(и)-** (< *Воротиславъ* — ХД, 20), пор. козацьку прізвищеву назву *Андрій Вороти* (Реєстр, 44): *Воротіло* (РД, 88); **Вяч-** (на думку Ю. К. Редька, прізвище *Вячко* походить від власного імені *В'ячеслав* — Р, 277), пор. також *Ватславъ* Дмитровський і особову назву «сы(н) вачьковича» (ССМ, I, 235); **Гнев-/Гнів-** (< *Гнѣвъ*) (< *Гневомиръ* — Д, 96), пор.: пань *гнѣвош* (ССМ, I, 245): *Гневак*, *Гневко*, *Гневшівський* (Р, 450); *Гнівш*, *Гнівш* (Д, 96); **Год-** (< *Годимиръ*, *Годиславъ* — ХД, 8): *Годик*, *Годінко*, *Годів* (Р, 455–456); **Гон-** (< *Гоиславъ* — Мор., 60; *Гоимиръ* — ХД, 19): *Гой*, *Гойда*, *Гойдик* (Р, 457); **Гол-**, пор.

Р. ОСТАШ

ЩАХ

ових складних
и, що активно
ецифіка визна-
х автохтонних

гія.

частину су-
али важливу
іміїних сис-
янства вони
(час форму-
українських
ена і в чехів
і в українців
П, 43, 48–49,
САІ) в обох
у. Таким чи-
хтонні імена

цах у повній
, Milrād, Se-
r (< Všebor),

ники сучасних
tiny pro školu a
іших сучасних
часних чеських
, 1981 — 6 238
— Львів, 1975;
В. Стефаника
Ю. К. Редька
атеріал, однак
ими. Про цей
щ» Ю. К. Редь-
а пропріальна
ищ.— К., 1969
них чеських та
53).

о, 2002, № 2–3

п. *Голислав* (Мор., 61), давнє укр. *осташь голобуць* і суфіксальний дериват *голко* залтський (ССМ, I, 248): *Голейко*, *Голєнко*, *Голіч* (Р, 459); **Гор-** (< *Гориславъ*, *Горевой* — Д, 96): *Горай*, *Гораи*, *Горечко* (Р, 474–492); **Гром-** (< *Громославъ* — ХД, 27): *Громак*, *Грѣмик*, *Громіко* (Р, 525–526); **Гуд-** (< *Гудомиръ* — Д, 97): *Гудак*, *Гудєнко*, *Гудь* (Р, 534); **Дал-/Даль-** (< *Далєборъ* — ХД, 19): *Далєцький*, *Даліда*, *Даляк* (Р, 561); **Дед-/Дід-** (< *Дѣд-, -дѣдь*) (< *Дѣдумилъ*, *Желидѣдъ* — ХД, 19): *Дѣда*, *Дедюк*, *Дедюра*, *Дедик*, *Дедів*, *Дедусь* (Р, 577–592); *Дідєнко*, *Дідик*, *Дідоха* (Рад., 20); **Доб-** (< *Добєславъ* — ССМ, I, 304): *Добей*, *Добко*, *Добосєвич*, *Доб'яш* (Р, 627–628); **Добр-** (< *Доброгостъ* — ССМ, I, 306), пор. чол. ім'я «Никыта и добре зографи», жін. ім'я «сестра Добра», а також одночленне іменування «доброславецъ» (ССМ, I, 305): *Добрийця*, *Добрийшин*, *Доброшєнко* (Р, 628); **Долг-** (< *Долгомилъ* — ХД, 19): *Долгало*, *Долгунік* (Р, 635), *Долгун* (Рад., 22); **Драг-** (< *Драгомиръ* — Д, 97, *Драгославъ* — ССМ, I, 324), пор. козацьке ім'я *Дракга Симєнко* (Реєстр, 175 зв.): *Драган*, *Драгуш* (Р, 647–648), *Драгула* (БЗ: Лв); **Дух-, -духъ** (< *Духославъ*, *Бездухъ* — ХД, 19): *Духничи*, *Духівчєнко* (Р, 681); **Жел-** (< *Желибратъ*, *Желиборъ*; перший компонент пов'язують з апелятивом *желати* «бажати, прагнути» — ХД, 19): *Желєх*, *Желєхович*, *Желєшко* (Д, 97); *Желєнко*, *Желюк* (Рад., 158); **Жив(и)-, -живъ** (< *Живиславъ*, *Дабизивъ* — ХД, 19): *Живак*, *Жіван*, *Живєга*, *Живіло*, *Живляк*, *Живко* (Р, 706); **Жид-** (< *Жидєборъ*, *Жидєславъ*, *Жидомиръ*, *Жидославъ*) від первісного *Сьдѣ* — шляхом переходу *Сьдѣславъ* > *Здѣславъ* > *Жидиславъ* > *Жидиславъ* або від імен-комполітивів з препозитивним або й постпозитивним компонентом **Жит(е, и, о)-, -жить** шляхом одзвінчення кінцевого -т у -д типу *Жит[иславъ]* > *Жид[иславъ]* > *Жидь* чи й *Жит[иславъ]* > *Житъ* > *Жидь* — ХД, 161–162): *Жидєнко*, *Жидик*, *Жидяк* (Р, 708–709); **Жизн-, -жизн** (< *Жизномиръ*, *Доброжизнъ* — ХД, 20), пор. також давній укр. антропонім *Доброжизн*, сучасний укр. топонім *Жизномир* (Бучко, 61): *Жизнєвський* (< с. *Жизнів*, *Лемківщина*), *Жизномирський* (< с. *Жизномир*, *Тр*) (Р, 709); **Жир-, -жиръ** (< *Жирославъ*, *Лютोजиръ*, пор. апелятив *жиръ* «багатство», «корм» — ХД, 20): *Жірик*, *Жирій*, *Жирко*, *Жируха* (Р, 711–712); **Жит-** (< *Житомиръ*, *Житогои* — Демч., 59): *Житар*, *Житинчук*, *Житкевич* (Р, 712–714); *Житко* (Рад., 159); **Зв(е, ѣ)н-, -звонъ** (< *Звениславъ*, *Курозвонъ* — ХД, 20): *Дзвінка*, *Дзвінок*, *Дзвінчук* (Р, 599); *Дзвончак* (Рад., 26), *Звінко* (БЗ: Хм); **Казн-, -казъ** (< *Казимиръ*, *Доброказъ* — ХД, 20); *Казимір*, *Казва*, *Казів*, *Казко*, *Казюка* (Р, 824–825); **Кра(и)-, -краи** (< *Краиславъ*, *Держискраи* — ХД, 20): *Крайло*, *Крайник*, *Крайнюк* (Р, 1028–1029); **Крас-, -красъ** (< *Красимиръ*, *Некрасъ* — ХД, 20): *Красій*, *Красюк*, *Красько* (Р, 1030–1033); **Кун-** (< **Куновид* — Бучко, 62), пор. козацькі імена *Кунець* *Семенюкови(ч)*, *Ку(н)иша* *Калинє(н)ко*, *Куна(с)* *Даниловъ*, *Кунаиш* *Даньчє(н)ко*, *Кунахъ* *Ма(р)тишєнко* (Реєстр, 55 зв., 87 зв., 200, 207, 441 зв.)³; *Кунда*, *Кунєць*, *Кунцьо* (Р, 1071, 1077); *Кунька*, *Кунько* (Рад., 63); *Кунах* (БЗ: м. *Дубно Рв*); **Лад-** (< *Ладомиръ* — ССМ, I, 536; Бучко, 62): *Лада*, *Ладіга*, *Ладіка*, *Ладіко*, *Ладюк* (Р, 1112); **Лет-** (< *Лѣт-*) (< **Лѣтовид* — Бучко, 62): *Лєта*, *Лєтяга* (Р, 1141); **Люб-, -любъ** (< *Любомиръ*, *Добролюбъ* — ХД, 20), пор. одночленне іменування «панъ *Любанъ*» (ССМ, I, 564), козацьке ім'я *Любасъ* *Максимовичъ* (Реєстр, 50 зв.): *Любєня*, *Любич*, *Любо* (Р, 1200–1204); **Люд-, -людь** (< *Людомиръ*, *Залюдъ* — ХД, 20): *Людкєвич* (Р, 1204); *Людєра* (Рад., 75), *Людний* (БЗ: Чрк); **Лют-, -лють** (< *Лютєборъ*, *Болєлють* — ХД, 20): *Лютак*, *Лютий*, *Лютик* (Р, 1205); **Мон-, -мон** (< *Мошмиръ*, *Немои* — ХД, 20): *Мойк*, *Мойко* (Р, 1347); **Мол-, -моль** (< *Молибєръ*, *Богомоль* — ХД, 20): *Молібєг*, *Моланіч*, *Молєндра* (Р, 1349), *Мольо* (Рад., 84); **Мор-** (< укр. композит **Морислав* — Демч., 59), пор. п. *Morzysław* (SSNO, III/3, 558): *Морак*, *Морєнко*, *Морич*, *Моря* (Р, 1353–1357); **Мот-** (< **Мотєгост* — Бучко, 62): *Мот*, *Мота*, *Мотюк* (Р, 1364); **Мут(и)-, -мутъ** (< *Мутимиръ*, *Оломутъ* — ХД, 20): *Мутєль*, *Мутічко* (Р, 1379); **Мысл(и)-, -мысль** (< *Мыслибєръ*, *Добромысль* — ХД, 20), пор. козацьке ім'я *Розмысль* *Цирули(к)* (Реєстр, 168): *Мислім*, *Мисліцький*, *Мислявчук* (Р, 1321–1322); **Нин-** (< *Нинимысль* — ХД, 20), пор. козацьке ім'я *Нин(и)ко* *Тов(сти)чы(н)ко* (Реєстр, 63): *Нініч*, *Нінка* (Р, 1422); **Ніг-,** пор. давнє укр. жіноче ім'я — «сестра и(х), *нѣгославъ*» (ССМ, II, 59): *Нігєвич* (Рад., 90); **Пак-, -пакъ** (< *Пакославъ*, *Розпакъ* — ХД, 20): *Пак*, *Пакіш*, *Пакула*, *Пакуль*, *Пакуляк* (Р, 1502); **Плох-** (< *Плохимиръ* — Мор., 152): *Плохута* (Бл., 46), *Плохій* (БЗ: Кв м); **Прос-** (< *Просимиръ* — ХД, 20); *Просян* (Р, 1651); **Пут-,** пор. серб. і хорв. *Putislav* (Mar., I, 126), а також укр. «кн(а)зъ *Путата* *Івановичъ*» (ССМ, II, 278): *Путіла*, *Путята*, *Путько* (РД, 186); **Рад-, -радъ** (< *Радиславъ* — Реєстр, 139 зв.): *Радєнко*, *Радик*, *Радіш*; **Рат(и)-, -ратъ** (< *Ратибєръ*, *Лютєратъ* — ХД, 20): *Ратич*, *Ратішин* (РД, 187); **Ред-** (< *Рєдимиръ* — Худах, 103), пор. козацьке ім'я *Рє(д)ко* *Токаре(н)ко* (Реєстр, 413): *Рєдька*, *Рєдько* (РД, 188), *Рєдчук* (БЗ: Хм); **Рог-,** пор. ч. *Rohovlad* (Mikl., 95), з періоду Київської Русі *Рог(о)володъ* (Туп., 393): *Роган*, *Рогов*, *Розуля* (Р, 1710–1713); **Рост-** (< *Ростиславъ* — ХД, 20): *Росткєвич* (Р, 1729), *Рост*, *Ростєк*, *Ростик* (Рад., 110); **Рус-,** пор. серб. *Rusmir* (Mikl., 96), п. *Rusbor* (SSNO, IV/3, 521): *Русак*, *Русакєвич*, *Русов* (Р, 1739–1741); **Сат-** (< **Сативєр* — Бучко, 64): *Сатин*, *Сатірко*,

³ Ці народні варіанти з компонентом **Кун-** фіксуються у списках восьми полків (з усіх шістнадцяти), тобто на досить значній території.

Сатури,
Святога
Сєбало
ченко (Д
(Рад., I,
-славъ,
бєславъ,
Сблич,
спыти
(< Стан
(РД, 207,
Стон-, -
(< Стре
Страш
Стриб-
(< Стр
(< Стр
Волоши
(< *Стр
Ступка,
пор. суч
-суль (<
миръ —
достои
Доброт
ХД, 21):
(Р, 2008
чє(н)ко
— ХД, 2
Тихойко
Хотєнко
Цицько
(< Болъ
Черненк
21): Чєс

У ч
Во- (< Bo
(< Dalib
Bořuta (N
(< Branis
Bud-, -b
(Mold., 2
Dlúhosla
(< Draho
Draživoj
(Kn., 613
Hocek, H
(Mold., 8
Hrd-, -hr
Chotaš, C
(Mold., 9
La- (< La
(Mold., 1
(Mold., 1
Nudera (Q
Předmír)
(< Puchov
(Mold., 1

⁴ Ту
Moldanov

лого залський
Д, 96); *Горай*,
х, *Громіко* (Р,
- (< *Далеборь*
(< *Дѣдмуль*
і, *Юенко*, *Дідик*,
ч, *Доб'яш* (Р,
бре зографи»,
ССМ, I, 305);
ало, *Долгунік*;
I, 324), пор.
і, *Драгула* (БЗ:
(Р, 681); *Жел-*
лати «бажати,
к (Рад., 158);
вєга, *Живіло*,
славъ) від перс-
цього або від
н, о), -*жить*
> *Жидь* чи *й*
-709); *Жизн-*
ім *Доброзизн*,
ітцина), *Жиз-*
тожуръ, пор.
і (Р, 711-712);
(Р, 712-714);
зінка, *Дзвіноб*,
рь, *Доброказъ*
(< *Краиславъ*
срасъ (< *Кра-*
**Куновид* —
Куна(с) *Дани-*
207, 441 зв.)³.
м. *Дубно* Рв);
ідию (Р, 1112);
(< *Любомиръ*,
564), козацьке
-1204); *Люд-*
, *Люоний* (БЗ:
тик (Р, 1205);
(< *Молиборъ*;
; *Мор-* (< укр.
рак, *Морєнко*,
ла, *Мотюк* (Р,
чко (Р, 1379);
м'я *Розмисль*
(< *Нинюмисль*
інка (Р, 1422);
івич (Рад., 90);
ь, *Пакулак* (Р,
м); *Прос-* (<
126), а також
Д, 186); *Рад-*
(< *Ратиборъ*,
аш, 103), пор.
ідук (БЗ: Хм);
і, 1393); *Роган*,
і, 179), *Рост*,
Ю, IV/3, 521);
тин, *Сатирк*,
і, 1393);

Сатур, Сатурчак (Р, 1715); **Свят-, -свять** (< Святослав, Несвять — ХД, 20); *Святенко, Святогор, Святюк* (Р, 1783), *Святина* (Бл., 46); **Себ-** (< Себеславъ — ХД, 22); *Себ, Сёба, Сёбало, Себій* (Р, 1786); **Син-** (< Синоданъ, Добросинъ — Д, 97); *Син(ь)ко, Синкович, Синоченко* (Д, 97); **Сир-, -сирь** (< Сирославъ — ХД, 21); *Сирёнок, Сириця, Сірко* (Р, 1821), *Сіріло* (Рад., 128); **Скор-** (< Скоровои — ХД, 21); *Скорик, Скорича, Скориченко* (Р, 1846); **Слав-, -славъ** (< Славомір, Ярославъ — Д, 97); *Славо, Славута, Славутин* (Д, 97); **Соб-** (< Собеславъ, Собезгордъ — Д, 97); *Собанко, Собко, Собуха* (Д, 97); **Сол-** (< *Соломир — Бучко, 63); *Сóлич, Сóляк* (Р, 1883, 1888), *Сóлик, Солян* (Рад., 121); **Спыт-** (< Спытигнѣвъ (< апелатив *спыти* «надаремно» — ХД, 21); *Шпितько* (Бл. АКД, 14); *Шпитковський* (БЗ: Кв м); **Стан-** (< Станимиръ — ССМ, II, 378, Станиславъ — Реестр, 37), сучасні укр. прізвища *Станімір* (РД, 207), *Станіслав* (Р, 1905); *Стані́к, Стані́чак* (Р, 1904–1906), *Станіло, Станюта* (Д, 97); **Стои-, -стон** (< Стоиславъ, Домастой — ХД, 21); *Сто́йка, Стойко* (Р, 1928); **Страх-, -страхъ** (< Страхомір, Болестрахъ — ХД, 21); *Страх, Страхоцький* (Р, 1932); **Страш-,** пор. болг. *Страшимир* (Ил., 468), серб. і хорв. *Strāšimir* (Sv., 87); *Страшко, Страшні́енко* (Р, 1932); **Стриб-** (< Стрибог — Бучко, 68); *Стри́біж, Стрибо́к, Стрибчу́к* (Р, 1932–1933); **Стриж-** (< Стрѣжисмиръ — ХД, 21); *Стри́жжє, Стрижѣ́нко, Стрижко* (Р, 1933–1934); **Строй-** (< Строимиръ — Const., 378), пор. давнє укр. ім'я *Строе* (ССМ, II, 394), козацьке ім'я *Строя* Волошинъ (Реестр, 189) і сучасне болг. ім'я *Строймир* (Ил., 469); *Строй* (БЗ: Кв м); **Стру-** (< *Струвад — Бучко, 63); *Струнь* (Р, 1939); **Ступ-,** пор. ч. *Ступогнѣвъ*, (Мор., 188); *Ступа́к, Ступка, Ступник* (Р, 1941); **Суд-, -судъ** (< Судовои — ССМ, II, 397, *Кривосуѡ* — ХД, 21); пор. сучасне укр. прізвище *Судомир* (РД, 211); *Суде́ць, Судо́м, Суду́к* (Р, 1943–1944); **Сул-, -суль** (< Сулимиръ, Домасуль — ХД, 21); *Сулі́менко, Сулі́га, Су́лич, Су́лич, Су́лич*, (Р, 1946); **Тато-** (< Татомір — ХД, 21); *Татомі́р, Таті́ца, Татини́ч, Татів, Тату́х* (Р, 1971–1972); **Тверд-** (< Твердостои — ХД, 21); *Твёрдик, Тверду́н, Твердь* (Р, 1973); **Твор(и)-, -творь** (< Творимиръ, Добровторъ — ХД, 21); *Твори́дло, Творо́вський, Твору́н* (Р, 1974); **Терп(и)-** (< Терпиславъ — ХД, 21); *Терпа́к, Терпі́ло, Терпѣ́ак* (Р, 1984–1985); **Тол-** (< Толигнѣвъ — ХД, 21); *Толо́сь, Толю́к* (Р, 2008–2009); **Треб-, -требъ** (< Трѣбовитъ, Нетрѣ́ба — ХД, 21), пор. козацьке ім'я *Шишъ-че(н)ко-Нетреба* (Реестр, 173); *Нетрѣ́ба, Нетрѣ́бенко, Нетре́б'як* (Р, 1414); **Туг-** (< Тугоборъ — ХД, 21); *Туза́й* (Р, 2033); **Тѣх-, -тѣхъ** (< Тѣхобудъ, Унѣтѣхъ — ХД, 21); *Тиха́нч, Тихові́ч, Тихойко* (Р, 1996); **Хог-, -хоть** (< Хотимиръ — Шульгач, 114), *Доброхотъ* — ХД, 21); *Хотѣ́нко, Хотя́н, Хотя́нчук* (Р, 2147); **Циц-** (< *Цициборъ — Бучко, 64); *Ци́ціло, Ци́ців, Ци́цій, Ци́цько* (Р, 2172); **Цуд-** (< Цудислав < Судислав — Бучко, 68); *Цуд, Цудни́й* (Р, 2173); **-чан** (< Болъчан — ХД, 21); *Чайко́, Чайко́в* (Р, 2187–2188); **Че(о)рн-** (< Чернобытъ — ХД, 21); *Черненко, Черничко, Чернович* (Р, 2204–2208); **Чест-, -честь** (< Честимиръ, Болъчєсть — ХД, 21); *Чеснок, Чєснѣ́к* (Р, 2209); **Яр-** (< Ярославъ — ХД, 21); *Ярі́га, Ярі́ч, Ярко* (Р, 2370–2375).

У чехів функціонують прізвища з такими компонентами:

Bo- (< Bohuslav) ⁴: **Boš** (Mold., 45); **Bol-** (< Boleslav, Bolebor): **Bol**, **Bolek**, **Bolík** (Mold., 45); **-bor** (< Dalibor, Bořivoj): **Bor**, **Boran**, **Boreček** (Mold., 45); **Boř-** (< Bořivoj, Bořislav): **Bořek**, **Bořeta**, **Bořuta** (Mold., 45); **Bož-** (< Božetěch, Božemír, Bohuslav): **Bož**, **Božík**, **Božeta** (Mold., 46); **Bran-** (< Branislav): **Branec**, **Bransa** (Mold., 46); **Bu-** (< Budislav): **Buch**, **Bucha**, **Bucháček** (Mold., 48); **Bud-, -bud** (< Chotěbud, Budivoj, Budimír): **Budka**, **Budek** (Mold., 48); **Cti-** (< Ctibor): **Stich** (Mold., 218); **-dar** (< Bohudar): **Darsa**, **Daruda**, **Darena** (Mold., 55); **Dluh-** (< Dlíuhomil, Dlíuhovoj, Dlíuhoslav): **Dluhoš**, **Dluhošík** (Mold., 57); **Dom-** (< Domorad): **Nedoma** (Mold., 152); **Drah-** (< Drahoslav, Drahomil): **Drahoň**, **Drahota** (Mold., 58), **Drahoš** (Kn., 613); **Draž-** (< Dražeslav, Draživoj): **Dražek**, **Dražík** (Mold., 58); **Duch-** (< Duchoslav): **Doucha**, **Doušek** (Mold., 58), **Douša** (Kn., 613); **Ho-** (< Hodislav, Hojislav, Hostimil): **Hokeš**, **Hokův** (Mold., 83); **Hod-** (< Hodislav): **Hocek**, **Hodač**, **Hodan** (Mold., 82), **Hodek** (Kn. 614); **Hoj-** (< Hojislav): **Hojda**, **Hojdys**, **Hojsák** (Mold., 83); **Host-, -host** (< Hostibor, Hostirad, Dobrohost): **Host**, **Hostek**, **Hostička** (Mold., 85); **Hrd-, -hrd** (< Hrděbor, Soběhrd): **Hzek**, **Hrzán** (Mold., 87); **Chot-** (< Chotibor, Chotimír): **Chotek**, **Chotaš**, **Chotous** (Mold., 90); **Chval-, -chval** (< Bohuchval, Chvaliboh): **Chval**, **Chvála**, **Chvalina** (Mold., 91); **Kaz-** (< Kazimír): **Kazmar** (Mold., 101); **Křes-** (< Křesomysl): **Křesina** (Mold., 118); **La-** (< Ladislav): **Lácha**, **Lachout**, **Lašek** (Mold., 125); **Lad-** (< Ladislav < Vladislav): **Lád**, **Lacek** (Mold., 124); **Lub-** (< Lubomír, Lubohost): **Lubas** (Mold., 132); **L'ud-** (< Ludmír): **Lid**, **Lidác**, **Lidík** (Mold., 128); **Mir-, -mír** (< Miroslav, Jaromír): **Mira**, **Miran**, **Mírek** (Mold., 145); **Nud-** (< Nudvoj): **Nudera** (Mold., 156); **Pře-** (< Přemysl, Přemil): **Přech** (Mold., 184); **Před-** (< Předslav, Předbor, Předmír): **Předota** (Mold., 184); **Přib-** (< Přibyslav): **Příban**, **Příbek**, **Příbík** (Mold., 184); **Puch-** (< Puchoměř): **Puchoň**, **Puchta** (Mold., 185); **Rad-** (< Radomil, Radiměř): **Radoch**, **Radoň**, **Radoš** (Mold., 187); **Ratim-** (< Ratimír): **Ratimec** (Mold., 189); **Roh-** (< Rohovlad): **Rohouš**, **Rohoň**

⁴ Тут і далі, якщо немає інших поміток, етимології компонентів у дужках подано за кн.: *Moldanová D.* Op. cit.— S. 41–286.

(Mold., 194); **Sem-** (< Semirad, Sěmidrah): Semotan, Semerák (Mold., 206); **Sla-** (< Slavomír, Slavibor): Slach, Slášek (Mold., 211); **Slav-, -slav** (< Slavomír, Slavibor, Miroslav): Slavata, Slavník (Mold., 211–212); **Sob-** (< Soběslav): Šob, Šoba, Šobíček (Mold., 234); **Sta-** (< Stanislav, Stanimír): Staš, Stašek, Staško (Mold., 217); **Stan-** (< Stanislav): Staňa, Staňák, Stanec (Mold., 216–217); **Sud-, -sud** (< Branisúd, Sudislav): Suda (Kn., 621), Sudek, Sudera (Mold., 221); **Sul-** (< Sulislav): Sulan, Sulda, Sulík (Mold., 221–222); **Sva-** (< Svatomír, Svatoslav): Svach, Svašek (Mold., 222); **Svat-** (< Svatomír, Svatoslav): Sváta, Svátek, Svatoň (Mold., 222); **Svě-** (< Světoslav): Svěchota, Svěněk (Mold., 222); **Svoj-** (< Svojmír, Svojslav): Svojan, Svojík, Svojítka (Mold., 223); **Tich-** (< Tichomír, Tichoslav): Tichák, Tichota (Mold., 250); **Tu-** (< Tuchomír): Tusa, Tusek, Tusla (Mold., 256); **Va-** (< Václav): Vaňas, Váška, Vaňák (Mold., 260–261); **Vac-** (< Václav): Vaca, Vacata, Vacek (Mold., 258); **Vel-** (< Velislav, Velemír): Vela, Velan, Velas (Mold., 263), Velek (Kn., 622); **Věři-** (< Věřislav): Věřiš (Mold., 264); **Vid-, -vid** (< Vidhost, Dobrovid): Viduna, Vidrna (Mold., 265); **Vlad-** (< Vladislav, Vladimír): Vladík (Mold., 267); **Vo-** (< Vojtěch, Vojislav): Voch, Vochala (Mold., 269); **Voj-** (< Vojtěch, Vojislav): Vojík, Vojka, Vojta (Mold., 270), Vojta, Vojtek, Vojtěch (Kn., 623); **Vrch-** (< Vrchoclav): Vrchota (Mold., 274); **Vrt-** (< Vrtěžir): Vrtiš, Vrtiška (Mold., 275); **Vše-** (або **Všeb-**) (< Všebor): Šobra (Mold., 234); **Vyš-** (< Vyšeslav): Vyšata, Vyšin, Viška (Mold., 276); **Zde-** (< Zdeslav, Zserad, Zdemil): Zdeněk, Zdeněk (Mold., 281); **Zdi-** (< Zdislav): Ždich, Ždych (Mold., 286); **Žit-** (< Žitomír): Žit, Žítek, Žitka (Mold., 287).

Як бачимо, немало компонентів у чеських та українських прізвищах збігаються: **Бог-, Бож-, Бор-, Буд-, Гост-, Дом-, Дух-, Мир-, Рад-, Род-, Слав-, Соб-, Стан-, Суд-, Сул-** та ін., хоч частково кожна з антропонімії зберегла у прізвищах і свої, оригінальні компоненти від цікавих слов'янських автохтонних імен, напр., укр. **Бал-, Гром-, Гуд-, Скор-, Плох-, Спит(и)-** тощо, ч. **Host-, Chval-, -lov, Přib-, Tvrd-, Vid-** тощо. Валентність компонентів (основ у прізвищах) при творенні прізвищ була неоднаковою, тому навіть в одній антропонімії різною є кількість прізвищ, утворених від них. Щоправда, і тут є окремі компоненти, які і в чехів, і в українців відзначалися однаково високою активністю. Наприклад:

Бор- (ч. **Bor-**): ч. Borák, Boran, Boráň, Boranda, Boreň, Borek, Boreček, Boreš, Borš, Boršík, Boroš, Borota, Boruta, Borutík, Bordan (Mold., 45); укр. *Борák, Борачок, Борачук, Борейко, Боренко, Боренько, Бóрик, Боріло, Борім, Бóрко, Боркун, Боркуш, Борівич, Боровко, Бóрош, Борошівко, Бóрук, Борута, Борутяк, Бóрух, Борухайло, Боруча, Борушівко, Боручико, Борушак, Борчук, Борячук* (Р, 180–191), *Борай, Борейчук, Бориха, Борутич* (Д, 96), *Боран, Борина* (БЗ: ІФ; Льв м), *Борейша, Борейшо* (БЗ: Мк), *Борита, Боричко, Боруша* (БЗ: Хм), *Борачек, Бораюк, Боров, Борох, Борях* (БЗ: Льв м), *Борей* (БЗ: Дн; Рв), *Боруха, Борухов, Боруша* (БЗ: Дн), *Боряк* (БЗ: Дн; Льв м), *Борита, Борхо* (БЗ: Хрс), *Борійчук* (БЗ: Вл; Рв); *Борита, Боричко, Боруца* (БЗ: Хм), *Борух* (Рад., 10); **Буд-, -буд** (ч. **Bud-, -bud**): ч. Buda (< стч. Chotěbud, Budivoj, Budimír — Mold., 41, пор. також рос. *Будиславъ*, серб. і хорв. Budmir, ч. Bohobud — Демч., 62), Budka, Budek, Budíček, Budský, Budák, Budař, Bud'ánek, Budin, Budina, Budínek, Budinka (Mold., 48); укр. *Будас, Будім, Будій, Бúдка, Будкай, Будкевич, Будко, Будківський, Будбла, Будчак, Будляй, Будяківський* (Р, 218–221), *Будзулак* (Близн., 171), *Будіян* (Рад., 12); **Рад-, -рад** (ч. **Rad-, -rad**): ч. Rada, Radina (< Radbor, Radobyl, Radomysl, Ctirad, Domarad), Radoch (< Radomil), Radoň, Radoš, Radota, Radouch, Radoush, Radoušek (Mold., 187); укр. *Радейко, Радівич, Радівко, Радик, Радичук, Радичи, Радівич, Радом, Радом'як, Радух, Радчук, Радюк, Радько* (Р, 1573–1577); **Суд-** (ч. **Sud-, -sud**): ч. Suda (< Branisúd, Sudislav), Sudek, Sudík, Sudera (Mold., 221); укр. *Сúда, Судак, Судаковський, Судець, Судоль, Судом, Судомір* (за етимологією Ю. К. Редька, старовинне власне ім'я), *Судук* (Р, 1943–1944); **Сул-** (ч. **Sul-**): ч. Sulan (< Sulislav; *sulej* = *lepší, sebevědomý* «кращий, самовпевнений», а *-slav* = *slavný* «славний»), Sulanský, Sulda, Suldovský, Sulek, Sulík, Sulovský (Mold., 222); укр. *Сулак, Сулєцький, Сулєжко, Сулік, Сулім, Суліма, Суліменко, Суліга, Сўлич, Сулятицький, Сульжівко, Сульжик, Сульківський* (Р, 1945–1946).

Спільною характерною рисою чеської та української антропонімії є те, що прізвищами стали не лише похідні утворення у вигляді суфіксальних дериватів, а й усічені на приголосний перші компоненти без додавання суфіксів, наприклад, сучасні чеські прізвища *Blah, Blaž, Bol, Bor, Boř, Bož, Duch, Chval, Pač, Pak, Rod, Svět, Vít, Žit*. В українців такий спосіб творення прізвищ лише усіченням імен-комполітів також наявний, що підтверджують сучасні прізвища *Буй, Влад, Гої, Гром, Гуд, Дух, Жир, Крась, Мот, Пак, Рад, Рус, Себ, Стан, Страх* (Р), *Год, Кай, Радь* (Рад.), *Боль, Строй* (БЗ: Кв м). Деколи до них додається суфікс-флекс-

Sla- (< Slavomír, Slavata, Slavník unislav, Stanimír): Mold., 216–217); **Sul-** (< Sulislav): šek (Mold., 222); toslav): Svěchota, told., 223); **Tich-** isa, Tusek, Tusla (< Václav): Vaca, told., 263); **Velek** l): Viduna, Vidrna, Vojislav): Voch, '0), Vojta, Vojtek, ir): Vrtiš, Vrtiška v): Vyšata, Vyšin, 281); **Zdi-** (< Zdi-

ізвищах збіга-
-, **Слав-, Соб-,**
егла у прізви-
хтонних імен,
Host-, Chval-,
прізвищах) при
онімії різною є
мпоненти, які і
Наприклад:

reš, Borš, Boršik,
орачук, Борейко,
Боровко, Борош,
ко, Боручко, Бо-
і (Д, 96), Боран,
Юруша (БЗ: Хм),
Борухов, Борюта
Вл; Рв); **Борита,**
і (< стч. Chotěbud,
ir, ч. Bohobud —
Budina, Budínek,
жко, Будковський,
Будіян (Рад., 12);
Stirad, Domarad),
Mold., 187); укр.
м'як, Радук, Рад-
Sudislav), Sudek,
Судом, Судомір
; Сул- (ч. Sul-): ч.
a -slav = slavný
222); укр. Сулак,
и, Сулятицький,

онімії є те, що
них дериватів,
фіксів, наприк-
Chval, Pač, Pak,
ише усиченням
ища Буй, Влад,
Страх (Р), Год,
я суфікс-флекс-

сія **-а** — *Божя, Брана, Брѡда, Горѡ, Грѡма, Гуда, Дрѡга, Лѡда, Люба, Мѡта, Рога, Ступа*, у чехів — знаходимо їх також: *Blaža, Bláža, Liba, Mira, Rada, Staňa, Suda, Sváta, Váca, Vela, Venda* (Mold), *Bláha* (Kn., 612).

Спільною рисою є також те, що в обох мовах після усичення імен-композицій до них додавалися суфікси, і таким чином утворилося багато народних варіантів імен і чимало прізвищ. Зрозуміло, що список словотворчих суфіксів у кожній з мов віддзеркалює особливості словотвірної і суфіксальної систем кожної із них. Ось деякі із суфіксів, які знаходимо при основах імен-композицій у сучасних українських прізвищах: **-ег-а, -иг-а, -ог-а, -уг-а** (*Чернега, Малига, Малѡга, Малуѡга*), **-ай (-'ай), -ій** (*Селай, Чернай, Будай, Малий*), **-ак (-'ак), -ик, -к-о, -ен-к-о, -ок, -ук, (-'ук), -чук** (*Рогак, Черняк, Радик, Радько, Раденко, Браток, Божук, Радчук, Радюк*), **-ів** та його фонетичний варіант **-ов**⁵ (*Манів, Маньків, Рогов, Русов*), **-ан (-'ан), -ен-а, -ин, -ин-а, -онь, -ун (-унь)** (*Роган, Милан, Малена, Бродин, Скорина, Яронь, Богун, Яркін, Ярунь*), **-ось, -усь** (*Братось, Братусь, Милусь*), **-ит-а, -'ут-а** (*Малита, Малюта*), **-ах, -их-а, -ух, -ух-а** (*Братях, Малиха, Радух, Чернуха*), **-ець** (*Борець, Борівець*), **-иц'а** (*Скорича*), **-ач, -ич, -ев-ич, -ов-ич** (*Рогач, Родич, Радевич*), **-аш, -иш** (*Браташ, Радис, Скорис*), відтопонімні **-ськ-, -цьк-, -ов-ськ-, -ецьк-** (*Борисівський, Борівецький, Борківський, Будківський, Борецький*), суфікси-флексії **-о** та **-а** (*Маньо, Мильо, Брана*), а також велика кількість поліморфемних суфіксів типу **-ей-к-о, -иш-к-о, -ан-ов-ич, -аш-ев-ич, -уш-к-о** тощо.

Для української антропонімії характерна наявність порівняно великої кількості посесивно-патронімних суфіксів: **-ен-к-о, -ів(-ов), -ин, -ук (-'ук), -чук, -ич, -ев-ич, -ов-ич** та ін. У цьому плані чеська антропонімія відрізняється від української. Посесивно-патронімні відношення в сучасних прізвищах у чехів переважно не оформлюються відповідними суфіксами: прізвища типу *Martinův, Jakubův* рідкісні, бо вони замінювалися на *Martin, Jakub*. Як зазначає чеський антропоніміст Добрава Молданова, «більш поширені прізвища з народних варіантів особових імен. У цих прізвищах важко визначити, чи тут ідеться про ім'я по батькові, чи про похідне утворення власного особового імені. Історичні свідчення показують, що обидва випадки можливі, однак другий є численнішим»⁶. На це звертає увагу і чеський дослідник Ян Свобода: «Тип *Janův, Janů*, тип *Jirovec*, особливо тип *Vondrovic* є в нас узагалі малопродуктивними. Немає сумніву в тому, що цим наша система прізвищ суттєво відрізняється від систем прізвищ у більшості інших слов'янських мов, де збережені патронімні форми на **-ov, -in, -ič, -ovič**»⁷.

Ось деякі суфікси, наявні при основах імен-композицій у чеських прізвищах: **-ec** (*Stanec*), **-ěček, -iček** (*Staněček, Staniček*), **-da** (*Sulda*), **-chota, -ouch** (*Svěchota, Radouch*), **-ěj** (*Roděj*), **-ak, -ek, -ik, -ka, -ko** (*Rodak, Stanek, Sudik, Stanka, Stanko*), **-al, -ula, -ulka, -ulčík** (*Pačal, Pakula, Vaculka, Vaculčík*), **-an, -anek, -en, -ín, -ina, -inek, -unek, -něk, -oň, -oněk** (*Rod'an, Dušánek, Roden, Vašin, Rodina, Vacínek, Svatunek, Svěněk, Radoň, Svatoněk*), **-era, -ura** (*Sudera, Staňura*), **-us** (*Libus*), **-sik** (*Stojsik*), **-át, -atko, -tka, -ítka, -ota** (*Vašat, Vacatko, Svojtka, Svojtka, Radota*), **-eš, -še, -šak, -oš, -ouš, -oušek, -uš, -uška** (*Pakeš, Svojše, Dušak, Svatoš, Radouš, Radoušek, Dobuš, Svatuška*), суфікси-флексії **-о** та **-а** (*Stano, Staňo, Stacha*).

У чеських та українських прізвищах виразно проступає ще одна модель: ім'я усікалось не на приголосний (укр. *Рад*, ч. *Rad*), а на голосний, і до нього одночасно приєднувався один із характерних у давнину антропонімних, пере-

⁵ Історична граматики української мови / Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. — К., 1980. — С. 169; Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. акад. І. К. Білодіда. — К., 1969. — С. 184.

⁶ Moldanová D. Jak vznikala naše příjmení // Moldanová D. Op. cit. — S. 16.

⁷ Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. — Praha, 1964. — S. 184.

важно однофонемих суфіксів: *Pa[диславъ] + -ш > Раи*. В українській антропонімії XIV–XVII ст. до таких суфіксів належали: **-н(-нь)**, **-с(-сь)**, **-х**, **-хн-о**, **-ц(-ць)**, **-ш**. Аналогічні однофонеми суфікси були характерні для української мови минулих століть і в апелативній лексиці: *зна-к, ді-л-о, смі-х, ди-м*⁸. Потім відбувся перерозподіл морфем, і в сучасній українській мові вони не виділяються, а стали вже складовою частиною кореневої морфеми. Їх виділяють лише при етимологічному аналізі структури слова. У сучасній антропонімії при етимологічному аналізі антропоніма такі суфікси також виділяються, бо без цього неможливо зрозуміти і пояснити походження й структуру сучасних народних варіантів імен типу *Гри-нь, Гри-ць* (< *Гри[горій]*), *Про-ць* (< *Про[кін]*), *Лу-ць* (< *Лу[ка]*, *Лу[кіан]*) і сучасних прізвищ типу *Дах, Дац, Даи* (імена з початковим **Да-** типу *Даниїл* з додаванням відповідних однофонемих суфіксів), *Рас, Рах, Рац, Рахно* (імена з початковими **Ра-** типу церковного *Pa[файл]* або типу САІ *Pa[диславъ]* + суфікс **-с, -х, -ц, -хн-о**).

У чехів у прізвищах також функціонують аналогічні суфікси: *Břeň* < *Bře[tlav]* + **ň**, *Janč* < *Jan* + **č**, *Pech* < *Pe[tr]* + **ch**, *Peš* < *Pe[tr]* + **š**, *Toms* < *Tom[áš]* + **s** тощо. Як зазначає Й. Бенеш, «народні варіанти з цим суфіксом (ідеться про суфікс **-č** і варіанти **-eč, -ič, -ač**.— Л. О.) виникали так само, як і з суфіксами **-s, -š, -ch**: *Fič, Frič, Fryč, Jač, Jič, Káč, Mič, Mič, Nič, Nyč, Pač, Peč, Pič, Poč, Vitsch*»⁹.

І в українців, і в чехів однофонеми суфікси приєднувалися як до САІ, так і до церковних імен: «*Bach* 1402, *Bartholomeus dictus Bach*; від особового імені, що починається на **Ва-**, утворене суфіксом **-ch**» (Mold., 40).

В українців до таких прізвищ можна віднести: *Беш* (< *Бе[римиръ]* + **-ш**), *Бусь* (< *Бу[димиръ]* + **-сь**), *Буць* (< *Бу[димиръ]* + **-ць**), *Вах* (< *Ва[димиръ]* + **-х**), *Гуць* (< *Гу[диславъ]* + **-ць**), *Пунь* (< *Пу[тиславъ]* + **-нь**), *Пус* (< *Пу[тиславъ]* + **-с**) та цілу низку інших. Вони також могли ускладнюватись іншими суфіксами, напр.: *Буць + -ко > Буцько*.

У чехів прізвища з однофонемих суфіксами можна поділити на три групи: 1) прізвища, в яких однофонемих суфікс приєднаний до компонентів, утворених від САІ: *Boš* (< *Bohuslav*), *Buch* (< *Budislav*), *Laš* (< *Ladislav*), *Přech* (< *Přemysl, Přemil*), *Slach* (< *Slavomír, Slavibor*), *Staš* (< *Stanislav, Stanimír*), *Svach* (< *Svatomír, Svatoslav*), *Svěch* (< *Světoslav*), *Vaň* (< *Václav*), *Voch* (< *Vojtěch, Vojislav*) (Mold., 45, 48, 125, 184, 211, 217, 222, 260, 269); 2) прізвища, в яких однофонемих суфікси приєднані до компонентів, що можуть тлумачитися дво-яко — утворені або від САІ, або від церковних імен: *Blach* (< *Blahoslav* або *Blažej*), *Broš* (< *Bronislav* або *Ambrož*), *Stach* (< *Stanislav* або *Eustach*), *Vach* (< *Václav* або *Vavřinec*) (Mold., 44, 47, 216, 259); 3) прізвища, в яких однофонемих суфікс приєднувався до компонентів, утворених від імен, або прізвища з таким суфіксом збігалися з апелативами: *Břeň* (< *Břetislav* або від діалектного апелатива *břeň* «назва одного з видів риби»), *Cvach* (< *Svatomír* або від моравського діалектного дієслова *svachat* «підганяти»), *Puš* (< *Pustomír* або від *Purkhart*, або від німецького апелатива — Північна Чехія — **Busch** «чагарник; гай, ліс»), *Roch* (< *Rostislav* або від німецьких імен *Rochold, Rochbert*, або від апелатива **roch** «шахова фігура» тура), *Šoch* (< *Soběslav* або від свн. апелатива **schoche** «купка сіна», або від топонімів *Schocha* і *Schochen* у Баварії, або від моравського апелатива **šoch** «(частина пальта) пола», *Šuch* (< *Šutbor* або від вигуку **šuch** «тертя, шум; легкий удар», або від моравсько-словацького апелатива **šuch** «ганчірка», або від свн. апелатива **schuoch** «черевик»), *Vích*

⁸ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови.— К., 1998.— С. 84; Словотвір сучасної української літературної мови.— К., 1978.— С. 19.

⁹ Beneš J. O českých příjmeních.— Praha, 1962.— S. 110.

(< Vitislav або від Viktor, або від Vincenc, або від апелятива věchet «віхоть» (Mold., 47, 51, 186, 194, 234, 242, 265).

Цікавою рисою чеської антропонімії, якої не помітно в українській, є те, що однофонеми суфікси могли приєднуватися не лише до імен, усічених на відкритий склад, а й до імен, усічених на приголосний: Dobš (< Dobeslav, Doběšoj, Dobrobud, Dobročaj або Tobiaš), Doms (< Domorad, Domoslav або Dominik), Jarš (< Jaroslav, Jarohněv або Jarolím), Libš (< Libohost, Dobrolub, Libor або від прикметника libý «приємний») (Mold., 57, 93, 128).

Отже, і в чехів, і в українців активно діє одна й та сама словотвірна модель. Однак наповненість цієї моделі в кожному конкретному прикладі навіть за наявності однакового суфікса буває різною. Скажімо, чеське прізвище Váša походить від Václav, українське ім'я з XVII ст. *Вашь* і сучасне прізвище *Ваш* може мати подвійну етимологію: від імен типу *Ва[силь]* + -ш, [I]ва[n] + -ш (церковних за походженням) або від САІ з початковим *Ва-* типу *Вадимирь*.

Г. Є. Бучко у прізвищах із Бойківщини виділяє близько 20 усічено-суфіксальних дериватів, що містять початковий відкритий склад складного імені, оформлений відповідним суфіксом, і цілком слушно трактує їх як народні варіанти від слов'янських автохтонних імен: **Бох-, Бух-, Vox-, Жах-, Жих-, Крех-, Беш-, Буш-; Бей-, Грай-; Бун-; Бац-, Бец-, Боц-, Буц-, Лац-; Бач-, Беч-, Буч-**¹⁰. Фіксуються такі сучасні прізвища по всій Україні: *Бухало, Бухальський, Бухенко, Бухинський, Бухер / Бухир, Бухній, Буховець, Бухович, Бухонко* (Р, 244–246); *Вох* (Р, 349); *Жахович* (Р, 700); *Жих, Жихович* (Р, 713); *Бушак, Буцак* (Р, 249); *Бей, Бейба, Бейко, Бейчак* (Р, 100); *Бацак, Бацала, Бацевич, Бацекало, Бацій, Баційя, Бацко, Бацула, Бацюк, Бацюсь* (Р, 82–83); *Бец, Бєца, Бєцала, Бєцаль, Бєцаник, Бєцелюк, Бєцель, Бєценко, Бєцко, Бєцько* (Р, 119–120); *Буц, Буцак, Буценко, Буцьк, Буцинь, Буцій, Буційка, Буцко, Буцуляк, Буць, Буцький* (Р, 246–247); *Боцайло, Бюцко, Боцула, Боцюк, Боцюрків, Боцько* (Р, 193–194). Велика кількість прізвищ ілюструє й інші вищезгадані компоненти. Ця цікава словотвірна модель широко представлена в українській історичній антропонімії і в сучасних прізвищах, але досліджена (і то частково) лише в церковних іменах типу *Лаць, Луць, Гах, Гесь, Дех, Мах*¹¹ тощо, а в утвореннях від САІ потребує подальшого вивчення, оскільки перебуває на стадії постановки й осмислення проблеми¹². Про це свідчить і неоднакове пояснення в сучасній українській антропонімії шляхів утворення певних імен цієї групи. Наприклад, на думку М. О. Демчук, народні варіанти із суфіксом -с виникли інакше: *Бось* (< *Бо[гу]с[лавь]*), *Рась* (< *Ра[до]с[лавь]*), тобто -с являє собою не суфікс, а перший приголосний постпозитивного компонента імені-композиції¹³.

Б. Близнюк виділяє групу прізвищ, в основах яких відображено відкомполітні імена, що виникли від скорочень способом синкопи й апокопи з афіксацією або без неї: *Бучак, Бучик, Бучук* (< *Б[ог]уч[ай]*), *Гуць, Гуцько, Гуцинюк* (< *Гуд[и]с[лавь]*) > *Гудс* з одзвінченням с у з після дзвінкого приголосного д > *Гудз* > *Гуц* з оглушенням кінцевого приголосного¹⁴.

¹⁰ Бучко Г. Є. Роль слов'янських відкомполітних імен у творенні українських прізвищ // Українська пропріальна лексика. — К., 2000. — С. 21.

¹¹ Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. : Чоловічі іменування. — К., 1984. — С. 131–138; Остап Р. Й. Украинская антропонимия первой половины XVII века. Мужские личные имена (на материале Реестра Запорожского Войска 1649 г.) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ужгород, 1986. — С. 11.

¹² Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення). — К., 1991. — С. 27.

¹³ Там же.

¹⁴ Близнюк Б. Б. Гуцульські прізвища, в основах яких відображені автохтонні особові власні імена // Наукові записки. — Серія : Мовознавство. — Тернопіль, 1999. — С. 120.

Однак на цьому процес не закінчився. Як зазначає Я. Свобода, «у випадках, таких як Bucek (Budslav — Buslav), Lasek (Ladislav), Racek (Radslav), не можна говорити власне про суфікс **-с**, тому що тут **с** < **ds** належить до основи імені. Однак такі імена стали зразком для творення і, подібно до відношення Radslav — Racek, виникли Prosimír — Procek, Matěj — Macek»¹⁵.

Навіть як імена, уживані в XVI–XVII ст., вони зараз не мають однозначної етимологізації. Тим більше важко визначити їхнє походження, коли ці компоненти вживаються як основи у прізвищах. Р. Й. Керста подає групу імен, у тому числі виділяє деякі імена з прізвищевих назв, які неможливо, на її думку, зіставити з певними церковними іменами, а також однозначно пояснити зі словотвірного боку: Вахъ, Вацъ, Ваиъ, Вохно, Гасъ, Гацъ, Гуцъ, Дахъ, Деско, Децко, Дешко, Дихъ, Дохно, Дунко, Духно, Зихъ, Зицъ, Кацъ, Куиъ, Ланъ, Ленъ, Лехъ, Лецъ, Лешъ, Лихно, Лохно, Мецъ, Нацъ, Нехно, Нецъко, Охно, Пахъ, Пацъ, Паиъ, Пихно, Пухно, Рахно, Рацъ, Руцъ, Сахно, Сацъ, Сецина, Сихно, Соиъко, Фецъ, Хацъ, Юхъ, Jusz, Яхно, Jasz та ін. (Керста, 131–138).

Це явище вимагає окремих досліджень на українському матеріалі. Зокрема, потребує вивчення питання, чи не існувала, крім відіменної, також апелятивна основа таких прізвищ, які усікались на один відкритий склад. По-друге, такі основи, можливо, могли усікатись на другий відкритий склад, що вносить певну плутанину у визначення суфіксів в іменах минулих століть: **-ис/-исъ** чи **-с/-сь** Гаври(с) < Гаври[ло], Кири(с) < Кири[ло], **-ех** чи **-х** Терехъ < Тере[нтій], **-еш** чи **-ш** Тере(ш) < Тере[нтій] тощо, оскільки могло відбуватися накладання голосного відповідного суфікса на голосний основи Гаври + **-исъ** > Гаврисъ. Тобто відбувалося те, що і в апелятивному словотворенні: чита[ти] + **-ач** > чита^ч. По-третє, невивченими залишаються часова активність (за століттями) таких імен та прізвищ і рівномірність їх поширення на всій етнічній українській території. На сучасному етапі розвитку української антропоніміки вчені вже починають уникати категоричності у визначенні походження певних антропонимів. Г. Є. Бучко цілком слушно твірні основи бойківських прізвищ після зіставлення їх із відповідними давніми слов'янськими відкомполітичними чи комполітичними іменами розділяє на кілька груп: 1) однозначно слов'янські відкомполітичні імена — усічені, усічено-суфіксальні та суфіксальні; 2) антропоніми, що можуть пояснюватися як відкомполітичні імена або як деривати церковно-християнських імен; 3) неоднозначно прізвищеві основи, які серед інших можуть мати «відкомполітичне пояснення»¹⁶.

На потребу врахування можливості кількох варіантів походження деяких компонентів, що лягли в основу прізвищ, звертають увагу й інші українські антропонімісти, які досліджують сучасні прізвища та давні слов'янські автохтонні імена-комполіти¹⁷.

Ще однією цікавою словотвірною моделлю було усічення імен-комполітичів із збереженням першого приголосного другого компонента. Так, до речі, виникли сучасні імена Борис (< Бориславъ), Вадим (< Вадимиръ) (ВІЛ, 43–44) тощо. У сучасних українських прізвищах знаходимо виразні сліди цього словотвірного процесу. Після усічення такі імена або ставали прізвищами безпосередньо, або ж до них додавалися суфікси, в тому числі суфікс-флексія **-а**. Наприклад: Гудим (< Гудим[иръ]) і Гудима (< Гудим[иръ] + **-а**), Гудим'як. У цю групу можна також зарахувати Будим (< Будим[иръ]), Борим (< Борим[иръ]), Борис (< Борис[лавъ]), Борисевич, Борисенко, Боріско, Борисюк, Борисяк та ін. (Р, 182–183), Радом (Радом[иръ]), Сулим і Сулима (< Сулим[иръ]), Хотимчук (< Хотим[иръ] + **-чук**)

¹⁵ Svoboda J. Op. cit. — S. 140.

¹⁶ Бучко Г. Є. Зазнач. праця. — С. 21.

¹⁷ Худаш М. Л., Демчук М. О. Зазнач. праця. — С. 25.

та деякі інші. Такі усичення як народні варіанти від САІ самостійно існували вже давно, пор. козацьке ім'я *Сулим* Семененко (Реєстр, 196).

Якщо стосовно імен (і відповідно основ прізвищ) типу *Гудим*, *Сулим* в українській антропонімії розбіжностей у поглядах на шляхи їх виникнення немає, то утворення типу *Богунь* тлумачаться по-різному. У слов'янській антропонімічній літературі вони розглядаються як суфіксальні (*Братонь*, *Добронь*, *Богунь*, *Велишъ*, *Будишъ*, *Радонь*), тобто такі, в яких фінальні елементи **-онь**, **-унь**, **-ашъ**, **-ишъ**, **-ошъ**, **-ушъ**, **-ахъ**, **-ехъ** виконували роль суфіксів. На думку М. Демчук, такі відкомпонитні деривати (з **-онь**, **-ашъ**) первісно були усиченими формами імен-компонитів (*Богунь* < *Богун*[ъгъ], *Добронь* < *Доброн*[ъгъ] і под.).

Своєю кінцевою частиною, вважає дослідниця, такі усичення з часом послужили зразком для адаптації в народному побуті церковно-християнських імен і таким чином набули функції антропонічних суфіксів¹⁸. Ми трактуємо ці утворення як суфіксальні, тим більше, що вищезгадані суфікси могли бути додані до основ і на наступному етапі — при творенні прізвищевих назв. У чехів така модель трапляється також: *Bous* (< *Bús* < *Bús*[lav] < *Bohuslav*), *Čáb[a]* (< *Čáb*[ud] + суфікс-флексія **-a**), *Čam* (< *Čam*[ír]), *Drs* (< *Drs*[lav] < *Držislav*), *Kazim* (< *Kazimír*), *Mysl[ek]* (< *Myslib*[or]), *Protiv[a]* (< *Protiv*[oj] + суфікс-флексія **-a**), *Ratim[ec]* (< *Ratim*[ír] + суфікс **-ec**), *Vith[a]* (< *Vidh*[ost] + суфікс-флексія **-a**) (Mold., 46, 51–52, 59, 101, 150, 183, 189, 267).

Визначення походження й первісного значення багатьох прізвищ, пов'язаних із САІ-композиціями і в чехів, і в українців (та й в інших слов'янських народів) ґрунтується на подвійних, а то й потрійних етимологіях. І причина тут не в самих САІ та прізвищах, що походять від них, а в історії формування класу прізвищ в антропонімічній системі. Дуже часто мотиви виникнення прізвищ, які лягли в основу відповідних прізвищ, для сучасного дослідника переважно втрачені, тому доводиться відновлювати їх, залучаючи наукові праці з мовознавства, історії, етнографії тощо. У наявності таких імен у складі українських прізвищ переконує і вивчення історичних та сучасних антропонімій інших слов'янських мов, у яких ці імена і їхні компоненти також виступають як у ролі власних особових імен, так і в основах прізвищ. Зрештою, в різних діалектних масивах прізвища могли справді виникнути від різних джерел (одне, скажімо, від апелятива, інше — від народного варіанта САІ, ще інше — від народного варіанта церковного імені) і лише потім виявилось, що вони збіглися у фонетичному звучанні.

Слід визнати, що самі автори словників прізвищ дуже обережно трактують свої етимології, допускаючи, що з розвитком антропоніміки ці етимології можуть змінюватися. Як зазначає Ю. К. Редько у передмові до свого 8-томного словника українських прізвищ, «етимологія прізвищ не завжди ясна. У багатьох випадках наше пояснення гіпотетичне, і його можна буде на основі нових матеріалів (діалектних словників, списків мікротопонімів тощо) спростувати чи уточнити. Але немало у словнику і таких прізвищ, будова яких і етимологія для нас не зрозуміла. В таких випадках обмежуємось ремаркою “неясне”»¹⁹.

Наведені у словнику Д. Молданової «*Naše příjmení*» пояснення походження і значення прізвищ ґрунтуються на широкому вивченні історичного матеріалу, виходять із знання розвитку мови протягом майже тисячолітнього періоду — часу виникнення чеських прізвищ, із фонетичних, морфологічних, лексичних змін, і то не лише літературної мови, а й діалектів, слів і термінів спеціальних і сленгових, а також запозичених з інших мов. Разом із тим Д. Молданова за-

¹⁸ Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. — К., 1988. — С. 91.

¹⁹ Редько Ю. К. Проспект «Словника сучасних українських прізвищ» // Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць. — К., 1995. — Вип. 2. — С. 151.

значає: «У ряді випадків для наведених пояснень існують докази, однак у багатьох випадках ідеться про наукову гіпотезу, про пояснення можливе, яке спирається на мовний аналіз. Часто прізвище має кілька різних значень, виникло в кількох місцях, в різних соціальних середовищах, в різні часові періоди. Яке з пояснень походження стосується того чи іншого носія, можуть вирішити лише метрики, вивчення родоводів аж до моменту появи прізвища»²⁰.

Визначення походження та первісного значення прізвищ узагалі й утворених від імен-комполітів прізвищ зокрема має свою специфіку. Стосовно САІ-комполітів вона полягає в тому, що перш ніж потрапити в основи прізвищ, ці імена і раніше творили народні варіанти шляхом усічення. Після усічення імені-комполіта (напр.: *Маль* — *Малогость*) в уявленні мовців відбувався перерозклад семантичної структури імені, і з часом на перший план почала виступати семантика першого компонента: *Маль* асоціювався з прикметником *малий*, а не з іменем *Малогость*. Як слушно зауважує І. М. Желєзняк, «етимологічна співвідносність антропонімів у свідомості носіїв мови часто буває хибною»²¹. Цю проблему вже окреслили українські антропонімісти²², тому не будемо детально зупинятися на її розгляді.

У чеських словниках²³ таке розмежування похідних утворень від імен-комполітів та імен апелятивного походження здійснене дуже чітко. Ономастичний матеріал XIV–XV століття в українській антропоніміці опрацьований досить ґрунтовно у монографії Л. Л. Гумецької²⁴ і відповідно вміщений у Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст. (ССМ), створенням якого вона керувала. Антропонімний матеріал наступних століть перебуває ще на стадії вивчення й осмислення в численних статтях і монографіях. Ще не завершені пошуки оптимальних етимологій. Саме тому ономастичний матеріал у Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. залучений лише частково, а слов'янські автохтонні імена-комполіти і похідні від них не потрапили до його реєстру взагалі.

Із прийняттям християнства у деяких з усічених народних варіантів імен виявилися «двійники», які утворювалися також шляхом усічення церковних імен при їхній адаптації на ґрунті народної мови. До них приєднуються ті самі суфікси, що й до слов'янських автохтонних імен, відповідно *Маник* (ім'я, прізвище) може бути потрактоване як похідне і від САІ *Маниславъ*, і від церковного *Мануїл*, *Ярош* — і від *Ярослав*, і від народного варіанта *Ярема* (< укр. церк. *Ієремеї*), *Мирка*, *Мирко*, *Мирович* — і від САІ *Мирославъ*, *Любомиръ*, і від церковного *Мирон*. Нижче подаємо кілька найбільш усталених в українській антропоніміці подвійних етимологій основ сучасних прізвищ:

Бал-, пор. САІ *Бал[омиръ]*, *Бал[осинъ]* (Мор., 7) або від церковного імені *Бал[тромій]*, *Бал[тазаръ]* (ХД, 42): *Баланчук*, *Балко*, *Балуш* (Д, 96); *Балоба* (БЗ: 3к); **Бер-**, пор. болг. *Беримир*, *Берислав* (Ил., 72) або церковне *Бсрь*, *Берянин(и)* (ЛБ, 115); *Бёров* (Рад., 6); **Вал-**, пор. САІ *Вадимиръ* (ХД, 27) або церк. *Вадскартъ* (ЛБ, 189); *Váde* (Рад., 142); **Вах-**, пор. САІ *Вадимиръ* (ХД, 27), *Вадиславъ* (Б, 22) або церк. *[П]ва[н]* + суфікс *-х* чи *Ва[силь]* < *Василій* (ЛБ, 191) + суфікс *-х* (відповідно такими ж є прізвища *Вац*, *Вац* із суфіксами *-ц* і *-ш*): *Вах*, *Вашків*, *Вацак* (Б, 22); **Гал-**, пор. САІ *Гал[омиръ]* (ХД, 25) або церк. *Гал[аа́дъ]*, *Гал[актіонъ]*, *Гал[ионъ]* (ЛБ, 138); *Гала́н*, *Галачук*, *Галанюк* та ін. (Р, 376–377); **Гуц-**, пор. САІ *Гу[диславъ]* (ХД, 28) + суфікс *-ц* або церк. *Гу[рїй]* (ЛБ, 199) + суфікс *-ц*: *Гуц*, *Гуца*, *Гуца́к*, *Гуцало*, *Гуцє́нко*, *Гуць* (Р, 554); **Дан-**, пор. САІ *Данславъ*, *Богданъ* (ХД, 28) або церк. *Дан[їйль]*,

²⁰ Moldanová D. Úvod // Moldanová D. Op. cit. — S. 10.

²¹ Желєзняк І. М. Семантична еволюція другого компонента антропонімічних комполітів -slav- у сербохорватській мові // Українська діалектологія і ономастика. — К., 1964. — С. 221.

²² Худаш М. Л., Демчук М. О. Зазнач. праця. — С. 25.

²³ Gebauer J. Slovník staročeský. — 2-e vyd., nezměněn. — Praha, 1970. — Díl. 1–2; Moldanová D. Op. cit.

²⁴ Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. — К., 1958. — 298 с.

кази, однак у ба-
ння можливе, яке
значень, виникло
ові періоди. Як з
гь вирішити лише

нагалі й утворених
госовно САІ-ком-
прізвищ, ці імена і
ічення імені-ком-
ався перерозклад
ала виступати се-
ком **малий**, а не з
гимологічна спів-
є хибною»²¹. Цю
будемо детально

ень від імен-ком-
со. Ономастичний
ацьований досить
ений у Словнику
то вона керувала.
стадії вивчення й
ені пошуки опти-
вник української
ово, а слов'янські
до його реестру

их варіантів імен
чення церковних
еднуються ті самі
Маник (ім'я, пріз-
, і від церковного
ема (< укр. церк.
Любомирь, і від
них в українській

імені **Бал[тромій]**,
[к]; **Бер-**, пор. болг.
Берик (Р, 115); **Беров**
89): **Ваде** (Рад., 142);
суфікс **-х** чи **Ва[сил]**
аш із суфіксами **-ц** і
або церк. **Гал[аад]**,
-377); **Гуц-**, пор. САІ
ц: **Гуц**, **Гуца**, **Гуцак**,
або церк. **Дан[ій]**,

німічних композитів
-К., 1964.— С. 221.

70.— Діл. 1–2; **Мол-**

ви XIV–XV ст.— К.,

Дань (ЛБ, 200): **Даньків**, **Данько**, **Даньб** (РД, 100), **Данчак** (Рад., 17); **Дом-**, пор. САІ **До-**
магость, **Домажирь**, **Домарад** (ХД, 19, 22) або церк. чол. **Дометій**, **Доместіку(м)**, **Дометіан**
(ЛБ, 201), жін. **Домка**, **Домаха** < церк. **Домна** (ЛБ, 201): **Домашєнко**, **Домашук**, **Домчак**,
Домацук (Р, 638); **Домак**, **Домах**, **Домко** (Д, 97); **Дор-**, пор. САІ **Дорогобыть**, **Дороговидь**,
Дорогомилъ (ХД, 68–69) або церк. чол. **Доримедонтъ**, **Дорофей**, **Теодор** < церк. **Теофодаръ** (ЛБ,
202, 210), жін. **Дора** (ЛБ, 202): **Добрак**, **Дорик** (Р, 642); **Кай-**, пор. п. **Kajdas** (Железняк, 35), серб.
Кайслав (Грк., 112) або церк. **Кайнанъ**, **Кайфа**, **Кайнъ** (ЛБ, 213–214): **Кайда** (Рад., 50); **Кайдан**,
Кайдаш (Р, 825); **Кан-**, пор. болг. **Канозир** (Ил., 238), п. **Kanmil** (SSNO II/3, 530), ч. **Kanimir**
(Sv., 273) або церк. **Канай**, **Канафа** та ін. (ЛБ, 214): **Канко** (Рад., 48), **Канас**, **Канюга**, **Канюка**,
Канюс, **Канюх**, **Каняк** (Р, 838–841); **Мал-**, пор. САІ **Малогостъ** (ХД, 20) або церк. **Малахія** (ЛБ,
221): **Мілах**, **Малєнко**, **Маліга** та ін. (Р, 1233–1242); **Ман(ь)-**, пор. САІ **Маниславъ**, **Рахманъ**
(ХД, 20) або церк. **Мануилъ**: **Маник**, **Манич**, **Манько** та ін. (Р, 1250–1253); **Мил-**, пор. САІ
Милонѣъ, **Богумилъ** (ХД, 20) або церк. **Ємиліанъ** (ЛБ, 204): **Мілик**, **Милуєсь**, **Мілян** та ін. (Р,
1313–1315); **Мир-**, пор. **Мирославъ**, **Будимиръ** (ХД, 20) або церк. **Миронъ** (ЛБ, 223): **Мірош**
(РД 157); **Мирович**, **Мирьо** (Б, 22), **Міра**, **Мірко**, **Мирівич**, **Мирюта** (Р, 1317–1320); **Род-**, пор.
САІ **Родивитъ**, **Родиславъ**, **Родимилъ** (Мор., 168) або церк. **Родіонъ** (ЛБ, 229): **Родик**, **Родько**
та ін. (РД, 189); **Родак**, **Родєнко**, **Родич** (Р, 1715); **Сам-**, пор. САІ **Самборъ** (ХД, 20) або церк.
Самонъ, **Сампонъ** (ЛБ, 230): **Самій** (РД, 193); **Самєць** (Рад., 114), **Самєць**, **Самій**, **Самко**,
Самура, **Самуєсь** (Р, 1765–1768); **Сел-**, пор. болг. **Селимир** (Ил., 446); п. **Selislav** (Mikl., 98), ч.
Selibor (Mikl., 98) або церк. **Селєвъ** (ЛБ, 231): **Селай**, **Селюк** (Р, 1789); **Селєга** (Рад., 1115);
Сем-, пор. САІ **Семимилъ**, **Семирадъ**, **Семиславъ** (Мор., 176) або укр. **Семень** < церк.
Симеонъ (ЛБ, 235), **Семідалъ**, **Семіоалинъ** (ЛБ, 231): **Семичъ**, **Семусьб**, **Семчїна** (РД, 296);
Том-, пор. САІ **Томиславъ** (ХД, 21) або церк. **Тамма** (ЛБ, 210): **Томей**, **Томин**, **Томкі в**, **Том'юк**
(РД, 218); **Хв(Ф)ал-**, пор. п. **Chwalibog**, **Chwalislav** (SSNO, I/2, 348), ч. **Bohuchval** (Sv., 77) або
церк. **Фаларідъ**, **Фалєктъ**, **Фалкідій** (ЛБ, 238), **Фалєлїй** (ЛБ, 210): **Фалік**, **Хвалінський** (РД,
223, 229); **Фаліч**, **Фалік**, **Фалюкович**, **Фалько**, **Фальчук** (Р, 2060–2061).

У чеській антропоніміці також наявні подвійні етимології основ сучасних
прізвищ, зокрема від САІ-комполітів і від церковних імен:

Blaž- від **Blažislav**, **Blažibor** або **Blažej**: **Blaž**, **Blaža**, **Blažka** (Mold., 44–45); **Bro-** від
Bronislav або від **Ambrož**: **Broš**, **Brošek**, **Brošta** (Mold., 47); **Dom-** від **Domarad**, **Domoslav** або від
Dominik: **Domek**, **Doms**, **Domák** (Mold., 57); **Rod-** від **Rodoslav** або від **Rodvin**, **Rodger**: **Rod**,
Roda, **Rodek** (Mold., 193); **Sta-** від **Sta[nislav]** + суфікс **-ch** або від **[Eu]stach**: **Stach**, **Stacha**,
Stacho (Mold., 216); **Šeb-** від **Všebor** або від **Šebestián**: **Šeba**, **Šebak**, **Šebanek** (Mold., 226); **Ta-** від
Tach[omir] або від **[Pro]ta[s]** + суфікс **-ch**: **Tácha**, **Tachek** (Mold., 245); **Tom-** від **Tomislav** або від
Tomáš: **Tomáš**, **Tomášek**, **Tomala**, **Tomlík** (Mold., 251); **Tu-** від **Tuchomysl**, **Tuchomir** або від
Matouš: **Toušek** (Mold., 252); **On-** від **Onomysl** або від **Ondřej**: **Vonek**, **Voneš**, **Vonka** (Mold., 272).

Досліджуючи бойківські прізвища, Г. Є. Бучко доходить висновку, що понад
50 усічених та усічено-суфіксальних антропонімних основ, що формують лек-
сичні бази 260 прізвищ, можуть з однаковим успіхом пояснюватись як від-
повідні деривати слов'янських відкомполітних або церковно-християнських
імен. Крім уже згаданих вище компонентів, у цьому списку зазначені: **Горд-**,
Гоц-, **Гош-**, **Гуй-**, **Дац-**, **Даш-**, **Дед-/Дид-**, **Дол-**, **Лєх-**, **Лєц-**, **Лєш-**, **Лєн-**, **Миц-**,
Мич-, **Мих-/Міх-**, **Миш-/Міш-**, **Пай-**, **Паш-**, **Пац-**, **Пол(ь)-**, **Пуш-**, **Рал(ь)-**,
Раш-, **Рош-**, **Стах-**, **Шаш-**, **Тєш-/Тиш-**, **Тих-**, **Худ-**, **Яр-**²⁵.

Разом із тим функціонує значна частина прізвищ, про походження яких існує
вже усталена думка. Наприклад, прізвища типу **Любик**, **Любка**, **Славко**, **Славук**,
Славуа, **Ярко**, **Ярун** Ю. К. Рєдько виводить від САІ-комполітів типу **Любомир**,
Мирослав, **Ярослав** (Р, 1856). Мабуть, це пов'язано з тим, що деякі з форм цих
імен (напр., **Любка**, **Славко**, **Ярко**), які лягли в основу прізвищ, і зараз активно
функціонують у мовленні українців, і пам'ять про відіменне походження ще не
втрачена. У той же час при переході в клас прізвищ деякі рідкісні САІ, які почали
виходити з ужитку як імена, зіткнулися з тим, що, будучи ускладненими різними
суфіксами, вони — ці суфіксальні деривати — фонетично почали збігатися з
певними апелятивами. Наприклад, прізвище **Ступак** М. О. Демчук на сучасному
етапі вже трактує як суфіксальний дериват від САІ (Демч., 83), хоч Ю. К. Рєдько,

²⁵ Бучко Г. Є. Значч. праця.— С. 22.

спираючись на розвиток української антропоніміки 60–70-х років, коли дослідження САІ в українській антропонімії ще лише починалося, виводить прізвища *Ступа*, *Ступак*, *Ступар* від апелютивів, зафіксованих у словнику Б. Грінченка: *Ступа* — від апелютива **ступа**; *Ступак* — від апелютива **ступак** «1. Кінний млин. 2. Кінь, що йде ступою. 3. Частина лопати»; *Ступар* — від апелютива **ступар** «1. Сукновал. 2. Водяна сукновальня» (Р, 1941). Аналогічно прізвища *Скорик*, *Скорина*, *Скориця* одні антропонімісти виводять від апелютивів **скорий** «швидкий», **скорина** (хліба) (Р, 1846), інші пов'язують їх лише з іменами-композиціями типу *Скоромирь* (Демч., 81), ще інші допускають подвійну етимологію: *Скорик* і *Скорина* — від САІ або апелютивного імені чи прізвища *Скорий* (Б, 22).

Подвійні і потрійні етимології часто стосуються лише кількох прізвищ з певним компонентом, зокрема тих, які збігаються фонетично з певними апелютивами. Отже, дослідник, маючи у своєму розпорядженні до кількох десятків прізвищ з однаковою основою, яка трактується неоднозначно, мусить передусім визначитись, до якої групи (від САІ-композицій чи від церковних імен, чи, можливо, він припускає можливість подвійної етимологізації) він зараховує основу. Потім визначаються можливі апелютиви в окремих прізвищах. Наприклад, аналізуючи прізвища *Балан*, *Баланчук*, *Балик*, *Балина*, *Балота*, *Балотин*, *Балків*, *Балко*, *Балонь*, *Балуш*, *Балуша*, *Балушчак* (Д, 96), *Балушок* (БЗ: Кв м), *Балей* (БЗ: діаспора), *Баліч* (БЗ: Льв м), *Баланюк* (Близн., 170), учений мусить допускати їх виникнення від антропоніма *Баль*, який у свою чергу утворений від особових власних імен-композицій *Бал[омирь]*, *Бал[осинь]* (Мор., 7) або від церковно-християнських імен *Бал[троній]*, *Бал[тазарь]* (ХД, 42). У цьому списку наявні і прізвища, основи яких можуть розглядатися не лише як відіменні, а й як відапелютивні: *Балан* < **балан** «білий віл», «білявий хлопець»²⁶. Отже, у цьому списку *Балан* може мати три варіанти походження, решта — два. Тут важливою стає велика кількість прізвищ із певним компонентом. Одне-два прізвища з однаковою основою, але оформлені різними суфіксами, можуть дати помилкове уявлення про походження імені чи прізвища. Наприклад, Р. І. Остап, етимологізуючи окремо козацьку прізвищеву назву *Баликь*, зіставив її з тюркським апелютивом **балик**²⁷ і лише пізніше, долучивши інші прізвищеві назви з основою **Бал-** (*Балань*, *Балека*, *Балинь*, *Балына*, *Балыченко*), визнав свою попередню етимологію прізвищевої назви *Балик* помилковою²⁸.

Таких прикладів, коли в певній групі прізвищ кілька з них можуть прямо збігатися з відповідними сучасними апелютивами й утруднювати пошуки їх походження, існує немало:

Держ(и)- (< *Держискрай* — ХД, 19): *Держак*, *Держанюк*, *Держіло*, *Держко* (Р, 589), пор. апелютив **держак** (СУМ, II, 248); **Жил-** (< **Жилибор* — Бучко, 66): *Жіла*, *Жіленко*, *Жілик*, *Жілин*, *Жілка*, *Жилко*, *Жилюк* (Р, 710), пор. апелютиви **жила**, **жилка** (СУМ, II, 529); **Кан-** (< *Канимир* — ХД, 20): *Канас*, *Кандюк*, *Кандя*, *Канкин* (Р, 838 — 839), *Канко*, *Каня* (Рад., 18), пор. апелютив **каня** (СУМ, IV, 91); **Криво-** (< *Кривосудь* — ХД, 20): *Кривий*, *Кривко*, *Кривич*, *Кривович* (Р, 1039–1040), пор. апелютив **кривий** (СУМ, IV, 339); **Ласт-** (< *Ластомир* — Бучко, 62): *Ластівка*, *Ластівняк*, *Ластовецький* (Р, 1122), пор. апелютив **ластівка** (СУМ, IV, 452); **Лів-** (< **Лівобрат* — Бучко, 66): *Лівень*, *Лівий*, *Лівцун*, *Лівчак*, *Лівчинський*, *Лівшек*, *Лівцук* (Р, 1165), пор. апелютив **лівий** (СУМ, IV, 507); **Масл-** (< **Масломеч* — Бучко, 62): *Маслей*, *Масленко*, *Маслій*, *Масло* (Р, 1271–1272), *Маслійчук* (Рад., 79), пор. апелютив **масло** (СУМ, IV, 639); **Сно-, -сонь** (< *Сновидь*, *Безсонь* — ХД, 21): *Сновіда*, *Сновидович* (Р, 1874), пор. апелютив **сновіда** (СУМ, IX, 428); **Част(о)-** (< *Частоборь* — ХД, 21): *Частко*, *Часто* (Р, 2101), пор. апелютив **часто** (СУМ, XI, 280).

²⁶ Етимологічний словник української мови. — К., 1982. — Т. 1. — С. 124.

²⁷ Остап Р. І. Тюркські елементи в українській антропонімії // Українська історична та діалектна лексика. — К., 1985. — С. 132.

²⁸ Остап Р. І. До походження прізвищевих назв Реєстру (Спроба етимологічного словника) // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. — К., 1995. — С. 527.

Складність зарахування деяких прізвищ (первісно — й імен) до певної групи (відапелятивні та відкомпозиційні) полягає не лише у збігові частин колишніх композитних усичень, що ставали твірними основами (самі чи спільно з доданим суфіксом), з апелятивними. Важливу роль тут відіграють суфікси, оскільки деякі з них активніше вживалися в онімному, інші — в апелятивному словотворі. Це переконливо показала І. М. Железняк на прикладі суфікса **-ай**: «Переважає більшість східнослов'янських прізвищ із суфіксом **-ай** сягає прізвище апелятивного походження, що змушує визнати набагато більшу активність суфікса на апелятивному рівні... антропоніми на **-ай** часом дозволяють відновлювати незасвідчені апелятиви»²⁹.

Таким чином, сучасні українські прізвища типу *Білай*, *Чернай* могли бути не лише відапелятивними з огляду на можливу відапелятивну (**білий**), а не композитну антропонімію (**Бѣл**) основу, а й просто апелятивами через апелятивну функцію суфікса **-ай**. Явище поліфункціональності характерне, очевидно, і для інших суфіксів, які ще з праслов'янської мови могли вживатися як в апелятивному, так і в онімному словотворі, однак воно на прикладах окремих суфіксів українськими лінгвістами достатньо ще не вивчене.

Із необхідністю враховувати кілька варіантів походження окремих прізвищ стикаються і чеські антропонімісти. Наприклад, чеське прізвище *Bolen* виводиться і від *CAI*, і від апелятива (назва риби) (*Mold.*, 45). Решту прізвищ чеські антропонімісти пов'язують лише із *CAI* *Boleslav*, *Bolebor*: *Bolek*, *Boleček*, *Bolik*, *Bolech*, *Boleška*, *Bolousek*, *Boltík*, *Boldiš*, *Bolena*, *Bolin*. Так само при етимологізації деяких прізвищ чеські вчені подають приклади можливих імен-комполітів, а при потребі — приклади гаданих апелятивів чи церковних імен. Наприклад, сучасне чеське прізвище *Ber* має такі варіанти походження: зі старонімецького особового імені *Bernard* — **bero** = ведмідь, **nart** = сила або зі слов'янського особового імені *Berislav*, *Berivoj*; апелятив **ber** = назва зернових, інколи гороху; німецький апелятив **Bär** = ведмідь (*Mold.*, 43). Пор. ще чеські прізвища такого типу:

Čára — від *Čamír* або від *čára*, переносно «висока тонка людина» (*Mold.*, 52); *Duša* — від *Duchoslav* або від *duše* «душа» (*Mold.*, 61); *Hoch* — від *Hodislav* або від: а) *hoch* «хлопець»; б) німецького прикметника *hoch* «великий, гордий, знатний, шляхетний, благородний» (*Mold.*, 83); *Lada* — від *Ladislav* або від: а) стч. *lada* «дівчина»; б) *lado* «оброблювана земля» (*Mold.*, 124); *Loveček* — від *Častolov*, *Budilov*, *Ostrolov* або від: а) *lov* «полювання»; «здобич»; б) *lovec* «мисливець» (*Mold.*, 131); *Pak* — від *Pakoslav* або від *pak* «начиння для пивоваріння» (*Mold.*, 163); *Sobota* — від *Soběslav* або від *sobota* «назва одного з днів тижня» субота» (*Mold.*, 213); *Svítek* — від *Svatoslav*, *Svatomír* або від *svítek* «страва з яєць, молока і муки» (*Mold.*, 223); *Tvrz* — від *Tvrđoslav* або від *tvrz* «назва житла дрібного шляхтича» (*Mold.*, 256); *Vlach* — від *Vladimír*, *Vlastibor* або від: 1. **vlach** «назва національностей романських народів, особливо італійців»; 2. **vlach** а) «муляр, каменяр»; б) «купець» (*Mold.*, 267).

Отже, і в чехів, і в українців слов'янські автохтонні імена брали активну участь у творенні класу прізвищ. В обох антропоніміях спостерігаються подібні моделі їх трансформації у прізвища: прізвищами ставали безпосередньо імена-комполіти у повній формі або до неї додавалися суфікси; в обох антропоніміях спостерігаємо велику роль усичення (морфологічний спосіб) при творенні прізвищ від слов'янських автохтонних імен і приєднання до усичених частин моно- або поліморфемних суфіксів. Однаковим було і саме усичення: перший компонент складного імені усикався на приголосний або на голосний; могло відбуватися усичення першого компонента разом із приголосним постпозитивного компонента. Прізвища дають змогу розширити наше уявлення про список складних імен слов'янського походження, які функціонували в мину-

²⁹ Железняк І. М. Поліфункціональність ономастичного суфікса **-ай** (**-аї**) // Мовознавство. — 1997. — № 6. — С. 25.

лому у чехів і в українців. Крім тих, що існують зараз, у чехів в минулому вживалися ще такі імена:

Berislav, Berivoj, Blažibor, Blažislav, Bohosúd, Bohučej, Bohudar, Bolebor, Bolečej, Božemír, Branisúd, Budilov, Búslav (< Bohuslav), Čábud, Čamír, Čáslav, Častobor, Častolov, Častovoj, Čechoslav, Dlíhomil, Dlíhoslav, Dlíhovej, Dobeslav, Doběstoj, Dobrobud, Dobročej, Dobrohost, Dobrolub, Dobrovid, Dobrovít, Domamír, Domarad, Domaslav, Domorad, Dražeslav, Draživoj, Drslav, Držikraj, Držislav, Hodislav, Hojislav, Hořimír, Hořislav, Hostibor, Hostirad, Hrděbor, Chotěbor, Chotěbud, Chotibor, Chotimír, Chotslav, Chvalibor, Jarohněv, Jarosil, Libohod, Libohost, Lstibor, Lutoslav, Modliboh, Mstidruh, Myslibor, Nudvoj, Onomysl, Ostrolov, Pačeslav, Pakoslav, Plativoj, Protivoj, Pšaslav, Předbor, Předmír, Předslav, Přemil, Puchoměr, Pustomír, Radbor, Rado-by, Radomysl, Ranožir, Rodoslav, Rohovlad, Sebeslav, Sěmibor, Sěmidrah, Sěmirad, Sěmislav, Sitbor, Skrbimír, Soběhrd, Střezimír, Střezivoj, Střezislav, Sudimír, Sudislav, Sudivoj, Sudomír, Sulislav, Súrād, Svojslav, Sutbor, Tachomír, Těšislav, Tichoslav, Trpimír, Tuchomír, Tuchomysl, Tvrdimír, Tvrdoslav, Vadislav, Věřislav, Vidhost, Viecemil, Vieceslav, Vitomír, Vitorad, Vlastibor, Vrchoslav, Vrtěžir, Vyšeslav, Zdemil, Zdimír, Zemislav, Živohost.

В українців, крім сучасних, у минулому також уживалася ціла низка автохтонних імен-комполітів, які можна реконструювати з прізвищ (у список не введено імена типу *Розмысль*, *Станиславъ*, *Ярославъ*, які фіксуються у писемних пам'ятках до XVIII ст. як самостійні і компоненти яких також знаходимо у прізвищах):

Бездухъ, Благомисль, Благославъ, Близоборъ, Богомоль, Богорадь, Богуф(хв)аль, Божедаръ, Боимиръ, Боиславъ, Болелютъ, Болестрахъ, Болѣчай, Болѣчестъ, Боривой, Братиславъ, Бродиславъ, Бронимиръ, Брячиславъ, Будивой, Будомиръ, Буимиръ, Бутмиръ, Велиборъ, Велидаръ, Велимиръ, Вертижиръ, Верхославъ, Видимиръ, Видославъ, Витогостъ, Витомиръ, Водиратъ, Воиславъ, Волобуи, Воротиславъ, Вышеборъ, Вышемиръ, Гневомиръ, Годимиръ, Годиславъ, Гоимиръ, Гоиславъ, Голобутъ, Горевои, Горивои, Гориславъ, Громославъ, Гудомиръ, Дабиживъ, Далеборъ, Держикрай, Добеславъ, Доброкгостъ, Доброжизнь, Доброказъ, Добролюбъ, Добромисль, Добросинъ, Добротворъ, Домарадь, Домастои, Домасуль, Дорогобытъ, Драгославъ, Духославъ, Дѣдумиль, Желиборъ, Желибратъ, Желидѣдъ, Живиславъ, Жизномиръ, Жирославъ, Житогон, Житомиръ, Залодъ, Звениславъ, Краиславъ, Красимиръ, Куновидъ, Курзовонъ, Ладомиръ, Людомиръ, Лютоборъ, Лютожиръ, Люторатъ, Лѣтовидъ, Моимиръ, Молиборъ, Мориславъ, Мотогостъ, Мутимиръ, Мыслиборъ, Некрасъ, Немои, Невсвятъ, Нетрѣба, Ниномисль, Оломуть, Островодъ, Пакославъ, Переяславъ, Плохимиръ, Просимиръ, Путиславъ, Ратиборъ, Редимиръ, Рознакъ, Русмиръ, Самборъ, Святогоръ, Себеславъ, Синоданъ, Сирославъ, Скоровои, Славомиръ, Собеславъ, Соломиръ, Спытигнѣвъ, Станимиръ, Стоиславъ, Страхомиръ, Страшимиръ, Строимиръ, Стрѣжимиръ, Ступогнѣвъ, Судомиръ, Сулимиръ, Съдѣславъ, Татомиръ, Твердостои, Творимиръ, Терпиславъ, Теслузь, Толигнѣвъ, Трѣбовитъ, Тугоборъ, Хотимиръ, Цициборъ, Честимиръ, Чорнобытъ та ін.

В основах прізвищ є немало однакових компонентів імен, що дає змогу припустити, що вони активно вживалися як у чеській, так і в українській антропоніміях: ч. **Во-** (укр. **Бор-**), **Воž-** (**Бож-**), **Bud-**, **-bud** (**Буд-**), **Dom-** (**Дом-**), **Drah-** (**Дорог-**), **Hod-** (**Год-**), **Hoј-** (**Гои-**), **Chot-** (**Хот-**), **L'ud-** (**Люд-**), **Lut-** (**Лют-**), **Mír-**, **-mír** (**Мир-**, **-мир**), **Slav-**, **-slav** (**Слав-**, **-славъ**), **Sob-** (**Соб-**), **Sud-** (**Суд-**), **Sul-** (**Сул-**), **Vel-** (**Вел-**), **Vrch-** (**Верх-**), **Vyš-** (**Выш-**) та ін.

Разом із тим списки імен, уживаних у чехів (у прізвищах) і в українців (у прізвищах), дещо відмінні. Деякі імена не перейшли у прізвища, а залишились у писемних пам'ятках як імена, деякі ж можна відшукати в топонімах. На підставі вивчення чеських та українських прізвищ можна припустити, що існувало певне, хоч і нечітко окреслене, коло слов'янських автохтонних імен-комполітів та їхніх компонентів, які покривали всі терени Славії або більшу її частину, і були також імена-комполіти та їхні складові частини з більшим чи меншим ступенем локальності, створені лише певним слов'янським народом чи кількома народами. Аналогічно є спільні суфікси і відмінні у списку суфіксів, якими користувалася кожна з мов для творення прізвищ. Це зумовлено особливостями кожної мови, зокрема їх словотвірних і суфіксальних систем. У чеській антро-

ів в минулому

Boleče, Božemír, astolov, Častovoj, bročaj, Dobrohost, ažeslav, Draživoj, Hostirad, Hrděbor, Libohod, Libohost, ačeslav, Pakoslav, nír, Radbor, Rado-žemirad, Sěmislav, Sudivoj, Sudomír, omír, Tuchomysl, Vitorad, Vlastibor,

ціла низка ав-
щ (у список не
суються у пи-
кож знаходимо

с)аль, Божедарь,
Братиславь, Бро-
в, Велиборь, Вели-
юсть, Витомирь,
омирь, Годимирь,
Громославь, Гудо-
сизнь, Доброказь,
Домасуль, Доро-
дѣдь, Живиславь,
славь, Красимирь,
орать, Лѣтовидь,
крась, Немои, Не-
славь, Плохимирь,
Святогорь, Себе-
Снытигнѣвь, Ста-
мирь, Ступогнѣвь,
рпиславь, Теслузь,
обьить та ін.

і, що дає змогу
раїнській антро-
п- (Дом-), Drah-
-), Lut- (Лют-),
б-), Sud- (Суд-),

і в українців (у
а залишилися у
імах. На підставі
що існувало пев-
н-комполітів та
к частину, і були
еншим ступенем
і кількома наро-
іксів, якими ко-
особливостями
У чеській антро-

ство, 2002, № 2–3

понимі, на відміну від української, функціонує менше прізвищ з посесивними і патронімічними формантами.

І чеські, й українські антропонімісти при вивченні походження того чи іншого прізвища або групи прізвищ звертають увагу на можливість кількох джерел їх виникнення. Тому в обох антропоніміках часто враховуються два або й три варіанти походження прізвища: від основи САІ, від основи церковного імені (або й запозиченого, наприклад, німецького в чехів), від апелятива чи його основи. В українців часто паралельними бувають варіанти «САІ — церковне ім'я», «САІ — апелятив». У чехів менше трапляється варіант збігу САІ з церковним іменем, а частіше «САІ — апелятив», «САІ — топонім», «САІ — запозичене власне особове ім'я», «САІ — запозичений апелятив». Це зумовлено не особливостями основ прізвищ, які походять в обох антропоніміях від САІ-комполітів і в основному є спільними, часто однаковими. Причина — в історії формування класу прізвищ у чехів і в українців, що мала певні особливості.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Б — Бучко Г. Є. Роль слов'янських відкомполітних імен у творенні українських прізвищ // Українська пропріальна лексика. Матеріали наукового семінару 13–14 вересня 2000 р. / Відп. ред. І. М. Желєзняк. — К., 2000. — С. 20–23.
- БЗ — Блокотні записи антропонічного матеріалу. Виконала Л. Р. Осташ у 2001 р.
- Бл. — Близнюк Б. Гуцульські прізвища семантичного способу творення // Наукові записки. Серія : Мовознавство. — Тернопіль, 1998. — № 1. — С. 44–48.
- Бл. АКД — Близнюк Б. Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Львів, 1997. — 23 с.
- Близн. — Близнюк Б. Особливості становлення гуцульських прізвищ // Гуцульські говірки : Лінгвіст. та етнолінгвіст. дослідження. — Львів, 2000. — С. 166–176.
- Бучко — Бучко Д. Давньоукраїнські комполітні імена в основах ойконімів України // Słowiańskie composita antropimiczne / Pod red. S. Warchoła. — Lublin, 2000. — S. 57–77.
- ВІЛ — Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. Словник-довідник / За ред. В. М. Русанівського. — К., 1996. — 335 с.
- Грк. — Грковий М. Речник личных имена код Срба. — Београд, 1977.
- Д — Демчук М. Праслов'янські елементи в прізвищах Бойківщини // Бойківщина. Історія та сучасність. Матеріали історико-народознавчої конференції «Минуле і сучасне Бойківщини» [м. Самбір, 6 березня 1996 р.]. — Львів, 1996. — С. 96–97.
- Демч. — Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. — К., 1988. — 171 с.
- ДМВН — Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. Зб. актових документів / Підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін. — К., 1981. — 316 с.
- ЕСЛГНПР — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Укл. І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак. — К., 1985. — 254 с.
- Желєзняк — Желєзняк І. М. Очерк сербохорватского антропонимического словообразования. — Киев, 1969. — 130 с.
- Ил. — Илчев С. Речник на личните и фамилии имена у българите. — София, 1969.
- Керста — Керста Р. Й. Українські народні варіанти християнських імен XVI ст. Додаток // Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування. — К., 1984. — С. 102–138.
- ЛБ — Лексикон словенороский Памви Беринди / Підгот. до вид. В. В. Німчук. — К., 1961 (стародрук, перевид. фотомех. способом).
- Мор. — Морозкин М. Славянский именослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. — СПб, 1867. — 213 с.
- Р — Редько Ю. К. Словник сучасних українських прізвищ : У 8-ми т. — Львів, 1975 (Машинопис, зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Шифр о/н — 3824 т. 1–8. Наскрізна нумерація через усі томи).
- Рад. — Радіон Ст. Словник українських прізвищ в Австралії. — Мельбурн, 1981.
- РД — Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. — К., 1969. — 255 с.

- Реєстр — Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту.— К., 1995.— 589 с.
- ССМ — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.— К., 1977–1978.— Т. 1–2.
- СУМ — Словник української мови.— К., 1970–1980.— Т. 1–11.
- Туп. — *Тупиков Н. М.* Словарь древнерусских личных собственных имен // Записки Отделения русского и славянского археологического общества.— СПб, 1903.— Т. 6.— С. 58–913.
- ХД — *Худаш М. Л., Демчук М. О.* Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення).— К., 1991.— 267 с.
- Худаш — *Худаш М. Л.* Давньоруська спадщина в українській ойконімії: До питання критеріїв розрізнення // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах : 36. наук. праць.— К., 1986.— С. 101–104.
- Шульгач — *Шульгач В. П.* Праслов'янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції).— К., 1998.— 367 с.
- Шульгач УСП — *Шульгач В.* Українсько-сербська ойконімна паралель // 36. Матице српске за филол. и лингвистику.— 1998.— Т. 41/1.— С. 51–53.
- AGZ — Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardynskiego.— Lwów, 1868–1916.— Т. 1–24.
- Const. — *Constantinescu N. A.* Dicționar onomastic Romînesc / Ed. Academiei Republicii Populare Romîne.— București, 1963.
- Kn. — *Knappová M.* Příjmení // Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost.— Praha, 1994.— С. 610–624.
- Mold. — *Moldanová D.* Naše příjmení.— Praha, 1983.
- Mar. — *Maretič T.* O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba // Rad Jugosl. Akad. znanosti i umjetnosti.— Zagreb, 1886.— Kn. 81.— С. 81–146; Kn. 2.— С. 69–154.
- Mikl. — *Miklosich F.* Die Bildung der slavischen Personennamen // Denkschr. c.k. Akad. Wiss. Philol.— hist. Kl.— Wien, 1860.— Bd 10.— С. 205–330.
- SČS — Slovník českých spisovatelů.— Praha, 1965.
- SSNO — Słownik staropolskich nazw osobowych.— Wrocław etc., 1965–1985.— Т. 1–7.
- Sv. — *Svoboda J.* Staročeská osobní jména a naše příjmení.— Praha, 1964.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МІСТ ТА ОБЛАСТЕЙ

Вл — Волин. обл.; Дн — Дніпроп. обл.; Зк — Закарп. обл.; Зп — Запоріз. обл.; Кв м — м. Київ; Лв — Львів. обл.; Лв м — м. Львів; Мк — Миколаїв. обл.; Рв — Рівн. обл.; См м — м. Суми; Тр — Терноп. обл.; Тр м — м. Тернопіль; Хм — Хмельн. обл.; Хм м — м. Хмельницький; Хрс — Херсон. обл.; Чрк — Черкас. обл.

OSTASH L. R.

SLAVONIC AUTOCHTHONAL PROPER PERSONAL COMPOSITE NAMES IN CZECH AND UKRAINIAN

In the article the components of Slavonic autochthonous proper personal compound names (composites), which occur in family names of the Czechs and the Ukrainians, are analyzed. Those equal components, which were actively used in anthroponomy of both languages in the process of family name creation, are distinguished. Attention is attracted to similarity of models in transformation of these names into family names. Lists of suffixes, which were utilized by each of both languages in the process of forming family name from these proper personal names, are analyzed. Some specificity of determination of origin and initial meaning of family names formed from Slavonic autochthonous names-composites is established. In particular, it is assumed that there are several possible sources of their origin and ways of creation.

Keywords: composite names, family name, derevational model, etymology.

рація тексту.— К.,
7–1978.— Т. 1–2.

ных имен // Записки
общества.— СПб,

рпатських і прикар-
утворення).— К.,

конімії: До питання
спадщина в східно-
101–104.
(фрагмент реконст-

/ 36. Матице српске
,
skieje z archiwum tak
-24.

Academiei Republicii

školu a veřejnost. —

i Srba // Rad Jugosl.
-S. 81–146; Kn. 2. —

Denkschr. c.k. Akad.
105–330.

965–1985.— Т. 1–7.
raha, 1964.

поріз. обл.; Кв м —
- Рівн. обл.; См м —
ьн. обл.; Хм м —

POSITIVE NAMES

al compound names
, are analyzed. Those
ages in the process of
models in transforma-
by each of both lan-
s, are analyzed. Some
ormed from Slavonic
that there are several

logy.

ство, 2002, № 2–3

В. Д. РАДЧУК

МОВА В УКРАЇНІ: СТАН, ФУНКЦІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття порушує проблему окремішності мови на підставі очевидних і визнаних світовою практикою критеріїв, зокрема обсягу лексичних збігів та відмінностей, чим спростовує зашореність псевдостатистики щодо поділу українського суспільства на вживані ним буцімто тільки дві панівні мови. Як конкурентні розрізняє п'ять поширених сьогодні й тому доволі стійких комунікативних систем — знарядь порозуміння, тобто в проекції на майбутнє — п'ять варіантів розвитку мовної ситуації в Україні.

Ключові слова: розвиток мови, окремішність мов, суржик.

Без оцінки реального стану немислимий жодний прогноз. Тож спитаймо себе: «Якою мовою говорить сьогодні Україна?»

Це питання, що багатьом здається дуже простим, здебільшого блукає між двома мовами, пропонуючи якесь їх співвідношення або вибір однієї з двох, тобто мислиться як альтернативне. Тому й простота його — надто освячена офіційною наукою і статистикою — запаморочлива до нестями. Узяти хоча б останні переписи населення. Повірити їм — означало б зробити велике відкриття, що всі глухічують, а німі говорять. Адже всякому відомо: сума відсотків має скласти сотню. Проте нам чомусь не спадає на думку, що, либонь, тільки один відсоток із сумарної сотні охоплює тут усі названі категорії і справджує істинний критерій, а решта 99% — то щось якісно інше, що пройшло повз увагу фахівців із статистики і переписувачів, які, отже, одну соту видали за значно розмаїтіше ціле. Перепис ставить в один ряд недоріку з поліглотом і поетом-класиком, рівняє Елочку Людожерку з Миколою Лукашем, акцентує на двомовності і цілком нехтує масовою зацікавленістю й безмовністю. Верзеш абракадабру — отже, балакаєш. Певна річ, така зашорена простота здатна накинути нам лише так само упереджені відповіді й висновки. По суті, вона є небезпечною ілюзією, а сказати б точніше — сліпотою й глухотою. Бо вдивляємося і вчуваємося у явище, яке численними іпостасями відтворює себе щодня з закономірною послідовністю і при цьому не вимагає надміру спостережливості, а мислимо поза його істотними ознаками неправдивою голою схемою, беручи її за основу для принципу. Тоді як для виваженої дії недостатньо навіть *просто* бачити: «Очевидне — від того, що воно очевидне, — казав Гегель, — ще не є пізнаним».

Якою ж мовою послуговується сьогодні Україна? Не лише *спілкується*, доходячи порозуміння, — якою мовою ми від колиски пізнаємо і творимо світ, виражаємо свої помисли й прагнення, своє індивідуальне ество, гуртуємося для праці у продуктивну силу і через яку усвідомлюємо себе громадянами однієї спільноти?

Українською? Тією, за якою світ безпомилково мав би впізнавати будь-кого з тризубим паспортом як мешканця землі під назвою Україна? Але в Москві навіть тих українських росіян, що не вельми перейняті своєю українськістю, за першою ж інтонацією, звокалізованою фразою чи по-іншому вжитим росій-

© В. Д. РАДЧУК, 2002

ISSN 0027-2833. Мовознавство, 2002, № 2–3

ським словом розгадують як чужоземців, як діаспору. Отже, строго кажучи, за жодною з тих двох, які переважають в офіційній статистиці.

Яка, власне, відмінність мови у світовій практиці вважається достатньою, щоб говорити про її нову якість, тобто про іншу мову? У Лінгвістичному навчальному музеї Київського університету імені Т. Шевченка експонується складена професором К. Тищенком схема, де зображено лексичні відстані мов Європи¹. З неї дізнаємося, що в португальській і галісійській мовах відмінні лише 10% словника. Розбіжність між болгарською і македонською — у межах 10%. Між сербською і хорватською, між провансальською і каталонською, між данською і норвезькою *ріксмол* — 5%. Словацька відрізняється від чеської 15% лексичного складу. Дистанція між українським і білоруським лексиконами — 16%. Не більшу віддаль відчує всякий, опановуючи норвезьку і шведську мови: вчити варто зразу обидві разом з данською. Взаємопереклади між названими мовами іноді зводяться, по суті, до фонетичної адаптації. Білоруський філолог В. Рагойша спостеріг, що Р. Лубківський, перекладаючи вірш Цьоткі «Небували часи», змінив лише вимову, але не лексику, синтаксис і рими². Пор.:

І песні заціхлі, і смеху не відна,
І дзеці старэнькімі сталі.
І ноты вясёлы музыкам брать стыдна,
Радасны струны парвалі.
І фарбы артыстаў смутна рысуюць,
І цені ясны зміраюць.
І вершы пазты з жалем рыфмуюць
І сэрцы кроўю сплываюць.

І пісня затихла, і втіхи не видно,
І діти старенькими стали.
І ноту веселу музикам брать стидно,
Радісні струни порвали.
І фарби художників смуток малюють.
І тіні ясні вмирають.
І вірші поети з жалем римують,
І кров'ю серця спливають.

Не дивно, що Т. Шевченка білоруси читають в оригіналі. Так само українцям доступний без перекладу Янка Купала:

Чаму ў сэрцы беларускім
Песня Тарасова
Адгукнулася, запела
Зразумелым словам?

Чаму вецер з України
З думкаю крылатай
Далятаў да Беларусі
І шумеў над хатай?

Польська й українська мови розбігаються на 30% лексики (як французька та італійська), російська й болгарська — на 27%, українська й російська — на 38% (відповідно тут 62% збігів: 44% лексики морфемно тотожної і 18% морфемно подібної). Відстані між деякими іншими мовами такі: іспанська і португальська — 25%, німецька і нідерландська — 25%, чеська і польська — 26%, російська і білоруська — 36%, сербська і болгарська — 35%, іспанська й італійська — 33%.

А тепер вслухаймося у вуличний гомін.

Суржик, яким розмовляє значна частина населення України (десятки мільйонів!) відходить від будь-якої літературної норми — української чи російської — щонайменше на 10 відсотків, а то й на чверть лексики! Звичайно, йдеться про літературну норму для розмовної мови, а не лише для писемної, де наше листування так само далеке від української класики, і не йдеться про особливості чи відмінності індивідуальних або функціональних стилів, діалектів і говорів, професійних чи інших подібних групових мовних підсистем, які цілком уживаються в понятті «національна мова» як внутрішні рушії її розвитку. Суржик руйнівний і таким рушієм бути не може. Проте змішання мов іде второваними стежками, принаймні лінгвістам закономірності так званої інтерференції добре

¹ За даними А. Шайкевича, М. Еченіке та ін. Див. також з уточненнями в кн.: Тищенко К. Метатеорія мовознавства. — К., 2000. — С. 266–267. Перехрещення словників дало змогу поліглотам К. Тищенкові та І. Магушинцеві навчати студентів університету одразу чотирьох найпоширеніших романських мов: іспанської, португальської, французької, італійської.

² Рагойша В. П. Проблемы перевода с близкородственных языков: Белорусско-русско-украинский поэтический взаимоперевод. — Минск, 1980. — С. 58.

відомі. Суржик постає не безладно, це теж мова. Ми є очевидцями співжиття, взаємодії і суперництва *більше* ніж двох чи навіть трьох мовних систем: ті з них, що не набули структурної повноти й не викристалізували викінченої норми, все-таки вже мають досить усталену традицію, ідентифікуються носіями як свої, а головне — ними промовляє майже весь народ країни. Тих небагатьох, хто говорить правильно, сприймають як диваків і чужаків; власне, у юрбі вони й самі почуваються діаспорою. Але ж досить замінити тільки кожне десяте, навіть двадцяте слово, щоб за узвичаєними поняттями це була інша мова. Що ж, такий критерій нам теж стане у пригоді, адже в нас поширені різні суржики. Принаймні можна виділити два з них, що лексично відсотків на 10, коли не на 15, відхиляються від того чи іншого літературного стандарту, а ще такий гібрид, який стоїть осторонь норми десь на чверть словника, а незабаром буде й далі, якщо канонізувати теперішню норму (навіть без архаїки). Природна річ, при цьому з'являються й диференційні ознаки в загально більш сталих граматиці та фонетиці: їх же не треба надто багато, щоб розпізнавати інший мовний соціум, а головне — іншу мовну ментальність.

Які, отже, перспективи? А ще б сказати так: яка з перспектив і чому найвигідніша для українського суспільства і яка йому неминуче зашкодила б і чим саме? Щоб углядіти попереду те, на чому ми можемо невдовзі спіткнутися, киньмо оком назад у минуле. Втім, минуле у нас завжди на шляху під ногами.

1985 року до 800-ліття «Слова про Ігорів похід» Київський молодіжний театр, який тоді називали ще й експериментальним, поставив однойменну п'єсу мовою оригіналу. Актори з допомогою філологів неабияк попрацювали, щоб донести дух сивої давнини, реставрувавши первісну свіжість речитативу. На виставу цілими класами під проводом учителів прийшли школярі: твір-бо програмний. Однак експеримент, як на підлітка, виявився цілком невдалим: очуднена мова п'єси (далеко не розмовна ще за своїх часів і ускладнена художнім змістом) не сприймалася, протягом вистави учні обговорювали своє і хихотіли, а коли актор гукнув у зал: «Й тебѣ, тьмотороканьскыи *блѣвань!*» — дехто з юних театралів пирснув зо сміху і, схопившись за ніс, поліз під стілець.

«Нове життя нового прагне слова», — сказав М. Рильський. Американський учений М. Сводеш з колегами підрахував, що за тисячу років мова змінює ядро своєї лексики в середньому на 19%, тоді як 81% її словника, що є найуживанішим, зберігається, забезпечуючи їй природне функціонування саме як мови³. Це не буде інша мова — це буде та сама мова, але пристосована до нових історичних обставин. Традиція, консерватизм є самою суттю мови, одна з функцій якої — накопичення, збереження й поширення досвіду. Адже мова як вмістище понять, образів та операцій уже сама по собі несе колосальні відомості про людину та її світ, про життя людей упродовж віків. Мова — це пам'ять⁴. Без спад-

³ Сводеш М. К вопросу о повышении точности в лексикостатистическом датировании // Новое в лингвистике. — М., 1960. — Вып. 1. — С. 53–87. Очевидно, що зіставлення пари споріднених мов оживляє історію мови-предка. Оскільки М. Сводеша цікавили час і спосіб розходження (дивергенції) мов, на дослідному списку з 215 слів зі стійкими значеннями було вивірено формулу: 81% збережуваності в мові лексичного ядра за 1000 років відповідає 66% збігів між двома мовами-нащадками. Відтак, звузивши ядро до 100 слів і уточнивши список, М. Сводеш отримав за ним для єдиної лінії розвитку мови 86% збережуваності форм за тисячоліття при 74% збігів у парі спадкових мов. Дохідливо про глotoхронологію див. у кн.: Энциклопедический словарь юного филолога (языкознание) / Сост. М. Панов. — М., 1984. — С. 62–64; див. також: Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 109–110.

⁴ Зрозуміло, що лексичний склад мови оновлюється швидше, ніж її лексичний (чи морфемний) фонд. Проте не сприймається всерйоз сенсація ніби «кожного десятиріччя словниковий склад мови змінюється на 25%» (інтерв'ю професора Л. Мацько «Про мову без політики» газеті «Українське слово» від 13 січня 2000 р.). У такому разі годі було б опанувати якусь чужу мову, у себе вдома діти не розуміли б батьків, не те що діда й бабу. Насправді найчутливіші до життя тлумачні словники, як-от французький «Лярус» (80 тис. слів), засвідчують у перевиданнях, що зміна складу лексики за 10 років менша 1%.

кової функції мови немислимими були б і інші, не менш важливі: комунікативна (порозуміння), пізнавальна (творення думки), називна (термінологічної моделі світу), виражальна, культуросна, поведінкова, естетично-художня, консолідаційна (об'єднання в спільноту), представницька (розпізнання) тощо.

Штучне прискорення зміни лексичного складу мови, зокрема шляхом іншомовної інтервенції і підміни, веде до величезних духовних втрат. Ми вже тепер, полегшуючи сприйняття й осучаснюючи, перекладаємо Г. Сковороду, що його малий Т. Шевченко лише «списував», про що й залишив поетичне свідчення у зрілому віці. Чи довго ще нам чекати часу, коли самим собі доведеться перекладати і Кобзаря? До речі, обоє не уникнули варваризмів. Декому така постановка питання може здатися блюзнірством, але хіба не блюзнірством для далекого від шевченкознавства кола виглядає сьогодні заповітна воля поета, щоб його поховали «на могилі», тобто там, де вже когось поховано? Дарма пояснювати, що «могила» — то курган, слово все одно міліє через смислові зсуви й актуалізується у невідчепному значенні. «Нема на світі України», — стверджує класик. «Хіба нема?» — ніяковіє школяр. Скільком ще поколінням стане терпіння шукати світ на чужині — поза своїм світом?

Власне, потреба перекладу, тлумачення й визначає напевне, що перед нами — інша мова. Цей критерій, слід гадати, ніхто не стане піддавати сумніву, якщо його застосовувати до мовних систем, які функціонують одночасно. Хоча тут і можуть бути застереження щодо того, хто скількома мовами володіє пасивно й активно.

Цікаву ілюстрацію перекладу з суржику запропонував нам мовознавець К. Тищенко. Назвав він її так: «Дві мови — дві ментальності». Пропонуємо читачеві озвучити кожен з текстів на відповідний лад, зробивши підрахунки розбіжностей або, що було б легшим, — збігів:

Повсякденна зарисовка. В той ранок в сім годин я позвав свою собаку і, задумавшись, ми вийшли на вулицю. На углу я побачив сусіда, бувшого завідувача управління по учбовим закладам. Він наближався назустріч. До сих пір ми іноді зустрічалися разом і обговорювали всякі проблеми. Необхідно признатися, що стрій наших мислей був невід'ємним від привичних установок, і через те наші думки у ряді випадків повністю співпадали. Але нещодавно ми посорилися із-за собаки. І ось тепер я рахував, що треба, щоб щось сказати, і тому предложив йому закурити. Но сусід нахмурился і сповістив мені, що від учорашнього дня він некурящий. Да, подумав я, хорошо. Тут мені прийшло в голову, що в кармані остається ще пару гривнів, і я пригласив його в кафе (собака ждала на вулиці). Там він прийшов у хороший настрій і пригласив зайти до себе у гості. Я його подякував. Перед тим, як уходити, він сказав, що розкаже щось більш інтересніше — про те, як його племінник із племінницею посетили по визову Германію і через Вену і Словакію тільки що вернулись назад на Україну.

Буденність. Того ранку о сьомій я покликав свого собаку і, замислений, вийшов на вулицю. На розі я побачив, що назустріч іде сусіда, колишній завідувач управління навчальних закладів. Досі ми часом бачилися і говорили про всяке. Слід визнати, що думки наші були невіддільні від звичних приписів, а тому іноді цілком збігалися. Але тиждень тому ми посварилися через того пса. І ось тепер я відчув потребу щось сказати і запропонував сигарету. Спохмурнівши, сусіда сповістив, що від учора не курить. Так, подумав я, ну добре. І тут мені інше спало на думку; я згадав, що в кишені є ще пару гривень, і запросив його до кав'ярні (собака чекав за дверима). Там сусіда подобрішав на гумор і навіть запросив мене додому. Я йому подякував. Перш ніж піти, він пообіцяв, що розповість мені щось цікавіше, а саме — як його небожата з'їздили за викликом до Німеччини і через Відень та Словакію зойно повернулись в Україну.

Сьогодні чи не найбільше розхитують і знецінюють українську мову, — а з нею і святі поняття, — засоби масової інформації, тобто ті чинники, які саме й покликані плекати літературну норму. Деморалізуючий суржик і мовне безкультур'я свідомо й послідовно насаджуються вишколеним загоном тарапуньок, кроликів, довгоносок, верок сердючок, телекумів і мамадурників, не залишаючи жодних сумнівів у тому, що це і є офіційна владна політика щодо мови народу. Власне, безмовність чи напівмовність народу завжди комусь вигідна: німа безлика маса — сумирна й легкокерована.

зі: комунікативна
ологічної моделі
оження, консоліда-
тощо.

ма шляхом іншо-
ат. Ми вже тепер,
вороду, що його
ичне свідчення у
едеться перекла-
така постановка
для далекого від
і, щоб його похо-
пояснювати, що
и й актуалізуєть-
кує класик. «Хіба
іння шукати світ

не, що перед на-
авати сумніву, як-
ючасно. Хоча тут
олодіє пасивно й

нам мовознавець
Іпропонуємо чита-
драхунки розбіж-

баку і, задумавшись,
завління по учбовим
ом і обсуждали всякі
ім від привичних ус-
ділю назад ми посо-
му предложив йому
і він некурящий. Да,
ще пару гривнів, і я
ий настрій і приглас-
казав, що розкаже
ітили по визову Гер-

і, вийшов на вулицю.
навчальних закладів.
і були невіддільні від
зварилися через того
похмурнівши, сусіда
це спало на думку; я
са чекав за дверима).
юдякував. Перш ніж
жата з'їздили за вик-
Україну.

нську мову, — а з
ники, які саме й
к і мовне безкуль-
ном тарапуньок,
иків, не залишаю-
що до мови наро-
усь вигідна: німа

Однак двомовність не буває вічна, її терези ніколи не завмирають, бо мова, хоч би як тяжіла вона до усталеності, загалом не є величина стала. Двомовність — це зло, якого всякий здоровий суспільний організм намагається так чи інакше позбутися. Інша річ — як саме це робиться: спроквола чи рішуче, нервовим сіпанням угору свіжих паростей чи твердим терплячим переконанням та особистим прикладом, диною війною чи цивілізованою еволюцією. Вочевидь, доля мови невіддільна від долі народу. Від сумнозвісних указів Петра та Катерини шлях української мови був вельми тернистим, таким він є і в незалежній Україні у час новітніх інформаційних технологій. Чи буде безхмарним відзначення 500-ліття «Енеїди» І. Котляревського?

Прогнозувати можна, на наш погляд, щонайменше п'ять варіантів розвитку мовної ситуації в Україні. Спробуймо оцінити, наскільки ймовірний кожний. Ми виходимо з того, що живучість мови насамперед визначається чисельністю її носіїв і тим, що вона успішно витісняє конкурентів з життєво важливих сфер, а вже потім — наявністю затвердженої норми (правопису, граматики, словників) і широтою джерельної бази.

Перший варіант. Переможе українська літературна мова. Залежно від того, що ми вкладаємо в саме це поняття, кількість осіб, які сьогодні нею говорять, може коливатися від 50 тис. грамотних фахівців (письменників, журналістів, акторів, дикторів, учителів, філологів тощо) до 500 тис., але навряд чи є більшою. Людина, яка промовляє чистою українською мовою, у нас велика рідкість. Мовна норма не має загальнонародного авторитету і належно не підтримується покликаннями для цього засобами й установами. Якщо такий стан триватиме, відбудеться проста підміна поняття з міркувань показного престижу. Втішатимемося тим, що від мови залишилася назва.

Другий варіант. Переможе російська літературна мова. Таке може статися хіба що за умови повної втрати Україною державної (а з нею і культурної та інформаційної) незалежності. Варіант малоімовірний ще й тому, що всяка мова, приходячи на нові терени внаслідок політичного насилля й суспільних катаклізмів, неминує консервуватися й костеніє у своїй первісній формі, міліючи, як безлике есперанто; при цьому протилежний процес видозміни визначається місцевими умовами; неминує проростає крізь нове нашарування, як трава крізь асфальт, і корінний субстрат. Так сталося з усіма мовами колишніх колонізаторів — англійською, французькою, іспанською, португальською. Французи насилу розуміють франкофонів Канади. Саме з огляду на те, що у себе на батьківщині в Європі романські мови розвивалися швидше й по-своєму, португальськомовним бразильцям тепер чи не легше порозумітися з іспанськомовними латиноамериканцями, ніж з португальцями. У самій Іспанії, крім кастильської, визнано інші романські («іспанські») мови. Територіальні варіанти англійської давно узаконені, нікого вже не дивують книги М. Герлаха під назвою «Englishes» і «More Englishes» — «Англійські мови». До речі, в Україні російську мову з багатьох сфер витісняє саме англійська: тут уже діє потужна англійська видавнича база, а на одне оголошення про навчання української або російської мов газети подають десятки оголошень репетиторів, шкіл чи курсів про підготовку з мови англійської. І насамперед — розмовної, розкладеної передовою методикою на кілька шаблів для поступового опанування. Словом, яка б гірка доля не спіткала Україну, другий варіант мислимий тільки за тієї самої умови підміни поняття.

Третій варіант. Переможе (тобто олітературиться) суржик. Або коли термін «суржик» для когось надто дратливий, скажімо так: мовна норма внаслідок взаємодії двох чи трьох інших оновиться значно, приблизно на чверть або третину лексики. Ми не випадково згадуємо третю мову, якою, до речі, послуговується велика частина української діаспори: англійські слова й звороти останнім часом активніше поповнюють наш лексикон, ніж російські; наша вимова, морфологія й синтаксис зазнають з боку англійської мови чималого впливу. Причини цього

очевидні: комп'ютеризація, потяг до міжнародних стандартів ділового партнерства, до науки й освіти Заходу, передове товаровиробництво в англomовних країнах, лідерство англійської мови як міжнародної тощо. Проте чимало англiцизмів попросту витісняє з обігу питомі українські слова, а це вже мовна агресія. Шкода від неї не лише Україні — людство втрачає унікальні знаряддя пізнання світу. Знову-таки, коли «лиха слава завконтори» перекладається «низьким рейтингом менеджера офісу», маємо приклад зміни не лише мови, а й свідомості. Ось ще вправа для перекладу українською: *ексклюзив, консенсус, саміт, брифінг, шейпінг, тренінг, роумінг, шоу, кілер, хіт, кліп, ді-джей, трілер, сервіс, міксер, плеєр, тостер, маркетинг, шоп, ділер, провайдер, спонсор, грант, аплікант, спікер, гриль, драйв-ін, чіпси, хот-дог, фіш-мак, чізбургер, таймер, вікенд, імідж, нонсенс, генерація, фундатор, електорат, істеблішмент, інваг(т)урація, імпічмент, супермаркет, прайс-лист, плей-мейкер, бізнес-леді, топ-модель, овер-тайм, паблік рілейшенз, мас-медіа, прес-реліз, джсек-пот, толерувати, ксерити, перманентно, драстичний, релевантний* і т.д. — вистачить на окремий словник чи й правопис.

Такий варіант розвитку української лінгвосфери реальний. І вже сьогодні, в добу інформаційного суспільства, наслідки його у далекій перспективі важко передбачити, вони можуть спростувати всі наші уявлення про те, як функціонує багатоліка мова Землі. Підстави ж для ближчих прогнозів знаходимо в історії. Скажімо, всі романські мови постали з просторіччя народної латини й олітературилися, пізніше чимало так званих піджинів (місцевих побутових мішаних говірок, що склалися внаслідок європейської колонізації) усталилося й перейшло в розряд креольських мов. Тож третій варіант у не вельми далекому майбутньому може досить тривалий час визрівати, поступаючись двом наступним, що балансуватимуть як основні суперники.

Четвертий варіант. Переможе український територіальний варіант російської мови. Хай навіть тимчасово і не цілком. Олітературення колоніального відгалуження, що його лексика від щирої російської вже зараз в усному мовленні й на письмі відходить інколи відсотків на 10–15, почалося ще до Т. Шевченка, який і сам писав вірші та прозу російською, вів нею щоденник. 1991 рік посилив відцентрові тенденції норми і створив для її поділу «за акцентами» нові передумови. Шляхи російської мови природно розходяться, попри хворобливе й відчайдушне намагання колишньої метрополії і далі насаджувати свою мову на теренах СНД і Балтії, зокрема шляхом інформаційно-культурної експансії, «формування єдиного освітнього простору»⁵. Проте на російську мову в Україні впливає не лише українська мова, а й саме українське життя з його потребами, самобутніми реаліями, особливостями природи, побуту, національної вдачі тощо, тоді як у себе на батьківщині російська мова тепер змінює напрям свого розвитку незалежно від українського чинника, що тривалий час цю мову живив: часи Ф. Прокоповича, М. Гоголя і М. Булгакова відійшли безповоротно.

П'ятий варіант. Переможе зросійщена українська мова. А ще й англізована. Сукупно — на тих самих 10–15% і не через три-п'ять століть, а значно (очевидно, удвічі) швидше. Власне, вона вже перемагає, витісняючи правильну — і правила (насамперед слововжитку) — з життєво важливих сфер. Штучно, дико й незрозуміло для українця звучать «какаве» й «загос» чи «спецзаг», зате «кавеен» і «спецназ» на льоту схоплюємо як реалії: *клуб кмітливих веселунів і загін особливого призначення*. Високі посадовці, артисти, газетярі, вчительство, кандидати й доктори наук, академіки кажуть *вуз* на позначення вищого навчального закладу, *шестидесяти* замість *шістдесяти*, *прийшло в голову* замість *спало на думку*, *прийняв участь* замість *узяв участь*, *кидається у вічі* замість *впадає в око*. Потрібен ще один словник для перекладу: «співставлення» — зіставлення, «на про-

⁵ Див. Федеральну цільову програму «Російська мова» (Российская газ., 1996, 8 верес.).

тязі» — і
вання, «
робітник
«по села
тора тиж
повідомл
добре (га
міри» —
ність» —
ськiй мов
кажуть б
абеткою,
ствах і на
ми, де й в
ція цього
Зусил
на гідно і
дей *освіт*
вально-п
не може
до появи
ли. Доля
лися до ч
Звичайно
ву в побу
мовна тра
лас київс
ж саме ця
більші ін
не лише у
ни з потр
— саме в
Тому вон
зобов'яза

RADCI

LANG

The arti
rity as view
through the
on the two d
As for Ukra
systems and

Key w

тязі» — протягом (упродовж), «підписка» — передплата, «переписка» — листування, «жилий» — житловий, «слідуючий» — наступний, «працюючий» — робітник (працівник), «відкрити (закрити) двері» — відчинити (зачинити) двері, «по селам носяться слухи» — по селах (селами) йдуть (ширяться) чутки, «півтора тижні» — півтора тижня, «нічого не поробиш» — нічого не вдієш, «згідно повідомлення» — згідно з повідомленням, «добре (хорошо) відноситься» — добре (гарно) ставиться, «вірна відповідь» — правильна відповідь, «приймати міри» — вживати заходів, «призупинити» — припинити (зупинити), «приналежність» — належність (похідне від «належати», дієслова «приналежати» в українській мові немає), «завідувач (завідуючий) кафедрою» — завідувач кафедри (не кажуть бо «директор заводом» і «декан факультетом») і т. д. Ця українська за абеткою, але неукраїнська за духом нова мова панує в судах і ЖЕКах, у міністерствах і на підприємствах, у Радах і *управах*, що тепер витлумачені адміністраціями, де й *відділи* перейменовано на департаменти. Відбувається швидка креолізація цього піджина в ЗМП.

Зусилля оборонців грамотності й пуристів виявляються заслабкими, нездатна гідно протистояти засміченню мови й школа, середня і вища. Рідко хто з людей *освічених* годе розібратися з проривним «г», кличним відмінком, здрібнювально-пестливими суфіксами й віддати належне пошанній множині. Але мова не може бути орудом без правил, масове недотримання правил неминує веде до появи нових правил — спочатку неписаних, а потім і затверджених для школи. Доля українського правопису нам відома. Як у радянський час припасовувалися до чужомовної норми українські словники й підручники — також знаємо. Звичайно, можна написати нові, але сама наявність їх потоптану й призабуту мову в побуті й деінде не відроджує, бо склалася, запанувала й усталилася інша мовна традиція. Хто ще не осягнув жорстокого закону звички, хай послухає галас київських школярів, що вибігають на перерву після уроку з «укрмови». А все ж саме ця глибоко закорінена «укрмова», котрою Україна накопичила свої найбільші інтелектуальні й духовні багатства і котра як пам'ять і знаряддя належить не лише українцям, а всьому світові, насамперед — усім громадянам нашої країни з потреби спільно й плідно трудитися, доходити ладу і гуртуватися в народ, — саме вона і є для нас найціннішою серед тих п'ятьох, що про них тут ішлося. Тому вона повинна мати на своїй землі **виключні права**, а турботливо плекати її зобов'язані **всі** члени спільноти.

RADCHUK V. D.

LANGUAGE IN UKRAINE: STATE, FUNCTIONS AND PERSPECTIVES

The article focuses on the problem of separability of a language, its disjuncture, entity and integrity as viewed through the criteria that are obvious and universally acknowledged, in particular through the amount of lexical units that coincide or differ in translations. This refutes statistical data on the two dominant tongues used in Ukraine and removes blinkers of bias from social stratification. As for Ukraine, the author distinguishes five fairly stable rivals among the current communicative systems and foresees five corresponding variants of language development on the terrain.

Key words: language development, separability of languages, pidgin.

ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ МОВИ-СИСТЕМИ ТА МОВИ-СТАНДАРТУ (на матеріалі мов штокавського ареалу)

Мова як система підлягає лінгвістичним, а мова як стандарт — соціолінгвістичним закономірностям. У цій дихотомії штокавська система має можливість для реалізації в чотирьох стандартах: сербському, хорватському, боснійському та чорногорському. Відмінності між ними виявляються на всіх мовних рівнях і релевантні особливостям у культурі, вірі, ментальності, а отже, зумовлені соціолінгвістичними чинниками.

Ключові слова: мова-система, мова-стандарт, штокавські мови, соціолінгвістичні закономірності, культура, ментальність.

Розвиток теорії мови та дослідження соціолінгвістики виявили різноманітність форм існування мовної дійсності та функціонування мови, що пов'язане з розмежуванням мови як системи та мови як стандарту¹. З цими поняттями неминуче стикаємося, розглядаючи чинники, що впливають на розвиток мови, зокрема загальнолітературної. При цьому, як правило, береться до уваги зв'язок історії мови з історією суспільства та цивілізації, оскільки «звичаї нації відбиваються на її мові, а власне мова... значною мірою формує націю»². Мова як основний код фіксує всі глобальні історичні потрясіння, які переживає народ, носій цієї мови, вони впливають на неї, визначають її кордони, взаємодію з іншими мовами, особливості мовної норми. Не порушуючи внутрішньої системи мови³, усі ці фактори неодмінно позначаються на мовному стандарті. У пропонованій розвідці спробуємо з'ясувати на прикладі мовної ситуації, що склалася на теренах поширення колишньої сербсько-хорватської (хорватсько-сербської) мови співвідношення мови-системи та мови-стандарту.

Лінгвістичний склад сучасного південнослов'янського регіону, до якого традиційно входили болгарська, сербсько-хорватська, словенська мови, після Другої світової війни туди було долучено і македонську⁴, наприкінці XX ст. зазнав істотних змін. Ідеться про розпад найпоширенішої з південнослов'янських мов — сербсько-хорватської, якою користувалися як офіційною чотири етноси — серби, хорвати, мусульмани-босняки та чорногорці, які ще недавно проживали в державі, що називалась Югославією. Сьогодні вона розділена на самостійні держави — Сербію і Чорногорію, Хорватію, Боснію та Герцеговину, а також Македонію (з македонською мовою) та Словенію (зі словенською мо-

¹ Стандарт розуміємо як стан розвитку мови, співвідносний з мовною формацією (наприклад, національною), яку розглядаємо як єдине ціле (Барнет В. Языковая норма в социальной коммуникации // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. — М., 1976. — С. 58).

² Sosir F. de. Opšta lingvistika. — Beograd, 1977. — S. 149.

³ Ibid. — S. 151.

⁴ До уваги не беруться мови, які не мають статусу загальнолітературних.

вою). Генетично колишня сербсько-хорватська мова становить сукупність трьох основних діалектів — штокавського, чакавського та кайкавського (деякі лінгвісти в межах штокавського виділяють ще прізренсько-тимоцький діалект, поширений у Сербії⁵). Штокавцями є серби, чорногорці, мусульмани-босняки та частина хорватів, чакавцями та кайкавцями — решта хорватів. У Хорватії поширені всі три діалекти, а решту держав об'єднує один діалект — штокавський. Надзвичайно складною в зазначеному регіоні є й історія писемності та літературної мови⁶.

Об'єднана сербсько-хорватська як загальнолітературна (стандартизована) мова ґрунтується на штокавській діасистемі діалектів⁷ (штокавиця має тривалі традиції розвитку і в сербів, і в хорватів, і в босняків, і в чорногорців, але основою літературної мови для всіх цих народів стала у XIX ст. завдяки зусиллям Людевита Гая, Вука Караджича та інших діячів національного відродження південних слов'ян). Ця діасистема, а також зазначені інші територіальні діалекти становлять перший ярус, генеалогічну основу мови, територіальну мову як сукупність усіх діалектів. Верхній ярус — стандартизована загальнолітературна мова — також ґрунтується на штокавській діасистемі, яка водночас охоплює всі три діалектні простори системи⁸. Перший ярус системи у соціолінгвістичному плані не викликає дискусій і сприймається як об'єктивно зумовлена дійсність, верхньому ж властиві конфліктні ситуації, більше того, власне на цьому рівні протягом двох століть здебільшого реалізується мовна політика. Цей ярус привертає постійну увагу вчених-лінгвістів, письменників та культурних діячів, які беруть активну участь у здійсненні мовної політики в регіоні⁹.

⁵ Hrvatski opći leksikon.— Zagreb, 1996.— S. 1010.

⁶ Кожний із згаданих діалектів виступав та виступає як літературна мова: витоки чакавиці сягають XII–XIII ст., після деякої перерви в розвитку вона знову відроджується як регіональна літературна мова хорватів у XX ст. і співіснує з сербсько-хорватською, яка виступає як загальна літературна; літературна кайкавиця функціонує з XV–XVI ст. до другої половини XIX ст., а в XX ст. знову відроджується у хорватів як регіональна літературна мова.

⁷ Під діасистемою, за Д. Шкіляном, ми розуміємо групу споріднених діалектів (*Škiljan D. Pogled u lingvistiku*.— Zagreb, 1985.— S. 136).

⁸ Дуличенко А. Сербський, хорватський, боснійський, чорногорський: распад «договорного» языка // *Jezici kao kulturni identiteti*.— Cetinje, 1998.— S. 51.

⁹ Вже з 1964 р. деякі югославські мовознавці вказували на існування відмінностей у сербсько-хорватській літературній мові, називаючи їх варіантами, відзначали їхнє взаємовідношення й статус з погляду лінгвістичного, комунікативного та юридичного (*Pranjić K. Zakonski prijedlog: četiri jezika // Jezik*.— Zagreb, 1968–1969.— Br. 1.— S. 4–6). Однак, на нашу думку, при цьому недостатньо уваги приділялось іншим реалізаціям сербсько-хорватської мови — боснійсько-герцеговинській та чорногорській. Об'єднана сербсько-хорватська мова як літературна з часу своєї появи використовувалась у трьох різних попередньо сформованих культурно-релігійних середовищах — православному, католицькому й мусульманському та на теренах різних багатонаціональних держав: сербської (після тривалого часу турецького панування 1829 р. з'явилось Сербське князівство), Австрійської, а згодом Австро-Угорської монархії (Хорватія в XIX ст. була в політичній та економічній залежності від Угорського королівства і входила до складу монархії), а також Оттоманської держави (Боснія та Герцеговина до 1876 р., тобто до анексії Австро-Угорщиною, залишалась під турецьким пануванням). Лише частина Чорногорії тривалий час зберігала незалежність. Тому не дивно, що кожний з регіонів мав свої мовні особливості. Створення після Першої світової війни Королівства сербів, хорватів та словенців повинно було б сприяти інтеграції цих народів. Накреслена свого часу мовознавцями спільна система мови повинна б функціонувати на територіях поширення різних діалектів завдяки гнучкій мовній нормі, викристалізувавши кілька стандартів, які окреслювались як варіанти (*Cichońska M. Kształtowanie się norm? literackiego języka serbskiego, chorwackiego i bośniackiego // Język wobec przemian kultur*.— Katowice, 1997.— S. 41). Однак через визнання чи невизнання цих варіантів постійно виникали конфлікти. З кінця XIX ст. мова сербів та хорватів, а також боснійських мусульман та чорногорців як єдина спільна і тоді, і пізніше викликала багато антагонізмів.

Як літературна мова чотирьох етносів сербсько-хорватська мова в останній період свого існування офіційно виступала в двох різновидах: західному (за-гребському) та східному (белградському)¹⁰. На статус такого різновиду певний час претендувала і мова боснійсько-герцеговинського регіону¹¹, однак питання його визнання не було вирішене позитивно. Лише з утворенням незалежних держав, зокрема Хорватії, Боснії та Герцеговини, рівноправними було визнано сербську, хорватську, боснійську мови (це засвідчено підписами на офіційних документах у Дейтоні (США) керівниками Югославії та зазначених вище держав, а також представниками США та ЄС 1995 р.). Останнім часом обговорюється питання отримання окремого статусу мови Чорногорії і надання їй назви чорногорська¹². У регіоні повертається до життя звична для Європи етно-мовна практика — співвідносність етноніма та лінгвоніма: серби — сербська мова,

¹⁰ Поділ сербсько-хорватської мови на сербський та хорватський варіанти — в теоретичному плані достатньо розроблена тема. Вона окреслила розвиток сербської та хорватської наукової думки протягом останніх 30 років (*Radovanović M. Linguistics Theory and Sociolinguistics in Yugoslavia // Intern. Journ. of the Sociology of Language.*— Berlin; New York; Amsterdam, 1983.— P. 44, 55–69; *Radovanović M. Sociologie und Politik // Sociologie und Politik in den Sprachen Europas.*— München, 1975.— S. 289–293; *Pranjić K. Op. cit.*— S. 4–6), а також була сферою інтересів лінгвістів за межами колишньої Югославії (*Girke W., Jachnow H. Theoretische Linguistics in Ost Europa.*— Tübingen, 1976.— 212 s.; *Patridge M. Serbo-Croat Practical Grammar and Reader.*— Beograd, 1972.— 420 s.; *Дмитриев П. А. Некоторые особенности функционирования вариантной лексики сербохорватского/ хорватосербского литературного языка в периодической печати СР Сербии и СР Хорватии // Функционирование славянских литературных языков в социалистическом обществе.*— М., 1988.— С. 225–255). Відомо і те, що сербсько-хорватська мова, яка утвердилась завдяки діяльності Вука Караджича та його послідовників у Сербії та Хорватії наприкінці XIX ст., на території колишньої Югославії функціонувала в двох варіантах, які, в свою чергу, мали декілька перехідних реалізацій (у Чорногорії, Воеводині, Боснії та Герцеговині) (*Дмитриев П. А. Знач. праця.*— С. 226). Від початків вивчення феномена літературно-мовної варіантності полінаціональних мов дослідники звертали увагу на випадки появи варіантів у таких мовах, як англійська (британський та американський), португальська та австралійський різновид, німецька (австрійський, швейцарський та німецький), португальська (бразильський та континентальний), іспанська (південноамериканський та піренейський) (*Жлуктенко Ю. Теория национальных вариантов языка // Варианты полинациональных литературных языков.*— Киев, 1981.— С. 5–19; *Ivić P. O jeziku nekadašnjem i sadašnjem.*— Beograd, 1990.— S. 321–329). Визначалися також особливості функціонування варіантів сербсько-хорватської мови. Деякі вчені вбачали ці особливості в тому, що народи, які користувалися варіантами, проживали в межах однієї держави (*Ivić P. O jeziku nekadašnjem i sadašnjem.*— S. 321–329). Наявність інших відмінних рис пояснювалась тим, що варіанти сербсько-хорватської мови з'явилися не в результаті трансплантації, тобто експансії сформованої літературної мови з однієї держави до іншої (*Домашинев А. Национальный вариант литературного языка // Типология сходств и различий близкородственных языков.*— Кишинев, 1976.— С. 18), а існували поряд у процесі формування спільної літературної мови, генетично розвинувшись одночасно, незалежно та паралельно (*Степанов Г. Объективные и субъективные критерии определения понятия «вариант языка» // Типология сходств и различий близкородственных языков.*— Кишинев, 1976.— С. 12). Обидва варіанти виникли не в процесі варіантного поділу, а існували ще до формування спільного мовного стандарту. Наближаючись один до одного і злившись врешті в одну літературну мову, вони не втратили своєї індивідуальності (*Šipka M. Varijante u srpskohrvatskom standardnom jeziku // Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku.*— Novi Sad, 1993.— S. 85). Між ними не було ієрархічного поділу (*Hill P. Remarks on the concepts of standard language and dialect // Standard language in the Slavic Word.*— München, 1988.— S. 28). Щодо цього нам залишається лише уточнити, що літературні мови хорватів і сербів формувались як дві окремі і лише згодом стали варіантами договірної сербсько-хорватської.

¹¹ З'ясуванню цього питання у 1973 р. було присвячено нараду в м. Мостарі, у якій взяли участь понад 300 мовознавців, працівників просвіти та суспільно-політичних організацій з усієї Югославії (*Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku.*— Sarajevo, 1974.— 220 s.).

¹² Чорногорський пен-клуб 1994 р. прийняв Декларацію про конституційне становище чорногорської мови, де він пропонує, щоб у Конституції Республіки мова її мешканців називалась чорногорською (*Stanje i problemi crnogorskog jezika // Doclea.*— Podgorica, 1994.— S. 38–39).

а мова в останній
ах: західному (за-
різновиду певний
11, однак питання
м незалежних дер-
ми було визнано
ами на офіційних
ачених вище дер-
часом обговорю-
надання їй назви
вропи етно-мовна
— сербська мова,

ріанти — в теоретич-
ської та хорватської
Theory and Sociolin-
; New York; Amster-
ogie und Politik in den
S. 4–6), а також була
chow H. Theoretische
oat Practical Grammar
ости функціонува-
ого мови в періоди-
нських літературних
і те, що сербсько-хор-
його послідовників у
функціонувала в двох
орногорії, Воєводині,
д початків вивчення
ики звертали увагу на
ериканський варіанти
мецький), португаль-
кий та піренейський)
національних літера-
adašnjem. — Beograd,
ріантів сербсько-хор-
и, які користувалися
ašnjem i sadašnjem. —
нти сербсько-хорват-
мовованої літературної
тературного мови //
1976. — С. 18), а існу-
розвивувались одно-
ективні критерії
і близькородственних
сі варіантного поділу,
иць один до одного і
ідуальності (Šipka M.
logiju i lingvistiku. —
emarks on the concepts
inchen, 1988. — С. 28).
орватів і сербів фор-
ко-хорватської.
Мостарі, у якій взяли
тичних організацій з
1974. — 220 с.).
ційне становище чор-
мешканців називалась
1994. — С. 38–39).

хорвати — хорватська, босняки — боснійська, чорногорці — чорногорська¹³.

Отже, на терені поширення колишньої сербсько-хорватської мови з'явилися чотири мови. Усі вони успадкували від колишньої сербсько-хорватської генетичну співвідносність з діалектами та говірками штокавського ареалу, однак із соціолінгвістичного погляду є самостійними, кваліфікуються як літературні, ними створюється художня література, ведеться викладання в школах та у вищих навчальних закладах, транслюються радіо- й телепередачі, виходять періодичні видання. Однак умови та фактори їхнього розвитку, тенденції формування, літературні традиції, впливи поряд з тими спільними моментами, які сприяли за певних об'єктивних умов мовному зближенню, все ж мають більше особливого, відмінного, що спричинює їхнє віддалення.

Незважаючи на це, поділ сербсько-хорватської мови на чотири літературно-мовні стандарти як процес цілком природний, закономірний, підготований усім попереднім періодом розвитку мови, викликає багато запитань, пов'язаних із закономірностями мовної системи та мовного стандарту. Щодо цього спалахують численні дискусії мовознавців. Усе коло проблем фактично обертається навколо таких діаметрально протилежних положень: 1) говірки, якими розмовляють серби, хорвати, босняки та чорногорці, належать до однієї діасистеми, за генетичними критеріями вони творять одну мову; 2) у мові, якою розмовляють серби, хорвати, босняки та чорногорці, завжди існували лінгвістичні передумови для виділення кількох літературно-мовних стандартів. У наш час склалися об'єктивні соціолінгвістичні умови для функціонування чотирьох таких стандартів.

Два перші твердження обов'язково вимагають з'ясування третього: щоб знайти своє остаточне місце в науковому контексті, мовна ситуація на теренах колишнього сербсько-хорватського ареалу вимагає диференціації мови як системи і мови як стандарту.

У мові-системі одиниці та факти як її елементи взаємно визначають один одного і взаємопов'язані один з одним¹⁴, співвідносяться у вигляді ієрархії рівнів¹⁵. Для одиниць кожного рівня — фонологічного, морфологічного, лексичного чи синтаксичного, з одного боку, характерний набір властивостей та якостей, що відрізняють їх від одиниць інших рівнів, а з другого — вони мають такі риси, які пов'язують їх з одиницями решти рівнів¹⁶ (властиво це — структура мови¹⁷, тобто внутрішні відношення в системі мови між її складовими частинами).

Розглядаючи дихотомію «мова-система — мова-стандарт» з позицій структурної лінгвістики як закриту організацію, представимо систему як М, а стандарт як С. У цій дихотомії М не дорівнює С, але М без С немає, і навпаки — С не існує без М. Система тут виконує функцію правила, лінгвістичної норми. Ця упорядкована, послідовна, самодостатня (система нічого не приймає ззовні) і са-

¹³ До створення об'єднаної сербсько-хорватської мови існував однокомпонентний лінгвонім, після об'єднання — двокомпонентний типу hrvatski ili srpski jezik, а також srpsko-hrvatski, у XX ст. поширився лінгвонім srpskohrvatski / hrvatskosrpski. Лінгвонімічна неупорядкованість попереднього періоду відбивала різні погляди на стан і долю загальнолітературної мови. У звичному для нас двокомпонентному лінгвонімі відображено назви лише двох етносів — сербів і хорватів; що ж до чорногорців та мусульман-босняків, то вони повинні були вкладати у двокомпонентний лінгвонім не етнічний, а соціально-культурний зміст, що певною мірою посилювало у них комплекс і мовної, і етнічної неповноцінності.

¹⁴ Sosir F. de. Op. cit. — С. 182.

¹⁵ Солнцев В. М. О понятии уровня языковой структуры // Вопр. языкознания. — 1972. — № 3. — С. 18.

¹⁶ Маслов Ю. С. Об основных промежуточных ярусах в структуре языка // Там же. — 1968. — № 4. — С. 20.

¹⁷ Ф. де Соссюр ніколи не користувався терміном «структура». Він уживав щодо мови та її організації термін «система». Термін «структура» в мовознавчу науку ввели представники Празького лінгвістичного гуртка, позначивши ним внутрішні відношення в системі мови між її складовими елементами (Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1988. — 328 с.).

мореґулююча інституція у лексичному плані не має поділу на власні чи чужі слова. Запозичення як таке не є фактом діяльності даної інституції, оскільки воно спричинене не нею, а діяльністю носіїв цієї системи.

Мова-стандарт як упорядкована одиниця (самостійною вона стає тоді, коли віддаляється від власної системи і стає від неї незалежною) має цілком протилежні властивості. У мові-стандарті спостерігаються і недостатності, і надлишкові явища, і варіанти, і винятки, в ній відображаються історія, культура, традиції, національна приналежність носіїв, вона містить діалектизми, локалізми, архаїзми та історизми. Кожне з цих двох понять — система і стандарт — підпорядковуються власним закономірностям, кожному з них притаманні свої правила й норми. Мова як система підлягає лінгвістичним, а мова як стандарт — соціолінгвістичним закономірностям. Мова як система зазнає впливу і лінгвістичних, і нелінгвістичних чинників. Для мови як системи її оцінка індивідом не має жодного значення. Історична, культурна, національна ідентичність мови не утверджується і не підтверджується нею як системою, це функція стандарту. Отже, історія, література, культура, релігія та політика як фактори, що позначаються на мові, перебувають у сфері діяльності лише мови-стандарту та відображаються в останній. Вони не втручаються у мову-систему. Ці фактори існують, з одного боку, самостійно в самих цих категоріях, а з другого — у мові-стандарті, на який впливають. Особливо дієвими вони стають під впливом політичних чинників.

Система і стандарт взаємозумовлені та взаємопов'язані, але іноді між ними можуть відбуватися зіткнення, зокрема тоді, коли стандарт обирає мовні елементи чи мовні рішення, що суперечать системі. Наприклад, у хорватському стандарті можливі випадки, коли замість слів *gramžljiv*, *stežljiv* (за правилом, пов'язаним з асиміляцією за місцем творення, зубні *s* і *z* змінюються на палатальні *š* і *ž* перед *lj*, *nj* на межі основа / суфікс; отже, *s*, *z* + *lj*, *nj* = *šlj*, *žlj*, *šnj*, *žnj*: *bojažljiv*, *brižljiv*, *pažljiv*, *podnošljiv*, *snošljiv*) уживаються *gramzljiv*, *stezljiv* (замість фузії використано аглютинацію), що суперечить правилам системи. Однак, щоб не створювати напружень і зіткнень з мовною системою, стандарт обирає на мовному рівні такі рішення, які б їй не суперечили. Наприклад, у хорватському стандарті наведене морфофонологічне¹⁸ правило не застосовується в дієсловах (та похідних від них), де сполучення *nj* утворилося заміною *n* — *nj* перед суфіксом *-jeti* (де *je* походить з *ě*: *bjesnjeti*, *kasnjeti*; у цих дієсловах не відбувається ні йотації, ні асиміляції за місцем творення; у дієсловах із суфіксом *-jeti* йотація взагалі не відбувається: *bdjeti*, *nijemjeti*, *osijedjeti*, *ožednjeti*, *oživjeti*; це підтверджує аглютинативний характер морфофонема *lj*, *nj*, які треба відрізняти від фонем *lj*, *nj*¹⁹).

Якщо розглядати систему як сукупність форм існування її елементів, кожний мовний стандарт (національний мовний стандарт), який виник на її основі, має практично однаковий репертуар (парадигму) соціально та функціонально диференційованих елементів, характерних для його розвитку. При поєднанні елементів соціальної та функціональної диференціації мови з використанням наявних у ній елементів її внутрішньої системи єдина система — у нашому випадку це яскраво видно на прикладі штокавської системи — розпадеться на ряд стандартів (див. рис. 1).

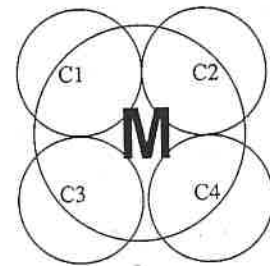

Рис. 1

¹⁸ Такі випадки, слідом за Й. Силичем, вважаємо фонологічною відмінністю в морфологічному плані й через це, як і згаданий автор, використовуємо термін «морфофонологія» (Silić J. Hrvatski jezik 2. — Zagreb, 1998. — S. 8–9; Silić J. Hrvatski jezik kao sustav i kao standard // Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika. — Zagreb, 1999. — S. 242).

¹⁹ Barić E., Hudeček L. i dr. Hrvatski jezici savjetnik. — Zagreb, 1999. — S. 45.

Таки
структу
ділення
нійська
дартама
утвердж
Відмінн
ської си
левантн
має пот
стандар
кій, хор
узусі (в
Вив
ціально
лінгвіст
До в
нальних
ред нер
структу
ного, гр
Пон
матичні
клітини
тенційн
як фоне
фонема
ни. Це
При
глухост
серед п
система
отримає
ва — st
сербськ
ській м
відають
свої м'я
вважати
ської м
як алоф
чені м'
На р
виборот
нує суф
стандар
чення м
статі: g

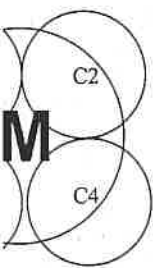
²⁰ Ка
S. 28–29.
²¹ Ва
значення
²² Ва

ISSN 002

власні чи чужі
ції, оскільки во-

стає тоді, коли
є цілком проти-
ності, і надлиш-
ультура, тради-
ми, локалізми,
ндарт — підпо-
анні свої прави-
стандарт — со-
ї лінгвістичних
пливу і лінгвіс-
ка індивідом не
чність мови не
і стандарту. От-
ю позначаються
відображаються
от, з одного бо-
ндарті, на який
их чинників.

іноді між ними
ирає мовні еле-
у хорватському
а правилом, по-
я на палатальні
uj, žnj : bojažljiv,
v (замість фузії
Однак, щоб не
обирає на мов-
ватському стан-
в дієсловах (та
перед суфіксом
вається ні йота-
йотація взагалі
підтверджує аг-
ід фонем lj, nj¹⁹.

ис. 1

ністю в морфоло-
(морфофонологія)
stav i kao standard //

S. 45.

тво, 2002, № 2–3

Таким чином, у плані соціально-функціонального використання фонду структурних елементів ця система має певні відмінності, які й спричинили виділення в її межах кількох стандартів. У цьому плані хорватська, сербська, боснійська та чорногорська мови мають усе для того, щоб стати самостійними стандартами в межах штокавської системи, мати свою назву, власні норми, які утверджуються й виходять передусім з мови-стандарту, а не з мови-системи. Відмінності між мовами-стандартами, що утворилися на основі єдиної штокавської системи, не штучні, а реальні і в соціолінгвістичному плані абсолютно релевантні. Ні чорногорцям, ні сербам, ні хорватам, ні мусульманам-боснякам немає потреби видумувати мовні відмінності, щоб довести своє право на власний стандарт. Вони його вже отримали в самій специфічній чорногорській, сербській, хорватській, боснійській субстанціях штокавської системи і в літературі, і в узусі (використанні).

Вивчення варіантів штокавської системи на рівні стандартів, тобто її соціально-функціональних складників, доцільно проводити з урахуванням ряду лінгвістичних, соціолінгвістичних та екстралінгвістичних факторів.

До власне лінгвістичних чинників, які створили передумови для субстанціональних відмінностей між штокавськими стандартами, можна віднести насамперед нерівномірність або неоднаковість розвитку деяких процесів внутрішньої структури мови. Це може стосуватися всіх мовних рівнів — фонетичного, лексичного, граматичного (включаючи словотвір), але найбільшою мірою фонетичного.

Поняття системи включає і потенційні мовні явища. Це означає, що у фонематичній підсистемі можуть існувати так звані «порожні» місця чи «порожні клітини», які за відповідних умов заповнюються потенційними фонемами. Потенційні фонери слід розуміти не як імовірні сукупності диференційних ознак, а як фонери, які могли б існувати в даній системі, не порушуючи її основ. Отже, у фонематичну систему мови можуть входити і фонери, і їхні варіанти — алофони. Це можна проілюструвати на системі приголосних.

Приголосні сербської чи хорватської мов, виходячи з їхньої дзвінкості або глухості, поділяються на пари, для *b* парною виступає *p*, для *d* — *t*, для *g* — *k*, для *s* серед приголосних пари немає. Однак, виходячи з концепції Р. Катичича, що система є мережею відносин, а структура — заповненою мережею відносин²⁰, отримаємо пару і для *s*, якщо розглядатимемо фонему *s* в позиції *stric ga* (вимова — *stridzga*). Мовна ситуація, що склалася на теренах поширення колишньої сербсько-хорватської мови, повністю підтверджує вказану тезу. У чорногорській мові-стандарті, наприклад, праслов'янським сполученням *dj, tj, zj, sj* відповідають *đ, ć, ž, š*²¹ (*devojka, ćerati, ženica, šenica*). Отже, тверді *dž, ć, ž, š* мають свої м'які відповідники *đ, ć, ž, š*, через що структуру чорногорської мови можна вважати заповненою, на відміну від структури сербської, хорватської чи боснійської мов, які, наприклад, фонем *ž, š* не мають, однак ці звуки представлені в них як алофони у відповідних позиціях, і штокавській мовній системі загалом зазначені м'які приголосні властиві.

На рівні словотвору особливості того чи іншого стандарту також пов'язані з вибором певних засобів із системи. Наприклад, у межах штокавської системи існує суфікс *-če* для творення слів з демінутивним значенням. У хорватському стандарті цей суфікс використовується лише для творення демінутивів на позначення маленьких живих істот. Суфікс тут фактично служить для нейтралізації статі: *gušče* (гусеня), *djevovče* (дівча)²². У сербському стандарті цей суфікс вико-

²⁰ Katičić R. Od temelja jezikoslovlja // Katičić R. Novi jezikoslovni ogledi. — Zagreb, 1971. — S. 28–29.

²¹ Вони кодифіковані як самостійні графеми в правописі чорногорської мови для позначення існуючих у ній фонем (Nikčević V. Crnogorski pravopis. — Cetinje, 1997. — 468 s.).

²² Brozović D. Gramatičke značajke hrvatskoga jezika // Jezik. — Zagreb, 1977. — N 4. — S. 134.

ристовується для творення деминутивів, що є назвами речей: *прслуче, ормарче, столче* (хорватські відповідники *prslučić, ormarčić, stolčić*).

На рівні морфології хорватський стандарт обирає форми II майбутнього часу лише для дієслів недоконаного виду. Для дієслів доконаного виду, згідно з нормою, у даному значенні вживається форма теперішнього часу²³: *Ako dopustiš jedomu, morat ćeš svakomu*. Сербський стандарт використовує форми II майбутнього часу для дієслів незалежно від їхнього виду²⁴: *Ako budeš дозволио једном, мораћеш сваком*.

До соціолінгвістичних факторів, які впливають на диференціацію стандартів, можна віднести відмінності в свого роду наднаціональному койне, яке характеризує найпоширеніші особливості мовлення культурного серба, хорвата, босняка чи чорногорця. У галузі фонетичної та фонологічної систем це може бути, наприклад, частота вживання звука *h*: у боснійській уживання звука *h* найчастотніше, трохи менш частотне в хорватській та чорногорській або його майже послідовна заміна іншими звуками — у сербській (за існування єдиного сербсько-хорватського стандарту згадані відхилення, пов'язані з уживанням *h*, вважалися відступом від академічної норми, регіональними чи діалектними формами).

До екстралінгвістичних факторів належить утворення окремих держав на теренах колишньої Югославії, створення у зв'язку з цим незалежних форм суспільної свідомості й утвердження в свідомості мовців тенденцій до становлення окремих мовних стандартів.

Визначаючи ступінь дії кожного з трьох факторів (лінгвістичного, соціолінгвістичного, екстралінгвістичного), виділимо найсуттєвіші для нас моменти. При цьому необхідно пам'ятати, що в реальному функціонуванні конкретної мови всі три типи факторів взаємодіють один з одним і доволі часто їх не вдається представити в «чистому вигляді». Так, будь-яке запозичення лише умовно можна віднести до лінгвістичних факторів, оскільки воно реалізується не як результат взаємодії лексичних систем, як уже зазначалося, а як наслідок контактів носіїв цих систем, які потрапляють у певну соціолінгвістичну ситуацію в певному географічному, історичному та культурному середовищі.

Розглянемо також співвідношення «система (С) : норма (Н) : говір (Г)», яке особливо цікаво, на нашу думку, реалізується на прикладі хорватської мови. З погляду системи, ця мова генеалогічно складається з трьох діалектів: штокавського, кайкавського і чакавського. Їх, за концепцією Ф. де Соссюра, відносимо до складової частини «говір». Схематично це можна зобразити так: хорватська мова > Д1 / Д2 / Д3. Але штокавський, кайкавський та чакавський діалекти — це водночас три різні системи, що наочно демонструють їхні морфологія та синтаксис. Речення «*Toga ja nisan mogao vidjeti u njihovim kućama*»; «*Toga ja nisan mogao videti va njihovih kućah*»; «*Tega ja v njihovih hižah videti nisem mogel*» належать до різних систем. Чакавське «*Toga ja nisan mogao videti va njihovih kućah*» є навіть ближчим до російського відповідника: «*Этого я не мог видеть в их домах*», ніж до штокавського, а кайкавське «*Tega ja v njihovih hižah videti nisem mogel*» — ближче до словенського «*Nistega ja nisem mogel videti v njihovi hižah*», ніж до штокавського.

На рівні морфології інтернаціоналізми *pakt, takt, akt i fakt* у штокавську та чакавську мовні системи інтегруються як *pakat, takat, fakat, akat*, а в кайкавську — як *paket, taket, aket, faket* (згідно з правилом, у даних системах у групі приголосних *kt* повинно з'являтися випадне *a* як ознака штокавської та чакавської систем або випадне *e* як ознака кайкавської системи (пор. *шток. та чак. pokat i kайк. noket*). Називний відмінок множини цих слів у штокавській системі буде *paktovi* чи *pakti, taktovi* чи *takti, aktovi* чи *akti, faktovi* чи *fakti*, у чакав-

²³ Barić E. i dr. *Futur II* // Gramatika hrvatskoga književnoga jezika. — Zagreb, 1990. — S. 149.

²⁴ Brozović D. *Op. cit.* — S. 133.

прслуче, ормарче,

майбутнього часу
иду, згідно з нор-
у²³: Ako dopustiš
форми II майбут-
дозволио једном,

діацію стандартів,
не, яке характери-
рвата, босняка чи
же бути, наприк-
h найчастотніше,
майже послідовна
бсько-хорватсько-
жалися відступом
а).

мих держав на те-
ежних форм сус-
ій до становлення

ичного, соціолінг-
нас моменти. При
і конкретної мови
сто їх не вдається
ише умовно мож-
ться не як резуль-
ідок контактів но-
туацію в певному

Н) : говір (Г)», яке
рватської мови. З
діалектів: штокав-
ссюра, відносимо
ти так: хорватська
кий діалекти — це
фологія та синтак-
а»; «Toga ja nisan
nisem mogel» нале-
a njihovih kućah» е
ог видетъ в их до-
hižah videti nisem
leti v njihovi hižah»,

кт у штокавську та
t, akat, а в кайкав-
х системах у групі
окавської та чакав-
(пор. шток. та чак.
штокавській систе-
ві чи fakti, у чакав-

Zagreb, 1990.— S. 149.

чавство, 2002, № 2—3

ській і кайкавській — pakti, takti, akti, fakti. Родовий відмінок множини іменни-
ка pakat у штокавській системі передаватиметься як pakata, pakta, paktova, pakti
чи paktiju, у чакавській — pakat, у кайкавській — paktov. Подібний вигляд ма-
тиме і родовий відмінок інших трьох іменників. У штокавській мовній системі
існує кілька можливостей утворення родового множини, оскільки таке утво-
рення в цій системі підпорядковується п'яти правилам: 1) закінчення a без
морфеми ov і з випадним a; 2) a без морфеми ov і без випадного a; 3) a з мор-
фемою o і без випадного a; 4) i без морфеми ov і без випадного a; 5) iju без
морфеми ov і без випадного a. Це наочно демонструє родовий відмінок множи-
ни іменника pokat: pokata, pokta, pokti, poktiju. Відсутня лише форма poktova,
бо іменник pokat утворює множину без множинної морфеми ov. Власне родо-
вий відмінок множини іменників чоловічого роду з нульовою морфемою, на
нашу думку, найбільш наочно демонструє те, що штокавиця, кайкавиця та ча-
кавиця є різними мовними системами.

Таким чином, хорватські діалекти не вписуються у наведену у схемі соссю-
рівську систему мови. У чакавському чи кайкавському існують мовні явища,
властиві лише одному діалектові, і їх не можна вважати приналежністю хорват-
ської мови як системи. Але деякі елементи цих діалектів можуть стати складо-
вою частиною стандарту²⁵ (наприклад, конструкції za + неозначена форма
дієслова: za pogledati у функції непрямого додатка, запозичені хорватським
стандартом з чакавського діалекту²⁶).

Окремо існує хорватський стандарт та хорватські діалекти, які фактично є трьо-
ма різними мовними системами. З XVI ст. існувала чакавська літературна мова, з
XVII ст. — кайкавська, терміна «штокавська літературна мова» не було, однак тво-
рилася хорватська література на штокавському діалекті, а в XIX ст. власне на што-
кавській основі розвинулася загальнолітературна мова хорватів. У розглянутій по-
передньо дихотомії М (мова-система) — С (мова-стандарт) усі хорватські діалекти
також становлять мови-системи, кожна з яких може мати власний стандарт. І те, що
національна літературна мова хорватів ґрунтується лише на штокавській системі, а
загальнолітературних мов у цього народу на кайкавській чи чакавській основі не-
має, зумовлене лише екстралінгвістичними (політичними) факторами.

Хорватський стандарт не пов'язаний з усіма діалектами, якими розмовляють
хорвати, і це вирізняє його з-поміж сербського, чорногорського та боснійсько-
го²⁷. У кожного з хорватських діалектів своє минуле, і воно не було для них
спільним. Стандарт визначається синхронічно, і це зовсім не означає, що мова не
має минулого — її система формується протягом тривалого періоду часу.

Такий погляд на відношення однієї мови-системи та іншої мови-системи і на
відношення однієї мови-стандарту та іншої мови-стандарту не допускає змішу-
вання закономірностей лінгвістичних (мови-системи) та соціолінгвістичних
(мови-стандарту). Через це і стандартне (нормативне), і нестандартне (ненорма-
тивне) перебуває в межах кожного із співвідношень «мова-система» та «мо-
ва-стандарт» (чакавські та кайкавські співвідношення між мовою-системою та
мовою-стандартом потенційні і не набули такої форми, як співвідношення «што-
кавська мова-система» та «штокавська мова-стандарт»). Тому з методологічно-
го погляду було б неправильним кваліфікувати діалектизми в межах штокавсь-
кого стандарту як елементи чакавського та кайкавського діалектів. Діалектизми
як ненормативні явища в межах штокавського стандарту можна досліджувати

²⁵ Лексичі хорватського стандарту властиві чакавізми та кайкавізми.

²⁶ Зараз їх визнано нормативними (Barić E. i dr. Prijedlozi // Barić E. i dr. Hrvatski jezični savjetnik.— Zagreb, 1999.— S. 196).

²⁷ У плані діакронії всі її діалекти сягають IV ст. і входять у мову як корпус: старо-
штокавський (праштокавський), старокайкавський (пракайкавський), старочакавський (пра-
чакавський).

лише виходячи з елементів штокавської системи. Отже, діалектизмами для цього стандарту є тільки штокавізми²⁸.

Визнавши характерними рисами штокавських говорів рефлекс давнього «ятя», отримаємо декілька варіантів: ієкавський, екавський, екавський та ікавський: *riieka* (на письмі *rijeaka*), *rieka* (на письмі *rijeaka*), *reka*, *rika*, а також той говір, де *tij* (пов'язані з рефлексом «ятя») переходить у *č*, *dij* — у *đ*, *zij* — у *ž*, *sij* — у *š* (*čerati* — *tjerati*, *devojka* — *djevojka* — *ženica* — *zjenica*, *šenica* — *sjenica*). Звідси постає питання, яким є співвідношення штокавського діалекту та, наприклад, хорватського стандарту. Штокавський діалект — основа хорватського стандарту. Але це не зовсім точно, бо не весь штокавський діалект є основою хорватського стандарту, а лише одним з його говорів. Отже, штокавська система, в свою чергу, також розділяється на говори: штокавська система > Г1 / Г2 / Г3 / Г4, кожний з яких може стати основою окремого стандарту. Основою сербської мови, скажімо, є Г1, хорватської — Г2, боснійської — Г3, чорногорської — Г4. Це — різні чотири органічні говори, що наочно представлено на рис. 2.

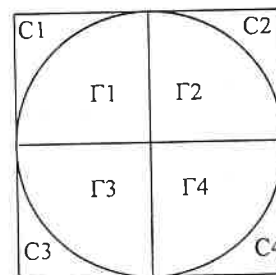

Рис. 2

Отже, одній мовній системі може належати декілька мовних стандартів. Різні національні та суспільно-політичні спільноти мають можливість та право в межах тієї самої системи сформулювати різні мовні стандарти. Цей факт ніскільки не суперечить співвідношенню «мовна система — говір» як реалізація системи. Кожний з наведених мовних стандартів — хорватський, сербський, боснійський та чорногорський — отримує всі умови та можливості для існування як окремих.

У правописах та граматиках спостерігається значний різнобіч у даних мов-стандартів у межах штокавської системи: те, що для однієї мови є ненормативним, для іншої — трактується як нормативне або те, що для однієї мови є діалектним чи архаїчним, для іншої — недіалектним чи активно вживаним. Наприклад, для хорватського стандарту *čerati*, *devojka*, *ženica*, *šenica* — діалектні, а для чорногорського стандарту — недіалектні, а слова типу *dobrije* та *dobrije* у хорватському стандарті — архаїзми, у чорногорському властиві сучасному стандарту тощо.

Слід ще раз підкреслити, що наявні в штокавській мові-системі елементи та її загальна правильність зумовлені відсутністю впливу на неї культури, політики, національно-мовної ідентичності народів, носіїв мови. Однак у чотирьох її мовах-стандартах наведені аспекти відрізняються від початкового моменту появи даних стандартів. Це пояснюється тим, що розвиток різних мовних стандартів спричиняють власне різна культура, віра, ментальність тощо, а також різні впливи. Тому коли йдеться про основу мовного стандарту та про назву мови — це фактори соціолінгвістичні. І в даному випадку те, що серб розуміє хорвата, босняк — чорногорця і т. д., що їхні мови подібні й зрозумілі, стає неістотним. Наголосимо також, що органічні говори²⁹ в основі мови-системи однакові для сербів, хорватів, босняків та чорногорців, тобто всіх чотирьох народів, а конкретний літературно-мовний стандарт і його назва стають різними стандартними мовами націй, у чому основну роль відіграють фактори політичні.

Що ж до штокавських мов-стандартів, то для них важливим є питання мовних контактів між ними в минулому і на сучасному етапі розвитку. Нині вони ще не повністю досліджені, диференційовані, бо, наприклад, боснійська та чорно-

²⁸ Silić J. Hrvatski jezik kao sustav i kao standard. — S. 235.

²⁹ Брозович Д. Славянские стандартные языки и сравнительный метод // Вопр. языкознания. — 1967. — № 1. — С. 4.

гизмами для цьо-

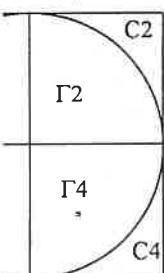

Рис. 2

тема, в свою чер-
/Г3 /Г4, кожний
бської мови, ска-
— Г4. Це — різні

стандартів. Різні
ть та право в ме-
факт ніскільки не
алізація системи.
кий, боснійський
ання як окремий.
бій у даних мов-
ви є ненорматив-
ції мови є діалек-
иваним. Наприк-
— діалектні, а для
jeh та dobrijem у
истиві сучасному

емі елементи та її
пльтури, політики,
у чотирьох її мо-
о моменту появи
овних стандартів
також різні впли-
назву мови — це
/міє хорвата, бос-
неістотним. Наго-
накові для сербів,
ців, а конкретний
дартними мовами

м є питання мов-
гку. Нині вони ще
нійська та чорно-

етод // Вопр. языко-

вство, 2002, № 2-3

горська як стандарти ще й самі остаточно не описані і перебувають на стадії формування норм. У плані лексики, наприклад, чорногорська часто використовує і хорватський, і сербський стандарти. Там рівноправно виступають, скажімо, варіанти sol і so. А відмінність між kritikovati і kritizirati можна вважати релевантною соціолінгвістичною відмінністю, оскільки штокавській системі притаманні й один і другий суфікс для творення дієслів.

Процеси, характерні для мов колишнього сербсько-хорватського ареалу і пов'язані з утвердженням нових стандартів, властиві й іншим слов'янським мовам, наприклад болгарській та македонській. У світі зараз на стадії формування перебувають і такі мови, у яких відчують нагальну потребу для комунікації її носії, наприклад карибська англійська³⁰. Отже, поява сербського, хорватського, боснійського та чорногорського стандартів цілком закономірна: мови повинні відповідати передусім тим функціям, які вони мають виконувати.

(Львів)

VASYLIEVA L. P.

ON THE CORRELATION OF LANGUAGE AS A SYSTEM AND LANGUAGE AS A STANDARD

Language as a system is subject to linguistic, and language as a standard — to socio-linguistic laws. This dichotomy presents Shtokavian system respectively as a possibility for the realization in four standards: Serb, Croatian, Bosnian and Montenegrin. The differences between them can be found on all language levels and relevant to the peculiarities in culture, mentality and thus are conditioned by socio-linguistic factors.

Keywords: language-system, language-standard, Shtokavian languages, socio-linguistic laws, culture, mentality.

³⁰ Ідеться про так звані «піджини» (Мечковская Н. Б. Языки межэтнического общения: лингва франка, койне, пиджини // Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. — М., 1996. — С. 110–111.

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА НОМІНАТИВНИХ РЕЧЕНЬ АНГЛІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Семантична спеціалізація номінативних речень полягає у ствердженні буття предметів чи явищ. З урахуванням основного та супровідних значень виділяються буттєві, оцінні номінативні речення (в обох мовах), вказівні (лише в українській мові). У статті подано аналіз якісної й кількісної конвергенції та дивергенції англійських та українських номінативних речень цих семантичних типів.

Ключові слова: номінативні речення, семантична структура, якісна / кількісна конвергенція (дивергенція).

Семантика речення — одна з головних тем сучасних досліджень у царині синтаксису. Мета цієї статті — схарактеризувати конвергентні та дивергентні ознаки семантичної структури номінативних речень англійської та української мов. Номінативні речення, що є предметом нашого дослідження, — поняття невідоме зарубіжній англістиці¹.

Семантична структура речення — це його абстрактне мовне значення, що становить відношення семантичних компонентів, утворених взаємодією граматичних і лексичних значень членів речення². У будь-якому реченні наявні значення двох типів: об'єктивні, які відображають явища дійсності, і суб'єктивні, що вказують на ставлення суб'єкта думки до відображуваної в реченні дійсності.

В. Бабайцева виділяє три ступеня абстракції у мовній семантиці речення: перший ступінь — предикативність як найабстрактніше значення речення; другий — узагальнена семантика, характерна для класу речень, побудованих за різними структурними схемами; третій — численні типові значення речень, побудованих за однією схемою³. Семантичну структуру номінативних речень розглядаємо на другому ступені абстракції.

Номінативні речення — це семантично елементарні прості речення, семантична спеціалізація яких полягає у ствердженні буття предметів чи явищ (чи, точніше, ефекті буттєвості). Речення досліджуваного структурного типу є тільки одним із засобів вираження буття в мові. Інформація про існування (наявність) в обох мовах широко передається дієслівними реченнями, в англійській мові — також реченнями з *there*.

Значення буття, характерне для номінативних речень, не залежить від лексичного значення іменників, воно абстраговане. На основне значення іноді на-

¹ *Jespersen O.* A modern English grammar on historical principles. Syntax.— Heidelberg, 1927.— P. 3. Vol. 2.— 415 p.; *Nida E. A.* A synopsis of English syntax.— Hague, 1966.— 174 p.; *Quirk R., Greenbaum S. etc.* A comprehensive grammar of the English language.— London ; New York, 1992.— 1779 p.

² Русская грамматика : В 2-х т.— М., 1980.— Т. 2.— С. 124.

³ *Бабайцева В. В.* Семантика простого предложения // Предложение как многоаспектная единица языка.— М., 1983.— С. 12.

шаровується значення оцінки чи вказівки, що є підставою для виділення семантичних груп номінативних речень: буттєвих, кваліфікативних (обидва типи властиві англійській та українській мовам) і вказівних номінативних речень (лише українській мові).

Проте, на думку Ю. Шевельова, «саме екзистенціальні речення — і тільки вони — заслуговують повністю на назву називних речень, бо лише в них з цілковітою рельєфністю і чіткістю виявляється суть даної синтаксичної конструкції»⁴.

Один із виявів системності лексики — участь у формуванні різних типів синтаксичних одиниць, зв'язок із певними синтаксичними значеннями і використання у визначених синтаксичних моделях. Лексичне наповнення структурної схеми, з одного боку, наділяє її конкретним змістом, а з другого — може детермінувати появу поширювачів, тобто створювати певний структурний і, відповідно, семантичний тип речення.

Як зазначає О. Старикова, гнучкість семантичної структури іменника, здатність вміщати значення, що характерні для інших частин мови, наприклад значення якісної ознаки чи процесу, а також його функціональна мобільність зумовлюють широке входження іменника у сферу різних частин мови, особливо дієслова⁵. Семантика іменника, зокрема його функціональне зближення з дієсловом, значно впливає на перехід статичної субстантивної номінації в динамічну, тобто слів (іменників) у речення.

Іменники, що виконують функцію головного члена номінативного речення, характеризуються лексичною різноплановістю, проте найлегше статусу речення набувають іменники, для яких властиві дієслівні семи, а також іменники, що виражають поняття часу чи мають значення події.

Буттєві номінативні речення як англійської, так і української мови, будуються за структурними схемами другого типу⁶. Спільні для обох мов моделі цієї групи речень: N/c//a/; Q + N/c//a/; A(A...) N/c//a/; N/c//a/ prep N/c//a/; A(A...) N/c//a/ prep A(A...) N/c//a/; /A/N/c//a/ prep p /A/ N/c//a//pr/. Моделі екзистенційних номінативних речень, що властиві лише англійській мові: d N/c//a/; d A(A...) N/c//a/; dQ N /c//a/; /d/ /A/ N/c//a//pr/ N /c//a/; /d/ N/c//pr/ g /A/ N/c//a/; d N/c//a/ prep I; d A(A...) N/c//a/ prep d /A/ N/c//a//pr/; /d/ /A/ N/c//a/ prep I N/c//a/. Структурні схеми буттєвих номінативних речень української мови: Npr; Nc + /prep/ Q; N/c//a/ N/c//a/ g; Q + Nc Na g; Na N /c//a/; N/c//a/ A N /c//a/ g.

Екзистенційні номінативні речення в зіставлюваних мовах найчастіше повідомляють про буттєвий стан природи, який не пов'язаний із поняттям про особу: «He leaned far out. Cold moon — warm air» (J. Galsworthy); «Скелі й вода. Вже осінь» (О. Гончар). Можуть позначатися темпоральні явища — періоди року, доби, дні тижня: «A Friday. Judith was reacclimated» (J. Updike); «Ніч. Весна. Гримить повінь» (М. Хвильовий).

Лише для української мови типовими є номінативні речення з головними членами, вираженими іменниками, що позначають різні стихійні явища: «А сосни гудуть-гудуть. Хуртовина. Вітри» (М. Хвильовий); «Посуха та й посуха. Жита запалило» (М. Коцюбинський). Для англійської мови у подібних випадках характерна двоскладна модель речення.

⁴ Шерех Ю. До генези називного речення. — Мюнхен, 1947. — С. 16.

⁵ Старикова Е. Н. К вопросу о номинализации в современном английском языке // Номинализация в современном английском языке. — Киев, 1982. — С. 11.

⁶ Класифікацію структурних схем за особливостями їхньої лексичної наповнюваності запозичено у Н. Арват: схеми першого типу характеризуються «прикріпленим» складом лексики: другого — відносно вільним лексичним складом при чітко вираженій тенденції до заповнення компонентних місць розрядами визначених (але не будь-яких) груп лексики, третього — вільним лексичним наповненням одного з компонентів за наявності строгих обмежень для інших компонентів (Арват Н. Н. Аспекты изучения простого предложения (Текст лекций). — Черновцы, 1972. — С. 16).

В. Г. КОЦЮБА

АТИВНИХ
ЬКОЇ МОВ

уття предметів чи
ві, оцінні номіна-
цано аналіз якісної
ивних речень цих

на / кількісна кон-

ь у царині син-
вергентні озна-
країнської мов.
оняття невідоме

е значення, що
емодією грама-
енні наявні зна-
ї, і суб'єктивні,
ченні дійсності.
антиці речення:
я речення; дру-
удованих за різ-
я речень, побу-
ативних речень

речення, семан-
тів чи явищ (чи,
юго типу є тіль-
снування (наяв-
и, в англійській

лежить від лек-
ачення іноді на-

ntax. — Heidelberg,
gue, 1966. — 174 p.;
ge. — London; New

как многоаспектная

ство, 2002, № 2-3

Другий широковживаний тип екзистенційних номінативних речень позначає буття предметів чи осіб: «*Pavilions by the shore. On occasional slender pier reaching out from some... lodge*» (T. Dreiser); «*A fourteen-year-old boy. Ludicrous*» (M. Atwood); «*Хати, клуні, хліви. Тихо. Вигін*» (А. Тесленко); «*Коні... Кобили... Стригуни... Лошата...* Тут без батога нема людей» (Остап Вишня).

У багатьох випадках виникає потреба виявити такі явища, що мають своїх діячів чи носіїв. «Віддієслівний чи етимологічно пов'язаний із дієсловом іменник у реченнях цього типу має пропозитивне значення, суб'єкт якого експлікований або в реченні, або в передтексті»⁷.

Речення з зовнішньою характеристикою суб'єктів виражають кілька відтінків такого значення, а саме:

а) конкретну дію чи процесуальний стан суб'єкта: «*Serve him right. Transgression — punishment — bang!*» (J. Conrad); «*Мовчанка*. Кров бухала йому до голови» (А. Тесленко). Номінативні речення типу «*Another pause*» в уривку «*“You're an important lady...” Another pause*» (M. Atwood) чи «*Мовчання*» в уривку «*“Люди, чи є живий хто?!” Мовчання*» (В. Шевчук) сприяють посиленню виразової сили реплік, а також сигналізують про порушення мовленнєвого контакту між комунікантами. Причиною пауз може бути нерішучість, здивування, обурення мовця тощо, а також незгода адресата зі словами адресанта.

Паузи, виражені вказаними номінативними реченнями, є комунікативно релевантними, оскільки передають певну інформацію. Таке значущє мовчання визначається як нульовий мовленнєвий акт⁸ і є компонентом вербальної комунікації;

б) фізичний стан, хворобу суб'єкта: «*I never wanted to be a nurse. The pain*» (D. Chávez); «*З дозволу станового повели Троянду до лікаря. Тиф*» (А. Тесленко);

в) зовнішні риси, природні якості суб'єкта, особливості характеру, мовленнєву діяльність: «*And I was right, too. A voice*» (J. Conrad); «*Глянь, яких орлів дає робітничому класові Зачіплянка... Краса і сила, статура, мускулатура!*» (О. Гончар).

В українському художньому мовленні трапляються також номінативні речення — назви кваліфікації становища, в якому перебуває суб'єкт: «*Ну, що ж — сталося. Факт*» (М. Коцюбинський); «*Кіт у чоботях — тип. Точка*» (М. Хвильовий).

Буттєві номінативні речення із внутрішньою характеристикою суб'єктів називають його внутрішній емоційний чи інтелектуальний стан: «*Confusion. Aspiration. For indeed he was not only puzzled*» (T. Dreiser); «*... he thought of Bosinney and his mistress, and the broken song of thrush. Joy — tragedy!*» (J. Galsworthy); «*Потому зек вішався. Безвір'я*» (М. Осадчий); «*В театральній студії дзвеніли тарілки... Новий рік. Щастя*» (М. Хвильовий).

Головний член номінативних речень другого типу (з імплікованим суб'єктом) здебільшого передається абстрактним іменником. «Абстрактний іменник характеризується різноманітними модифікаторами, що виражають значення, властиві модифікаторам дієслова: тривалість / короткочасність, одноразовість дії, спосіб, характер, тощо. Як знаковий заміник дії абстрактний іменник має денотативне значення, притаманне конструкціям S — P»⁹.

Семантична спеціалізація номінативних речень моделі Q+N/c//a/ полягає у ствердженні існування певної кількості фактів чи явищ: «*Are you all in the nature of becoming dead? Small laughs. Two whistles*» (N. Mailer); «*Ранком, коли пролетять тьмяні одуди світанку, гудок. Один, два, три*» (М. Хвильовий).

Заперечне номінативне речення як семантичний варіант основної моделі існує в обох мовах. Здебільшого це речення буттєві, однак якщо в мові англійської

⁷ Старикова Е. Н. Проблемы семантического синтаксиса (на материале английского языка). — Киев, 1985. — С. 30.

⁸ Богданов В. В. Молчание как нулевой речевой акт и его роль в вербальной коммуникации // Языковое общение и его единицы. — Калинин, 1986. — С. 12.

⁹ Старикова Е. Н. Проблемы... — С. 31.

прози речення типу «He called. No answer» (J. Galsworthy) — звичне явище, то в українських прозових творах вони не вживаються. Номінативні речення української мови припускають заперечення, особливо за певних контекстуальних умов, і реалізуються інколи в поетичній мові, напр.: «Вітер. *He вітер* — буря!» (П. Тичина); «*He Зевс, не Пан, не Голуб — Дух*, — лиш Сонячні Кларнети» (П. Тичина).

Кваліфікативні односкладні номінативні речення є тим типом речень, у яких дуже тісно переплелися дві семантичні категорії: оцінність та емоції. Емоційна оцінка є лише складовою частиною семантичної категорії оцінності, в якій відображується взаємодія людини з навколишнім середовищем. Така взаємодія, як зазначає А. Шрамм, обов'язково передбачає і включає різноманітні стосунки людини з предметами та явищами, що її оточують. Усвідомлення цих стосунків і є оцінкою предмета чи явища¹⁰.

Визначення Т. Кругликової уточнює попереднє твердження. Дослідниця трактує оцінку як судження суб'єкта пізнання про предмет, яке ґрунтується на порівнянні цього предмета з обраним еталоном¹¹.

Таким чином, сфера взаємодії людини з навколишнім світом одержує свою модальну характеристику через призму інформованості людини про цей світ у вигляді конкретних суджень оцінного характеру.

Обов'язкові передумови оцінних речень: а) об'єкт оцінки; б) суб'єкт оцінки; в) характер оцінки; г) основа оцінки, яку становлять елементи оцінної структури. Деякі з цих передумов можуть бути виражені в реченні експліцитно, інші — імпліцитно. Важливу роль при цьому відіграють оцінкові стереотипи як суб'єкта, так і об'єкта оцінки (у випадках оцінки людини та її соціально значущої вербальної та невербальної поведінки). Виділяємо якісно-оцінні та кількісно-оцінні номінативні речення (властиві обома зіставляваним мовам).

Найпродуктивнішими структурними схемами, за якими будуються якісно-оцінні номінативні речення англійської мови, є схеми третього типу: What /d/ N/c//a/!, Such /d/ N/c//a/! та What /d/ /A(A...) N/c//a/!, Such /d/ A(A...) N/c//a/!

У багатьох випадках якісна характеристика, а також відтінки суб'єктивної модальності (підтримка, осудження, здивування, обурення, захоплення, співчуття тощо) містяться у лексичному значенні іменника в позиції N, проте конструкції цих моделей можуть мати також і оцінно-нейтральні іменники. Адекватне сприйняття таких речень максимально залежить від контексту. Так, речення «What a family!» поза контекстом може імплікувати і пейоративні, і меліоративні конотації (пор. з укр. «Що за сім'я!» та «Ось це сім'я!»).

Речення моделей What /d/ N/c//a/! та Such /d/ N/c//a/!, а також d N/c//a/! та N/c//a/! (остання — властива й українській мові) особливі тим, що в них за відсутності означень стилістично виділяється імпліцитна якісна ознака імені.

Серед аналізованих одиниць, стверджує О. Старикова, трапляються випадки закріплення певних конотацій та імпліцитних якісних значень за номінативами з іменниками нейтральної експресії. Наприклад, речення «What an idea!», як правило, імплікує негативну оцінку явища. Відповідна позитивна оцінка закріплена за конструкцією з фінітним дієсловом «That's the idea!»¹².

Якісно-оцінні номінативні речення в обох мовах будуються за схемою другого типу A(A...)N/c//a//pr//!, проте частотність її використання в українському художньому мовленні значно вища. В англійській мові це також модель із артиклем: dA(A...)N/c//a//!. Речення вказаних структурних схем близькі до буттєвих, однак відрізняються від них емоційно-експресивним значенням атрибутивного

¹⁰ Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале современного русского языка). — Л., 1979. — С. 39.

¹¹ Кругликова Т. Г. К семантике количественной оценки // Языковые единицы в речевой коммуникации: Межвуз. сб. — Л., 1991. — С. 81.

¹² Старикова Е. Н. Односоставные именные предложения в современном английском языке // Номинализация в современном английском языке. — Киев, 1982. — С. 39.

елемента та (у більшості випадків) окличною інтонацією: «*The enormous difference! The thing to be as careful concealed as possible*» (T. Dreiser); «*Чудесний ліс. Мішаний*» (Остап Вишня).

В українській мові також широко використовуються форми з деминутивними суфіксами: «*Невеличка, вузенька камерка. Три в'язні*» (А. Тесленко); «*Маленька, захарчована, миршава морська шапінка*» (Остап Вишня).

Номінативні речення англійської мови, що будуються за структурними схемами другого (/d/ N/c//a/ prep /d/ N/c//a//r/ !, /d/ A (A...) N/c//a/ prep N/c//a//pr/!, d Nc prep A N/c//a//!, d N/c//a/ prep N/c//a/ prep /d/ N/c//a//!; d Na prep I /! /d/ /A/ N/c//a/ prep I N/c//a/ /!/) та третього типів (What d /A/ Na prep /A/ Na!), хоч і виражають якість опосередковано, мають широку комунікативну сферу використання, можуть мати різний рівень емоційності та нашарування оцінного характеру, що зумовлює їх високу продуктивність.

Своєрідність моделі N of N₁, що має статус речення, полягає в тому, що, збігаючись за формою з атрибутивним словосполученням, вона є відображенням глибинної предикації, в основі якої лежить інтенсифікація предуюваної якісної ознаки предмета чи явища. Актуалізація номінатива здійснюється тут без участі фінітного дієслова, а це лежить в основі зближення моделі, що аналізується, із побудовами моделі A N¹³.

Спостерігається певна тенденція до заповнення компонента моделі в позиції N, що позначає головний член номінативного речення, емоційно-оцінними іменниками типу *horror, shame, misery, beauty, blackness, danger* тощо, які інтенсифікують оцінку: «*Roberta stood in extreme terror. The stigma of unsanctioned concupiscence! The shame of illegitimacy for a child!*», «... he now threw himself upon his bed and fairly groaned. *The misery of this!*» (T. Dreiser).

Специфічно англійськими є якісно-оцінні номінативні речення з імпліцитним кваліфікативним предикатом моделей IN/c//a//!, IA(A...) N/c//a//! Речення цього типу можуть імплікувати як позитивні, так і негативні конотації: «*Monstrous trick, that Fate had played him! That old unhappy marriage!*», «...she gave Jo a bad time he knew! *And those sweet children!*» (J. Galsworthy).

Усномовний характер мають якісно-оцінні номінативні речення української мови, що будуються за структурними схемами другого типу: part N/c//a//!, I /A/ N/c//a//!, part I Na /!/, part Na I!, part Na! : «*Яка жахлива сцена!*» (О. Гончар); «*Ха-ха! Чисто комедіант!*» (М. Коцюбинський). Речення цих структурних типів підкреслено емоційні.

Кількісно-оцінні номінативні речення становлять другу групу оцінних номінативних речень, граматичний центр яких виражений кількісно-іменниковим сполученням: Q + N/c//a//!: «... he sat down on the weighing machine. *Eleven stone! He had not varied two pounds in twenty years*» (J. Galsworthy); «*П'ятнадцять верстов! Пройдемо через город*» (В. Винниченко).

За відсутністю чи наявністю емоційного компонента в семантиці граматичних форм оцінні номінативні речення поділяємо на дві підгрупи: а) емоційно-нейтральні речення, які дають кваліфікацію, оцінку предметам чи явищам, наявність яких констатується: «*He's free now of camp routine... A dishonourable discharge*» (M. Atwood); «*Понад затокою — рибальські селища та сосни де-не-де. Скупа природа, суворий край*» (О. Гончар); б) емоційно-оцінні номінативні речення, у яких ствердження наявності предмета чи явища супроводиться його піднесено емоційною оцінкою: «*A fascinating woman! What a waste! I'm glad the dad left her that money*» (J. Galsworthy); «*Наставив дід самовар, роздобули молоко, баранок. Така радість!*» (А. Тесленко).

Якщо для емоційно-нейтральних речень визначальними є власне якісні показники, то для емоційно-оцінних основною є ознака інтенсивності, що тісно по-

¹³ Там же.— С. 36.

в'язана з кількісними й якісними показниками. Речення емоційно-оцінного типу в обох мовах характеризуються чітко окресленою семантико-функціональною спрямованістю — використовуються для вираження позитивної чи негативної оцінки. Визначальними є інтенсивність характеру оцінки та її категоричність. Інтенсивність, що вказує на ступінь якості та кількості, є семантично градуйованою ознакою і передається в мові за допомогою лексичних і граматичних засобів.

Ступінь інтенсивності емоційної оцінки визначаємо на основі семантики іменника, який є основним структурно-семантичним центром усього речення, та залежних від нього членів. У випадках, коли їх семантика не містить достатньої емоційно-оцінної інформації, цю функцію беруть на себе різні емоційно-експресивні інтенсифікатори, внаслідок чого відбувається ускладнення всієї структури речення. Усі інтенсифікатори вказують лише на найзагальніший характер інтенсивності якості і тому належать до класу недискретних засобів вираження ступеня якості, що дозволяє вільно замінювати їх один одним (пор.: Ну й життя! Що за життя! От яке життя! Оце життя! тощо).

Емоційно-оцінні номінативні речення обох мов характеризуються широким використанням вигуків, вставних конструкцій, відокремлених уточнювальних членів речення. У мовленні одним із основних факторів, що детермінують характер оцінних конотацій, є інтонація висловлення.

До вказівних відносимо такі номінативні речення, функцією яких є не лише констатація наявності, існування предметів, явищ, подій чи станів, а й вказівка на них у зв'язку з їхньою наявністю чи появою. Англійській мові речення такого структурно-семантичного типу не властиві.

Своєрідною граматичною ознакою таких речень є вказівна частка *ось, он, от*, рідше — *осьде, онде* у моделях *part /part/ N/c//a/!* та *part A N/c//a/*.

Вказівні номінативні речення з іменником, що виражає конкретне поняття, у функції головного члена поділяємо на: 1) речення, що вказують на предмет чи явище за їхньої наявності: «*Ось апаратна. Тепла, вся завита в залізні труби*» (М. Коцюбинський); «*Ось майданчик. Ослінчики в йому*» (А. Тесленко); 2) речення, що вказують на очікуваний предмет (відомий чи невідомий раніше) при його появі. Такі речення характеризуються сполученням вказівної частки з часткою *і*, що виконує підсилювально-приєднувальну функцію: «*От майдан. Максим, як кінь, басує*» (Панас Мирний); «*От і місто... Землянки, міщанські хатки*» (В. Винниченко).

У вказівних реченнях з головним членом, вираженим абстрактним іменником, типу: «*Я все розумію. Аж ось кінець*» (М. Коцюбинський) вказівна частка набуває підсилювальної функції, а речення загалом має вказівно-висновковий характер.

Вказівним реченням першого типу в англійській мові відповідають двоскладні реченнєві структури із *there* і *here* (пор.: *Here is a garden; There was a fence*), а реченням другого типу — двоскладні речення з акціональним дієсловом-присудком типу *arrive, come, enter, reach, pass* (пор.: *Ось і село. — Finally, we entered the village*).

Номінативні речення різних семантичних груп мають різні показники частотності використання в англійській та українській мовах. У таблиці подано результати кількісного зіставного аналізу поширення речень досліджуваного типу в цих мовах (загальна кількість проаналізованих одиниць англійської мови — 1500, української — 2000):

Семантичні групи речень	Поширення речень			
	англійська мова		українська мова	
	кількість одиниць	%	кількість одиниць	%
буттєві	374	25	826	41
оцінні	1126	75	1104	55
вказівні	—	—	70	4

Речення вказаних семантичних груп виявляють різний ступінь контекстуальної залежності: від автосемантичності більшості поширених кваліфікативних речень обох зіставляваних мов та дейктичних номінативних речень української мови до повної контекстуальної зумовленості буттєвих номінативних речень та оцінних речень ядерних моделей англійської та української мов.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Na	— абстрактний іменник;
Nc	— іменник, що виражає конкретне поняття;
Npr	— іменник — власна назва;
Ng	— іменник у формі родового відмінка;
A	— прикметник; дієприкметник в атрибутивній функції;
I	— займенник;
Q	— числівник;
d	— артикль;
prep	— прийменник;
prep p	— прийменник місця;
part	— частка;
//	— знак, що передає факультативність використання елемента в моделі;
+	— знак, який поєднує два елементи моделі, що функціонують як єдиний складений член речення;
(A...)	— знак, що вказує на можливість поширення моделі функціонально однорідним елементом.

(Дрогобич)

KOTSIUBA Z. H.

SEMANTIC STRUCTURE OF NOMINAL SENTENCES IN ENGLISH AND UKRAINIAN

The semantic essence of nominal sentences consists in the assertion of the existence of objects or phenomena. The concomitant meaning may be imparted on the basic one and as a result the following semantic types of nominal sentences are shaped: existential, evaluative (in both languages), demonstrative (in Ukrainian only). This article presents the analysis of qualitative and quantitative convergencies and divergencies of English and Ukrainian nominal sentences of the above-mentioned semantic types.

Keywords: nominal sentences, semantic structure, qualitative / quantitative convergency (divergency).

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

У статті розглядаються тенденції розвитку німецької мови на всіх рівнях — лексичному, синтаксичному, морфологічному і фонетичному, що ілюструється залученням відповідних фактів.

Ключові слова: спрощення, номіналізація, вимовна норма.

Розвиток мов, принаймні європейських, відбувається в наші часи надзвичайно бурхливо. Це пояснюється насамперед впливом науково-технічної революції, яка збагатила мови великою кількістю лексем і термінів на позначення нових понять, а також посиленням мовних контактів між країнами Європи.

Цей бум відбувається в німецькій мові на всіх рівнях, передусім на рівні лексики, фонетики і, як це не дивно, також на рівні морфології й синтаксису. Тенденції розвитку мають дещо суперечливий характер, бо, з одного боку, спостерігається спрощення, інтернаціоналізація і стандартизація мови, а з другого — інтелектуалізація, індивідуалізація і диференціація мови. Однак ці тенденції сприяють подальшій еволюції мови і «працюють» на неї.

Під впливом мас-медіа в Німеччині відбувається «горизонтальне» нівелювання, тобто місцеві діалекти трохи відступають переважно за лексичними та фонетичними ознаками на користь ширших «койне», місцевих регіональних осередків розмовної мови. З другого боку, виникають і диференціюються соціальні діалекти, професійні мови, групові мови із своєю досить замкненою лексикою.

Загальна тенденція, яку визначають усі лінгвісти без винятку, полягає в тому, що літературна мова наближається до розмовної у лексиці, фонетиці, морфології та синтаксисі.

Як відомо, німецька мова за своїм граматичним ладом визначається як синтаксична, хоч має і деякі аналітичні риси¹, які почали розвиватися досить стрімко.

Петер Айзенберг наводить таку парадигму слабкої відміни іменника²:

Тип 2

	2a		2b
N.	Mensch	N.	Löwe
G.	Menschen	G.	Löwen
D.	Mensch (en)	D.	Löwe (n)
Akk.	Mensch (en)	Akk.	Löwe (n)

Це означає, що хитання закінчення в давальному і знахідному відмінках часто призводить до того, що слабка відміна втрачає свою класичну ознаку. У такий спосіб відмінюються не лише іменники типу *Bär, Held, Narr, Christ* або група живих істот із закінченням на *-e* (*Kunde, Bote, Affe, Hase*), а й іменники іншомовного походження (*Philosoph, Patriot, Chirurg*), а особливо ті, що закінчуються на

¹ Реформатский А. А. Введение в языковедение. — М., 1967. — С. 316.

² Eisenberg P. Grundriß der deutschen Grammatik. — 3. überarb. Aufl. — Stuttgart ; Weimar, 1994. — S. 151.

-ant (Demonstrant), -at (Automat), -ent (Präsident), -ist (Optimist), -nom (Astronom) та -loge (Astrologe). Як бачимо, це поширюється майже на весь склад іменників слабкої відміни.

Спостерігається також тенденція до зникнення синтаксичного родового відмінка (Genitivus partitivus): der Hut des Vaters замінюється аналітичною конструкцією *der Hut von dem Vater*. Особливо часто це відбувається при власних чи географічних назвах: *die Museen von Kiew*, *die Werke von Goethe*. Так само зникають ознаки родового відмінка при власних назвах за наявності артикля: *die Tage des Mai*, *die Berge des Schwarzwald*.

Широко відомі випадки зникнення -e в давальному відмінку, а також при утворенні наказового способу: *dem Kind(e)*, *dem Buch(-e)*, *sag!*, *geh!*, *komm*, *sprich*.

Усе це свідчить про спрощення системи відмінювання, а не про знищення системи відмінків. Редундантні закінчення при цьому зникають, а система флексій перебуває в стадії переходу від синтетичного до аналітичного типу.

У сучасному синтаксисі відбуваються не менш стрімкі зміни. Як основну тенденцію слід відзначити розвиток паратаксисту за рахунок гіпотаксисту. Кількість підрядних речень загалом зменшується. Складні типи речень, зокрема причинові, поступово витискаються. Їхнє місце заступають номінативні конструкції. Кількість слів у реченнях також зменшується: від 24–29 у старовинних класичних авторів (Лесінга, Гете, Гердера) до 13–16 слів. Збільшується кількість еліпсів, хоч усі згадані синтаксичні явища залежать від стилю та жанру літературних творів.

Ця загальна тенденція до спрощення синтаксисту³ спричиняється до появи номіналізації, номінального стилю висловлення і появи численних атрибутів. Фактично зміст кожного підрядного речення може бути переданий за допомогою складного іменника: *Hans kam beim Fällen eines Baums ums Leben*; *Hans kam ums Leben, als ein Baum gefällt wurde*.

Звичку німців передавати й уточнювати зміст певного дієслова за допомогою іменника також відносять до номінації, напр.: *zweifeln* «мати сумнів», *Zweifel haben* «мати сумнів», *Keinem Zweifel unterliegen* «не підлягати сумніву», *Zweifel aufsteigen* «викликати сумнів», *Zweifel erwecken* «будити сумнів», *in Zweifel ziehen* «піддавати сумніву».

Однак, за визначенням стилістів⁴, номінальний стиль, хоч і приводить до стислості та компресії, проте відзначається нагромадженням великої кількості іменників у родовому відмінку. Особливо це стосується іменників на -ung.

Одним із найяскравіших явищ сучасного синтаксисту є злам рамкової конструкції (*Ausklammerung*), тобто перенос її змінних деталей з останнього місця, де вони повинні розташовуватися згідно з законами класичної граматики, ближче до початку (фінітне дієслово, відокремлювані префікси тощо). Вважалося, що це явище характерне переважно для жанрів, близьких до розмовної мови, однак його можна зустріти у найвидатніших сучасних письменників, напр.: «... sie nahm geläufig den Lindwurm auf dem Neuen Platz zur Kenntnis... und danach erst, als das Stadttheater zu sehen war und sie *einbogen*, in die Radetzkystraße, atmete sie auf» (I. Bachmann), «Sie fing zwar nur an, ihre Koffer aufzumachen und hin und her zu *gehen* zwischen ihrem alten Zimmer und dem Bad im ersten Stock...» (I. Bachmann), «Sie nahm die Hände *weg* vom Gesicht, das nicht starr war» (L. Frank), «Morgen soll ich meinen Dienst *antreten* in diesem Haus» (Th. Mann); «Gestern hat es mehr *geregnet* als heute» (I. Bachmann).

Отже, у сучасному синтаксисі розвиваються дві суперечливі тенденції — тенденція до інтелектуалізації висловлень і тенденція до спрощення, компресії висловлень. Що стосується лексики, її розвиток іде чотирма шляхами.

³ Braun P. Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache. Sprachvarietäten. — 3. Aufl. — Stuttgart ; Berlin ; Köln, 1993. — 237 s.; Stedje A. Deutsche Sprache gestern und heute. — 3. Aufl. — München, 1996. — 176 s.

⁴ Reiners L. Stilfibel, Der sichere Weg zum guten Deutsch. — München, 1990. — S. 135.

По-перше, їхня структура, виникають ступені побудови. Останній німецький жати сучасності. Розглядаючи перше, Welt = die, видно, це, що, крім, до абстракції. Особливо членні кобули підступові. Hochschule. Однією літературою в усному лексикону, sehen, kap, schleppen. Krim, Babysitter, низкою с, морфологію від Turn, ство», а «томі німе, verlassen. Іноді (die Familie, Enkelkind, тут слід р. Багато, same boat, Zeit haben. Досить, Make-up, Kick-Hoc. Близько, кратизації. Ще до літератур, вана акто, Шіллера, ної роман, асиміляції, форми ін, словнику.

По-перше, продовжується процес утворення складних іменників, причому їхня структура ускладнюється, зростає і кількість складових елементів. По-друге, виникає безліч скорочень, які часто не можна без словника зрозуміти і які дивують строкатістю структури. По-третє, відчутна тенденція до набуття частинною побутової лексики (*umgangssprachliche Lexik*) літературної норми.

Остання тенденція полягає у величезному впливові англійської мови на німецьку після Другої світової війни, що дає підстави деяким дослідникам вважати сучасну німецьку мову мішаною англо-німецькою мовою.

Розглянемо детальніше кожний напрямок розвитку. Насамперед слід відзначити перетворення словосполучень на складні слова, напр.: *die Wirtschaft der Welt* = *die Weltwirtschaft*, *der Chef der Deutschen Bank* = *Deutsche Bank-Chef*. Очевидно, це є наслідком прагнення до економії виразу, його компресії. Можливо, що, крім схильності до наочності, виразності, тут міститься прихована тенденція до абстрактності, інтелектуалізації.

Особливість цих складних слів полягає в тому, що вони утворюють багаточленні композити. На відміну від минулого століття, де трьохчленні сполучення були рідкістю, сучасні складні слова завдяки своїй багаточленності можуть поступово замінювати підрядні речення і поширені означення, напр.: *Hochschulsportgemeinschaft* або *Kraftfahrzeughaftpflichtversicherung*.

Однією із значущих тенденцій у сучасній лексиці є прагнення до заміни слів літературної мови словами з розмовної мови. Звичайно це відбувається передусім в усному мовленні, але розмовні слова досить енергійно витискають літературну лексику, особливо в пресі. Так, наприклад, *gucken* (часто з глухим *k*) витискають *sehen*, *kapieren* — *verstehen*, *kriegen* — *bekommen*, *faszinieren* — *bewundern*, *schleppen* — *ziehen*, *die Klamotte* — *die Kleidung*, *die Maschine* — *das Flugzeug*.

Крім прямого засвоєння англіцизмів у тому самому значенні, як наприклад, *Babysitter*, *Brain trust*, *Fax*, *Public Relation*, *Glamour*, спостерігається збереження низкою слів часткового значення (*Job*, *der Diner*), причому ці слова підлягають морфологічній асиміляції. Так від *Job* утворилося дієслово *jobben*, від *Jet* — *jetten*, від *Turn* — *turnen*. Наприклад, *society* означає не просто *Gesellschaft* «суспільство», а «вершки суспільства», «вищий світ». Деякі англіцизми витісняють питомі німецькі слова, напр.: *Desaster* — *Niederlage*, *fix* — *fest*, *geschwind*, *desolate* — *verlassen*, *frigid* — *kalt*, *fröstig*.

Іноді вони мають іронічне, гумористичне або сатиричне забарвлення: «*Sie (die Familie Adenauer) umfaßt gegenwärtig vier Söhne, drei Schwiebertöchter und 22 Enkelkinder — zusammen 35. Sie heißen Adenauer — Fäns*» (*der Spiegel*). Звичайно, тут слід розуміти *Fän* не як amatorів футболу, а як членів сім'ї Аденауера.

Багато зворотів з англійської мови увійшло в німецький побут: *to be in the same boat* — *in einem (gleichen) Boot sitzen*; *to have a good (nice) time* — *eine gute Zeit haben*; *to save (lose) one's face* — *das Gesicht wahren oder verlieren*.

Досить часто виникають слова внаслідок змішування обох мов, напр.: *das Make-up-Verschönerung*, *die Snack-Bar-Gaststätte mit Selbstbedienung*, *der Kick-Hochstimmung*.

Близькі тенденції спостерігаються у фонетиці. Тут превалює загалом демократизація, спрощення й утилізація вимовної норми.

Ще до Другої світової війни і в перші післявоєнні роки єдиним критерієм літературної високої вимови була так звана сценічна вимова, вимова, відшліфована акторами на сцені під час виконання романтичних віршованих п'єс Лесінга, Шіллера, Гете. У цій вимові відбиваються всі ознаки гіпертрофованої патетичної романтичної манери гри акторів — підсилена аспірація, відсутність редуцій, асиміляцій, вимова [r] як передньоязикового приголосного і збереження питомої форми іноземних слів. Відомо, що особливості сценічної вимови зафіксовані у словнику Зібса, який пережив сімнадцять видань до 1957 р.⁵ майже в незмінно-

⁵ Siebs. Deutsche Hochsprache. — 19. Aufl. — Berlin, 1969. — 494 s.

му вигляді й залишався єдиним офіційним довідником для акторів, діячів культури й освіти, політиків, а також вищих соціальних прошарків суспільства.

Становище змінилося наприкінці 50-х років, коли група лейпцизьких учених на чолі з Г. Крехом⁶ виступила за демократизацію вимовної норми.

Замість актора на сцені основним носієм норми виступає диктор радіо й телебачення. Змінюються й методи дослідження: прослуховуються кілометри магнітофонної плівки з наступною статистичною оцінкою щодо частотності вживання тих чи інших фонетичних форм слова. Наслідком такої роботи став орфоепічний словник, виданий 1964 р. у Лейпцигу⁷.

Змінилася й сама назва вимовної норми. Замість *Bühnenaussprache* виник термін *Hochlautung*, що означає літературну вимову. Разом з цим змінилися вимоги до вимовної норми. Закономірною було визнано сильну редукцію в кінцевих складах, унаслідок якої виникають асиміляції і спрощення форм слів. Мають право на помічання іншомовні слова. Крім того, відзначається, що аспірація приголосних значно слабша, ніж цього вимагав Зібс. Помічено, що сильний початок голосних значною мірою нівелюється. І нарешті, було відзначено, що існує лише язичковий [r], а не передньоязичковий.

Словник Г.-Г. Венглера 1963 р.⁸, який містить зразки розмовної мови з їх статистичною оцінкою, засвідчив, що розмовна мова має право бути предметом спеціальних досліджень.

Варто відзначити й працю Г. Майнгольда⁹, яка з'явилася 1973 р. і завершила революцію в повному сенсі цього слова. Учений не лише виділив чотири стилістичних «прошарки», крім сценічного, а й детально описав їх ознаки. Вони цілком збігаються з чотирма лексичними стилями Р. Клаппенбах¹⁰: високим (поетичним), нейтральним (літературним), розмовним, просторічним, вульгарним. Отже, можна говорити про лексико-фонетичний паралелізм стилістичних «прошарків».

У наш час спостерігається проникнення форм слів, властивих низькому стилю, у високий з редукціями складів і звуків, з асиміляціями, які спотворюють форму слова тощо. Крім цього, відзначається процес фонетичного помічання нових англійських запозичень, напр.: *Job* [dʒɔp-zɔp-fɔp], *Baby* ['beibi-'be:bi].

Слід звернути увагу на те, що подібні процеси спрощення, певної примітивізації, вульгаризації відбуваються і в інших мовах. З цього приводу цікаву думку висловлює Елі-Фішер-Йоргенсен: «Я вживала консервативну форму літературної данської мови, а тепер я виявила, що моя теперішня вимова наближається до форми, яку я називаю «вульгарною данською». Це відбулося всупереч моїй волі (зміни легко спостерігати за допомогою магнітофона)»¹¹.

Очевидно, що процес спрощення, демократизації навряд чи можна зупинити — це розвиток мови, і ми можемо лише спостерігати за ним.

PROKOPOVA L. I.

TENDENCIES OF MODERN GERMAN'S DEVELOPMENT

The article deals with the tendencies of development of the German language on all the levels — the lexical, the syntactical, the morphological and the phonetic ones. This is illustrated by involvement of appropriate facts.

Key words: simplification, nominalization, weak declination of names, frame construction, pronunciation norm.

⁶ Beiträge zur deutschen Ausspracheregulung // Bericht von der V. Sprechwissenschaftlichen Fachtagung des Institutes für Sprechkunde und Phonetische Sammlung der Martin-Luther — Universität Halle-Wittenberg von 1 bis 3. Juli 1960; Hrsg. f. H. Krech. — Berlin, 1961. — 153 s.

⁷ Wörterbuch der deutschen Aussprache. — Leipzig, 1964. — 549 s.

⁸ Wängler H.-H. Rangwörterbuch hochdeutscher Umgangssprache. — Marburg, 1963. — 67 s.

⁹ Meinhold G. Deutsche Standardaussprache, Lautschwächungen und Formstufen. — Jena, 1963. — 145 s.

¹⁰ Klappenbach R. und W. Steinitz. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache : in 6 Bd. — Berlin, 1967. — Bd 1. — S. 013.

¹¹ Proceedings of the 9th International congress of Phonetic sciences, held in Copenhagen 6–11 August 1979. — Copenhagen, 1980. — Vol. 3. — P. 243.

Статтю
текстів офіц
сичних один
лізації їх вто

Ключові
зачасове теп

Темпораль
один з еле
сприйняття
лексичних
ція в безп
кількість к
нання набі
водити на
конкретни

У сучас
формуванн
Є. Й. Ше
дієслів, і
іншими ча
жені дієсл
інші часо
план, розт
проводжу
дієслово,
також є до
відання, е
значень. С
скільки ч
слідників.
М. І. Лещ

¹ Imbs

² Леуце

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ СТВОРЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНОГО ПЛАНУ ВИСЛОВЛЕННЯ В ТЕКСТАХ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО СТИЛЮ (на матеріалі французької мови)

Статтю присвячено лексичним засобам формування темпорального плану висловлень з текстів офіційно-ділового стилю французької мови. На прикладах проаналізовано роль лексичних одиниць темпоральної семантики в нейтралізації основних сем дієслівних часів, реалізації їх вторинних значень і створенні модального звучання висловлення в цілому.

Ключові слова: темпоральність, часовий план висловлення, актуальне теперішнє, позачасове теперішнє, гіпотетичне майбутнє.

Темпоральність як невід'ємний компонент у семантиці висловлення відтворює один з елементів дейктичного центру «я — тут — тепер», відображаючи закони сприйняття дійсності людською свідомістю. Система мови має багатий арсенал лексичних та граматичних засобів, що створюють часовий дейксис. Їх актуалізація в безпосередній мовленнєвій діяльності може давати майже необмежену кількість комбінацій. Слід зазначити, що в різних сферах діяльності людей і пізнання набір комбінацій може відрізнятися, і тому дослідження раціонально проводити на конкретному матеріалі та за конкретних умов. У цій розвідці таким конкретним матеріалом є тексти офіційно-ділового стилю французької мови.

У сучасній науці існують різні погляди стосовно ієрархії мовних засобів у формуванні темпорального плану висловлення. Так, Ж. Галіше, Д. Клюм, Є. Й. Шендельс вважають, що основна роль належить граматичним часам дієслова, і поділяють думку П. Імбса: «Більшість часових значень, виражених іншими частинами мови, крім дієслова, є додатковими до тих значень, які виражені дієсловом: дієслово — це центр висловлення, навколо якого групуються всі інші часові ознаки»¹. Особова форма дієслова самостійно вказує на часовий план, розташовуючи дію щодо моменту мовлення. Лексичні одиниці, що їх супроводжують, або підкреслюють, посилюють, уточнюють час, який виражає дієслово, або стають маркером транспозиції часової дієслівної форми. Контекст також є додатковим засобом вираження категорії часу: він підкреслює час оповідання, є інструментом транспозиції дієслівних часів та варіювання відтінків їх значень. Однак «для локалізації події є вагомим не стільки момент мовлення, скільки час її здійснення, який передається лексичними засобами»². І ряд дослідників, зокрема Ф. Брюно, Р.-Л. Вагнер і Ж. Пеншон, О. І. Москальська, М. І. Лещенко, надають першість у вираженні темпоральних значень у вислов-

¹ Imbs P. L'emploi des temps verbaux en français moderne. — Paris, 1968. — P. 11.

² Лещенко М. И. Виртуальный и актуальный аспекты предложения. — Минск, 1988. — С. 113.

ленні саме лексичним засобам. Яка ж роль належить лексичним одиницям у визначенні темпоральності висловлення в текстах офіційно-ділового стилю?

В аналізованих текстах основні часи виступають, поряд з первинними, у своїх вторинних функціях: *Présent de l'Indicatif* передає значення «omnitemporel», а *Futur Simple* та *Futur Antérieur*, відбиваючи менталітет законодавця, не локалізують дію в майбутньому, а висловлюють її можливість, передбачуваність³. Характерним для цих часів є нейтралізація їх темпоральності, наближення до абсолютного, позачасового значення. Абстрагованість від реальних часових меж створюється різними факторами. Перший — екстралінгвістичний, суть якого полягає в соціальній ролі текстів. Принципи, записані в законодавчих актах, сприймаються як абсолютна істина, яка була, є та буде, оскільки сам закон діє завжди. Тому дієслова майбутніх та минулих часів, наприклад, можуть уживатися стосовно різних дій: як таких, що вже відбулися, так і тих, що ще не здійснилися. На нашу думку, соціальний статус текстів стає визначальним чинником створення узагальненого, універсального змісту текстів у цілому та окремих висловлень зокрема. Цілком слушно зазначає В. Г. Гак: «Значення речення в цілому визначається взаємодією значень підмета, присудка, обставин (особливо часу) на фоні ситуацій, що описуються. Загальне (універсальне) значення, одичне, часткове (чи особливе) значення речення мають певні граматичні ознаки, з яких найсуттєвішими є детермінанти при підметі, час дієслова, обставини, число підмета та додатків»⁴. Граматичний час є однією із складових частин, що формує зміст речення і має семантично комбінуватися з іншими елементами даного змісту, зокрема з лексичними одиницями темпоральної семантики. Цілком закономірно, що роль часових обставин є найістотнішою: вони означають об'єктивний час; стосуючись безпосередньо дієслова, обставини більше, ніж інші члени речення, впливають на темпоральну семантику присудка⁵.

У текстах, що розглядаються, лексичних одиниць, які могли б актуалізувати дієслівну форму, вкрай мало і трапляються вони частіше в документах, що становлять периферію стилю: комюніке, циркулярах, ділових записках тощо. Актуалізація відбувається за наявності конкретної дати, одиниць, що вказують на певний день (*aujourd'hui, hier*): «*Aujourd'hui, le Parlement sud-africain a pris la décision historique...*» (DAI, N 22, 15.10.1993, p. 492)⁶.

У текстах Конституції, законів, конвенцій конкретні дати ставлять у прикінцевих формулюваннях договорів та конвенцій: «*Le présent Accord entre en vigueur le 2 septembre 1993*». Будь-який документ можна розглядати як закінчений витвір, зі своєю структурою та своєю часовою віссю. Речення з часовим детермінантом, що вказує на дату підписання, ратифікації, прийняття документа, служать точкою відліку на часовій осі документа, якою виступає *Présent*: відносно нього формуються плани майбутнього та минулого самого тексту. Але після цієї дати істинність інформації, яку в ньому закладено, зберігається, та *Présent de l'Indicatif* передає значення позачасової дії, тобто важливого та правильного для будь-якого часового плану й періоду. Актуалізація дії в аналогічних висловленнях є частковою.

³ Гумилевская Е. Б. Административно-юридический стиль французского языка и его использование в литературе : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Л., 1972. — С. 7; Круковский В. І., Припишнюк Я. І. Методична інтерпретація лексико-граматичних засобів та жанрово-стилістичних особливостей французьких юридичних текстів (на матеріалі Цивільного та Кримінального кодексів Франції) // *Іноземні мови*. — 1996. — № 1. — С. 32; Bécane J.-C., Couderc M. La loi. — Paris, 1994. — Р. 115.

⁴ Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка : Морфология. — М., 1986. — С. 156.

⁵ Москальская О. И. Грамматика текста. — М., 1981. — С. 111; Леценко М. И. Знач. — С. 106.

⁶ Список умовних скорочень див. у кінці статті.

В основному тексті документа конкретні дати найчастіше стоять у дієприкметниковому звороті у функції визначення або входять до складу групи підмета: «Les articles 4 et 5 de la loi du 9 août 1849 sont maintenus, ainsi que les dispositions de ses autres articles non contraires à la présente loi» (CP, 764).

Такі лексичні одиниці не тільки не конкретизують часовий план та значення граматичного часу, а навпаки, нейтралізують його: зберігається значущість, актуальність попередніх документів (подій) на будь-який момент читання чи застосування закону, тобто протягом невизначено тривалого часу. Таким чином створюється контекст, в якому єдино можливим значенням *Présent de l'Ind.* є «*présent omnitemporel*».

Усі обставини часу, що функціонують у законодавчих текстах, можна поділити на три групи, кожна з яких передає різні часові параметри: а) період часу, що проходить між повтореннями дії; б) відрізок часу, протягом якого відбувається дія; в) якась точка в часовому просторі, що вказує на миттєву реалізацію дії.

Обставини першої групи вказують на період часу, що розділяє моменти його повторення. Ідея невизначеної кількості повторень дії, її регулярності відповідає значенню позачасовості, наприклад: «Le Comité se réunit normalement chaque année» (CRDE, 13). У висловленні не окреслені часові рамки, які могли б обмежити період перебігу дії. Це й відповідає значенню «*présent omnitemporel*» дієслівної форми.

У текстах Конституції та кодексів лексичні одиниці, що передають значення дії, яка постійно повторюється, виконують різні синтаксичні функції: а) обставини часу: *le deuxième dimanche suivant, le 2 octobre, le 2 avril tous les trois ans, le deuxième jeudi*; б) обставини проміжного типу, виражені прислівниками *habituellement, régulièrement, périodiquement*; в) визначення — *tenir deux sessions annuelles*.

Обставини проміжного типу водночас характеризують якість дії та її темпоральні й аспектуальні ознаки, такі як постійність, повторюваність. Наприклад, прислівник *habituellement* та синонімічна конструкція *d'une manière habituelle* означають одночасно: а) об'єктивну якісну оцінку дії — діяльність, яку звик виконувати агент, б) часову характеристику дії — діяльність, що повторюється протягом невизначено-тривалого часу: «Art. 461. Sera considéré comme receleur et puni ... celui qui, ayant autorité sur un mineur qui vit avec lui et se livre habituellement à des crimes ou délits contre des biens d'autrui, ne peut justifier des ressources correspondant à son train de vie» (CP, 377).

Прислівник *habituellement* експлікує сему постійності, регулярності дії, закладену в *Présent de l'Ind.* Поряд з відсутністю будь-яких обставин часу він стирає часові рамки, які могли б актуалізувати значення дієслівної форми *il se livre*. Позачасовість створюється й за участю підмета: займенник *qui* відповідає *un mineur*; обидві лексичні одиниці не вказують на конкретну особу, припускаючи наявність неповнолітнього, який вчиняє подібну дію. Усі ці чинники формують узагальнене, універсальне значення висловлення.

У розглянутих прикладах лексичні одиниці, які передають період повторення дії, сприяють реалізації значення «*présent omnitemporel*», з огляду на те, що висловлення не містить вказівок на кількість повторень чи обмеженість у часі.

Лексичні одиниці другої групи дають уявлення про відрізок часу, упродовж якого відбувається дія; протягом якого дія відбувається один раз. У першому випадку йдеться про тривалість дії, зокрема термін повноважень, покарання, чинності закону тощо, напр.: «Art. 6. Le Président de la République est élu pour sept ans au suffrage universel direct» (Const).

У цьому висловленні універсальність створюється підметом *le Président de la République*, який вказує на будь-яку особу, яку обирають на цей пост; означений артикль *le* вказує на одиничність цієї особи в кожній окремій ситуації, однак не відповідає конкретній особі. Пасивна конструкція усуває реального агента, його

номінація була б зайвою, оскільки міститься в словосполученні *le suffrage universel*. Таким чином на рівні головних членів речення створюється узагальнене значення. У цій дистрибуції (як і в будь-якій іншій) *pour sept ans* передає значення обмеження тривалості дії. Але відсутність дат початку або кінця періоду, неспіввіднесеність з реальним агенсом робить усе висловлення позачасовим, неактуальним, а *Présent de l'Ind.* набуває значення «*omnitemporel*».

Аналогічними лексичними одиницями є: *sa durée est de ... ; excéder un mois, un an, ... ; pendant un an, neuf mois, ...*. Лексичні одиниці другої підгрупи передають період, у межах якого відбувається одинична дія: *20 jours au moins et 35 jours au plus tard avant/après; moins de trente jours avant cette date; durant la vacance de la présidence; pendant la période qui s'écoule ... ; entre la déclaration ... et l'élection de son successeur; hors session; dans l'année qui suit ...*

Présent de l'Ind. відповідає дії, яка обов'язково відбудеться в якийсь момент означеного періоду. «*L'élection du nouveau président a lieu vingt jours au moins et trente-cinq jours au plus avant l'expiration des pouvoirs du président en exercice*» (Const., art. 7).

Обставина передає реальну можливість: варіювати дату виборів. Таким чином у реченні створюється алетична модальність, яка досить часто виражається за допомогою модальних дієслів. Модальні дієслова створюють значення «потенційне теперішнє»⁷, яке інколи посилюється обставинами, що їх вводять прийменники *dans, en vue de ...*. В інших стилях такі лексичні одиниці служать для транспозиції *Présent*, створюючи перспекцію: *Nos amis reviendront dans 15 jours = Nos amis reviendront dans 15 jours*. У текстах законів подібна транспозиція не відбувається. Обставина вказує на здійснення дії в якийсь термін, але не локалізує її в плані майбутнього: «*Art. 10. Le Président de la République promulgue les lois dans les quinze jours qui suivent la transmissin au Gouvernement de la loi définitivement adoptée*» (Const.).

У наведеному прикладі обставина *dans les quinze jours* не транспонує часову форму, а експлікує значення багаторазовості дії, що може передаватись *Présent de l'Ind.* Це значення створюється також за допомогою множини додатка: *promulguer les lois* означає багаторазове повторення дії *promulguer une loi*. Перехід від постійної дії, дії, що повторюється, до одиничної *transmettre la loi* підкреслює всеосяжний характер явища: президент затверджує всі закони взагалі і кожен з них зокрема, попередньо передавши його на розгляд до уряду. У такому контексті, за відсутності детермінантів-конкретизаторів часу, словосполучення *dans les quinze jours* служить каталізатором «*présent omnitemporel*». Його первинна функція створення перспекції нейтралізується.

Проаналізовані приклади засвідчують, що дієслова, які вживаються з цією групою обставин, передають одноразову дію. Однак *Présent de l'Ind.* не набуває значення «*présent actuel*», незважаючи на обмеженість часових рамок. Це відбувається з огляду на ряд чинників: а) сама обставина описує період часу, але не відносить її до жодного часового плану: момент початку або закінчення періоду не позначено хронологічно, він знаходиться у невизначено тривалому теперішньому; отже, дія реалізується щоразу, коли настають умови, що описуються; б) семантика всього висловлення вказує на повторення, відтворення дії (*soumettre tout projet, promulguer les lois*); в) узагальненість, абстрагованість актантів, зумовлена контекстом, створює універсальний зміст, який сприяє нейтралізації значень дієслівних часів.

⁷ Гончарова О. М., Игнатова О. И. Функциональная асимметрия глагольных форм индикатива в выражении «будущности» (по материалам текстов официально-документального подстиля) // Стилистические аспекты корреляции языковых единиц. [Деп. сборник]. — Киев, 1988. — С. 32.

Обста
après une
l'expiration
Présent de
мантиці
мовлення
кументах
лексичні
de tout être
При ц
функції
формує
додаток,
кожного
офіційно-
своїм зміс

Розгля
точці в час
du condam
transmet le
Le con
класу осіб
tout condam
ності. Раз
для всіх ві
ються в ча
бувається
рюваності

Ми до
часову фор
У комплек
цію як тип
значення
рення в ко
ливе значе
теперішнє.

Розгля
обставини
часова оріє
новкою аб
цілому, зав

Слід за
наченості,
ivendus fais
punis de la

Текст за
судний вхо
лено, він ст
Simple пер
багатьох у
форми дієс
несеності з

Обставини третьої групи позначають якусь точку в часовому просторі, напр.: après une notification (consultation, dès le commencement) la fin, à l'issue de délai, à l'expiration de la période, six mois avant qch etc. Супроводжуючи дієслово в Présent de l'Ind., обставини цієї групи підкреслюють значення, закладене в семантиці дієслівної часової форми, тобто значення дії, що відбувається в момент мовлення: Dès le début de notre conversation je comprends son hypocrisie. Але в документах офіційно-ділового стилю, поєднуючись з Présent de l'Ind. дієслів, ці лексичні одиниці підсилюють сему тривалості дії. «Art. 1. La loi garantit le respect de tout être humain dès le commencement de la vie» (CP, 216).

При цьому лексичному змісті обставина dès le commencement не виконує функції обмеження тривалості дії її початком. Додаток tout être humain трансформує цю функцію. У комплексі лексичні одиниці, що виражають обставину та додаток, передають всеосяжність, безперервність дії, яка є єдиною для всіх і кожного (як і сам закон). Таке значення, на нашу думку, характерне лише для офіційно-ділового стилю, де функціонують абстрактні актанти та невизначені за своїм змістом обставини.

Розглянемо на окремому прикладі роль обставин, що відповідають певній точці в часовому просторі (група в), у статтях закону: «Six mois avant la libération du condamné ... le chef de l'établissement pénitentiaire où est détenu le condamné transmet le dossier de l'intéressé au ministre de l'intérieur» (CP, 397–398).

Le condamné, le chef de l'établissement, le dossier — способи номінації всього класу осіб чи предметів або будь-якого з них. Вони еквівалентні висловленням tout condamné, tout chef de l'établissement, тобто виступають кванторами загальності. Разом з six mois avant la libération вони сегментують обов'язкову, спільну для всіх випадків дію transmettre le dossier на окремі часткові дії, що розрізняються в часі. Обставина не підкреслює одиничності дії в теперішньому (що відбувається в інших стилях та відповідає «présent actuel»), а актуалізує сему повторюваності, багаторазовості дії, закладену в Présent de l'Ind.

Ми доходимо висновку, що лексичні одиниці третьої групи не актуалізують часову форму, оскільки не містять конкретних вказівок щодо хронології подій. У комплексі з узагальненими підметами та додатком(ами) вони описують ситуацію як типову, відносять її до певного класу підзаконних ситуацій. «Точкове» значення обставини підкреслює акціональну семантику дієслова, його відтворення в кожному окремому випадку. У подібній ситуації мовлення єдино можливе значення форми теперішнього часу — це позачасове, невизначено тривале теперішнє.

Розглянувши висловлення з майбутніми часами, можна констатувати, що обставини часу фігурують у них вкрай рідко. Але «це не означає, що об'єктивна часова орієнтація відсутня: вона репрезентована імпліцитно об'єктивною обстановкою або моментом мовлення, виражена не в поодинокому висловленні, а в цілому, завершеному тексті»⁸.

Слід зазначити, що відсутність обставин часу надає часовим рамкам невизначеності, що підсилює модальне звучання майбутніх часів: «Art. 96. Les individus faisant partie de bandes, sans y exercer aucun commandement ni emploi, seront punis de la détention criminelle à temps de dix à vingt ans» (CP, 92).

Текст закону попереджає про покарання, яке буде виконане в разі, якщо підсудний входить до складу банди, що чинить підсудні дії; підсудного буде схоплено, він стане перед судом, його буде визнано винним. Тобто дієслово в Futur Simple передає дію обов'язкову, закономірну, але реалізація якої залежить від багатьох умов, що самі по собі не є неминучими. Часове та модальне значення форми дієслова повністю залежить від взаємодії лексичних одиниць, їх співвіднесеності з ситуацією мовлення.

⁸ Леценко М. И. Знач. прая. — С. 102.

Контекст та соціальна роль офіційно-ділових документів зберігають за висловленнями з майбутніми часами універсальність змісту. Їх темпоральність нейтралізується через відсутність обставин часу. Обставинні групи, які функціонують у таких висловленнях, складаються з прийменника темпоральної семантики (*avant, après, etc.*) та іменника (частіше за все віддієслівного), який може супроводжуватися прикметником: «*Seront punis de la même peine tous ceux qui, après une adjudication publique, procéderont à ... une remise aux enchères sans le concours d'un officier ministériel compétent*» (CP, 338).

Après une adjudication publique вводить додаткову, супутню дію, виражену в субстантивованій формі. Строк такої дії не уточнюється або не потребує уточнення, оскільки описується типова ситуація, яка може виникнути. Обставина підсилює своєю невизначеністю передбачуваний характер дії в майбутньому.

Проаналізувавши семантику лексичних одиниць, які мають темпоральне значення і беруть безпосередню участь у формуванні темпорального плану в текстах офіційно-ділового стилю, ми доходимо висновку, що вони не можуть актуалізувати зміст висловлення та граматичного часу, оскільки не вказують на реальні хронологічні плани. Вони дають уявлення про часові умови, за яких дія стає чи стане реальною, тобто мають найузагальненіший характер, що сприяє виконанню граматичними часами своїх вторинних функцій. А відсутність темпоральної лексики підсилює модальне забарвлення висловлення.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

CP	— Code pénal.— Paris, 1990–1991.— 1391 p.
CRDE	— Convention relative aux droits de l'enfant.— Publication de l'ONU, Département de l'information, 1990.— 15 p.
Const.	— Constitution de la République française du 4 octobre 1958 // Journ. officiel de la République française.— 1992.— N 147.— P. 3–25.
DAI	— Documents d'Actualité Internationale.— Numéro du 15–22 novembre 1993.— 509 p.

LISOVA I. H.

LEXICAL MEANS OF TEMPORAL UTTERANCE PLANE'S CREATION IN OFFICIAL AND BUSINESS TEXTS

This article describes lexical means with the temporal features of utterance picked up from French official business texts. A number of samples support the analysis of the role of lexical units of temporal semantics in neutralizing the basic meanings of finite verb tense forms, realizing their secondary meanings and constructing the modality of an utterance in general.

Keywords: temporality, temporal background of an utterance, the actual Present tense, the omnitemporal Present, the hypothetical Future.

1999 рік є
го збірник
мастики»
ною р
університ
дичне вид
витку у
оскільки
праць укр
ють. До те
е те, що в
фахових в
тури та зм
це виданн
лення в нь
Тут подан
ронімія, о
космонімі
ні тематич
тики, про
фічних на
онімії ле
один ряд і
тичний на
mastica» (H
mation» (H
Найбільш
думку, пра
мастики, о
стосуються
зом слов'ян
світлюють
кої мови т
регіонах (К
райнському
Кожна з них
висвітлює
кає до коме
Так, у «
пат» (вип. 1
ріалі назв гі
пати, Тамт
важливу пр
субстрату, я

**ЗАПИСКИ З ОНОМАСТИКИ : 36. наук. праць / Ред. кол.:
Ю. О. Карпенко та ін.**

Одеса : «Астропринт», 1999–2001. — Вип. 1–5.

1999 рік ознаменований виходом у світ нового збірника наукових праць «Записки з ономастики», рекомендованого до друку вченою радою Одеського державного університету ім. М. І. Мечникова. Це періодичне видання слід вважати етапним у розвитку української ономастичної науки, оскільки аналогічного збірника наукових праць українські ономасти на сьогодні не мають. До того ж важливим у виході «Записок» є те, що вони внесені до переліку наукових фахових видань ВАК України. Щодо структури та змісту збірника слід відзначити, що це видання є всеохопним з погляду висвітлення в ньому різноманітних онімних класів. Тут подано наукові розробки з топонімії (гідронімія, ойконімія, оронімія), антропонімії, космонімії, міфонімії тощо, а також своєрідні тематичні розділи з етимології та ономастики, проблематики перейменувань географічних назв, соціолінгвістичного аспекту онімної лексики, що ставить цей збірник в один ряд із уже відомими в світовій ономастичній науці виданнями на зразок «Onomastica» (Польща), «Namenkundliche information» (Німеччина) та ін.

Найбільшою уваги заслуговують, на нашу думку, праці з теоретичної та історичної ономастики, оскільки вони тією чи іншою мірою стосуються питань, пов'язаних із етногенезом слов'ян у цілому й українців зокрема, висвітлюють проблему взаємодії праслов'янської мови та субстратних мов у історичних регіонах (Карпати), мовних паралелей в українському й інших слов'янських ареалах. Кожна з них із різним ступенем аргументації висвітлює відповідну проблему, що спонукає до коментування окремих моментів.

Так, у статті «Некарпатські назви Карпат» (вип. 1, с. 1–7) Ю. О. Карпенко (на матеріалі назв гірських об'єктів — *Бескиди*, *Карпати*, *Татри* (*Товтри*)) зачіпає надзвичайно важливу проблему — визначення мовного субстрату, який передував появі тут слов'ян-

ського етнічного елемента. Найбільшу увагу дослідник приділяє історії питання етимології ороніма *Бескиди*, наводячи найпоширеніші версії його інтерпретації, та схиляється до фракійського походження назви (с. 24). Однак, як бачимо, чогось нового автор тут не з'ясував. Звичайно, слід віддати належне тому, що Ю. О. Карпенко цілком справедливо порушує тим самим питання про фракійське заселення Карпатського регіону дослов'янського періоду, на що вже не раз звертали увагу дослідники¹. Найпереконливішою в поясненні зазначених оронімів вважаємо позицію Ю. О. Карпенка щодо пошуку етимона ороніма *Татри* (*Товтри*) з посиланням на перші фіксації та лінгвістичне пояснення структури назви як *Tartr- > Tatru (пор. ше гр. Tartar, французьке tertre «пагорб») й констатацією її дослов'янської природи (с. 4–5). Поза увагою дослідника, проте, лишається етимологія ороніма *Карпати*, яку, до речі, досить аргументовано й переконливо з'ясовує білоруська дослідниця Р. М. Козлова².

Не викликає сьогодні сумніву той факт, що в період ранньої історії терену, який займає сучасна Україна, тут відбувалися етнічні контакти народів Середземномор'я, Балкан, Балтійського та Чорноморського басейнів. На основі цього сформувалася досить складна система взаємопов'язаних елементів різних культурних ареалів, з'ясування яких можливе за умови дослідження етнічної історії вказаного континууму. Важливим штрихом такого дослідження є лінгвістичний аспект, зокрема назвознавчий (звичайно, крізь призму відповідної інтерпретації). З цього приводу актуальною є те-

¹ Бернштейн С. Б. Интерференция языков Карпатского ареала // Из проблематики диалектологии и лингвогеографии : Сб. статей. — М., 2000. — С. 182.

² Козлова Р. М. Про походження деяких оронімів Карпатського ареалу (Карпати, Горгани) // Мовознавство. — 1987. — № 2. — С. 57–60.

© С. ВЕРБИЧ, 2002

ма, порушена Е. Е. Мінкевич «Відантропонімі та відетнонімі назви тюркського походження в гідронімії межірччя Дунаю та Дністра (Буджак)» (вип 1, с. 14–18). На основі детального аналізу гідронімії Буджака дослідниця робить висновок про те, що серед назв водних об'єктів межірччя Дністра й Дунаю наявна значна частина топонімів, похідних від тюркських особових імен та родоплемінних назв, що проливає додаткове світло на етнічну історію цього Причорноморського регіону. Однак, на нашу думку, не можна остаточно стверджувати, що номінація географічного об'єкта за його зв'язком із певною людиною (групою людей) є найпродуктивнішою топонімічною моделлю (с. 14). Це можна констатувати лише для такого онімного класу, як ойконімія. Адже всі інші назви географічних об'єктів (наприклад, гідроніми, ороніми, значна частина мікротопонімів) зберігають зв'язок із відповідним географічним апелятивом.

У колі досліджень онімної лексики окремішні місця займають студії з історичної ономастики, які допомагають об'єктивно протестимологізувати ту чи іншу назву, оскільки посилаються при цьому на історичні джерела, де здебільшого засвідчено первинну форму оніма. Серед таких розвідок можна розглядати і статтю відомого українського ономаста В. П. Шульгача «З історичної ойконімії Рівненщини (Вербче, Немовичі, Ниговиці, Туттовичі, Любінь, Нараїв)» (вип. 1, с. 19–22).

Важливим компонентом «Записок з ономастики» є словники, як-от «Словник гідронімів верхньої частини басейну Тилігулу», який уклали Л. П. Зеленко та Г. Ю. Касім (вип. 1–3). Запропонована праця є не лише додатком до «Словника гідронімів України» (К., 1979), а й «Словником» із елементами етимологічного аналізу, наприклад: *Байтали* — уроч. на р. Тилігул, пов'язана з тур. *baĭtal* «поганий»; *Балабанова* — балка, л. пр. Майнової, пов'язана з тюрк. *balaban* «величезний, головатий» (вип. 1, с. 92). Але у випадку зазначених онімів, на нашу думку, доцільніше припускати зв'язок насамперед із твірними іменами **Байтал*, **Балабан* (наприклад, рос. прізвище *Балабанов*; Унбегаун, 31), а вже особові імена мотивувати відповідним апелятивом.

Безперечно, одним із найчисленніших і найпопулярніших (для наукових досліджень) класів власних назв є антропоніми — особові імена людей, оскільки людина особливий інтерес виявляє насамперед щодо тих сфер, які пов'язані безпосередньо з нею, особливостями її життя, побуту, історії тощо. У зв'язку з цим актуальною є стаття М. Л. Худаша «До етимології імені одного з легендарних засновників Києва: Щек» (вип. 3, с. 3–10), у якій автор ґрунтовно, із залученням порів-

няльно-історичного матеріалу, досліджує походження імені *Щек* і на противагу неслів'янським теоріям етимології цього антропоніма відстоює його автохтонне походження: гіпокористик від первинного **Sъčeslavъ* > **Scech* > **Sček* (с. 9). Однак окремі моменти цього дослідження викликають певні зауваження. Так, М. Л. Худаш посилається на варіант *Щех*, зафіксований у так званій «Велесовій книзі» (с. 8). Але сучасні дослідження досить переконливо стверджують, що є всі підстави для того, щоб не вважати «Велесову книгу» автентичним джерелом³. Отже, варіант *Щех* не може бути показовим для етимологізації оніма *Щек*.

У контексті згаданої вище праці можна розглядати також розвідку І. Д. Фаріон «Мотиваційно-номінаційний принцип в антропонімічній лексиці (на матеріалі прізвищевих назв кінця XVIII — початку XIX ст.)» (вип. 3, с. 11–18). Дослідниця аналізує антропоніми, які в науковій літературі прийнято кваліфікувати як прізвищеві назви, крізь призму мотивації семантики їх внутрішньої форми. І. Д. Фаріон слушно зазначає, що в процесі виникнення особових назв важливу роль відігравав не лише мовний, а й позамовний фактори в системі ідентифікації особи (с. 11). Автор детально характеризує кілька типів ПН (прізвищевих назв), як-от: генітивні ПН, трансантропонімізовані ПН, ПН від апелятивного походження, відетнонімі ПН, відойконімі ПН, ПН іншомовного походження. У процесі аналізу відповідних онімів І. Д. Фаріон особливу увагу концентрує на структурних моделях назв, що цілком виправдано під час етимологізування оніма. Однак тут є окремі неточності. Так, назву *Галабурка* автор пов'язує з дієсловом *галабурдити* «бешкетувати» за допомогою агентивного суфікса *-ка* (с. 13). Проте для читача в цьому випадку не зовсім зрозуміло постає структура *Галабурка* (*Галабур-ка*) від *галабурдити*, оскільки тут зникає структурний компонент *-д-* (*галабурдити*). Очевидно, доречніше говорити про модель *Галабурд-ка*, у якій група *-рдк-* зазнала спрощення в *-рк-*. Разом з тим, характеризуючи тип ПН іншомовного походження (с. 17–18), дослідниці варто було б свої теоретичні міркування проілюструвати фактичним матеріалом, оскільки зі сказаного незрозуміло, які ПН є польськими, німецькими, тюркськими тощо за походженням.

Закономірною є увага багатьох відомих мовознавців до етимології архаїчної гідронімії, оскільки, по-перше, гідроніми — це той клас онімів, який можна вважати найстабільнішим серед інших (майже не зазнають

³ Ткаченко О. Б. Питання походження т. зв. «Велесової книги»: Спроба формально-змістового аналізу // Українська мова. — 2001. — № 1. — С. 47–49.

перейменувань), і, по-друге, гідроніми зберігають зв'язок із мовним середовищем регіону відповідного історичного періоду, особливо, якщо це стосується такого поліетнічного ареалу (в історичний період), як Українські Карпати. З цього приводу показовою є стаття Ю. О. Карпенка «Проблема іллірійської гідронімії в Українських Карпатах: іллірійське чи слов'янське?» (вип. 3, с. 37–44). Автор поставив за мету проаналізувати так звані «іллірійські гідроніми» в східнокарпатському регіоні України. Дослідник зазначає, що серед 23 східнокарпатських гідронімів, які О. М. Трубачов пояснює як іллірійські, більшість генетично не пов'язана ні з іллірійцями, ні зі слов'янами, хоч у цьому списку й присутні назви, які можуть бути або слов'янськими, або іллірійськими (с. 37–38). Відповідно до сказаного зазначимо, що в цілому на Україні «іллірійських» гідронімів виділяють більше 40. За своїм географічним розміщенням ці назви (в межах України) утворюють три осередки — «житомирський», «прикиївський» і «верхньодністерський». Поза Україною «іллірійську» гідронімію відзначають у різних частинах Середньої і Західної Європи — у бас. Дунаю (*Срем, Сава, Драва*), міжріччя Вісли й Ельби тощо. Але для кожного дослідника, який аналізує давню гідронімію певного терену, слід пам'ятати, що іллірійська мова, як, до речі, і фракійська, є на сьогодні мертвою мовою Балканського ареалу й окремі свої елементи зберегла лише в онімній лексиці тих регіонів, де проживали раніше носії цієї мови (це насамперед східна частина Балканського п-ва).

На думку Ю. О. Карпенка, такі гідроніми, як *Зон, Занів, Барбара й Луква* можна кваліфікувати як слов'янські і лише *Жван, Джурич* та *Гериня* — як іллірійські (с. 39). Однак дослідник у своїй праці лише підтверджує думку О. М. Трубачова щодо іллірійського походження цих гідронімів, але не пропонує при цьому розгорнутого аналізу. До вказаного списку «іллірійських» гідронімів у Карпатах Ю. О. Карпенко відносить ще східнослов'янський гідронім *Ториса*, закарпатські *Тересва, Уж* (цю назву можна кваліфікувати і як слов'янську; с. 42), *Грон* (імовірний фра-

кізм; с. 43) та *Іпель* у бас. Дунаю услід за польським дослідником Л. Беднарчуком (с. 41–43).

Говорячи про комплексний аналіз географічних назв у цілому, слід мати на увазі аналогічне дослідження кожного класу топонімів, як-от: гідроніми, ороніми, ойконіми тощо, оскільки таке дослідження має вагоме значення як для ономастики в цілому, так і для її зв'язку з історією мови, діалектологією, етимологією. Проблеми етимологічного розгляду прикарпатської ойконімії (назв населених пунктів) присвячено статтю С. О. Вербича «З історії назв населених пунктів *Кагул, Корумля, Убля*» (вип. 3, с. 58–62). На думку автора, ці назви можна вважати давніми в Карпатському регіоні, про що свідчать їхня фонетична структура та словотвірна модель із архаїчним суфіксом *-jъ (назви *Корумля й Убля*; с. 62).

Аналізуючи в цілому структуру та зміст збірника наукових праць «Записки з ономастики», відзначимо тематичне розмаїття ономастичної проблематики, порушеної в наукових статтях авторів. Виходячи з цього, для кращої наочності вкомплектованого матеріалу бажано було б подавати відповідні праці за певними тематичними рубриками на зразок: «Теоретична й історична ономастика», «Описова ономастика», «Літературна ономастика» тощо.

Таким чином, збірник наукових праць «Записки з ономастики» є сьогодні чи не єдиним періодичним виданням у галузі української ономастики (див. ще «Ономастика і апелитиви» — видання Дніпропетровського державного університету), що акумулює в собі науковий доробок дослідників-ономастів не лише з України, а й з інших слов'янських держав. Крім цього, слід зважити й на те, що «Записки з ономастики» виходять не в Києві, де функціонує відділ термінології та ономастики академічного Інституту української мови, а в Одесі й без належної державної підтримки. Тому чергова поява збірника наукових праць «Записки з ономастики» є життєво необхідною для української ономастичної науки, завжди очікуваною та бажаною.

С. ВЕРБИЧ

ХРОНІКА

13–14 грудня 2001 р. у Львові відбулося засідання діалектологічного семінару «Актуальні проблеми української діалектології», присвячене 70-річчю доктора філологічних наук, професора Я. В. Закревської (14.XII.1931 — 2.IX.1999).

Співорганізаторами семінару були відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів), відділ діалектології Інституту української мови НАН України (Київ) та мовознавча комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Спогадами про життєвий і творчий шлях дослідниці у доповіді «Ярослава Закревська: етюди до портрету» розпочала засідання її учениця, організатор семінару, Н. Хобзей.

Знаменною подією семінару була презентація завідувачем відділу діалектології Інституту української мови НАН України П. Гриценком (Київ) довгоочікуваного третього тому фундаментальної праці українського мовознавства «Атласу української мови», що охоплює говірки південно-східного наріччя української мови, а також містить синтетичну картографічну та інформаційну частину.

Аналіз пам'яток української мови, написаних поза межами України, здійснили Д. Гринчишин (Львів) («Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. з-поза меж України») та О. Остапчук (Москва) («Українська мова писань Тимка Падури»).

Активним учасником семінару є Люблінський осередок україністики, представниками якого були М. Лесів («Мова народної пісні про виселення 1947 року з Лемківщини») та В. Макарський («Z toponimii i hidronimii pogranicza polsko-ukraińskiego: *Hulskie*»). Проблеми української мови в Польщі також висвітлені у доповідях Я. Рігера (Варшава) «Українські говірки в Польщі», Д. Рембішевської (Білосток) «Elementy wschodniosłowiańskie w języku mieszkańców powiatu Wysokomazowieckiego», Г. Аркушина (Луцьк) «Підляські семантичні діалектизми», Н. Осташ, Р. Осташа «Прізвиська переселенців із Холмищини в антропономійному просторі України». Стан викладання української мови в університетах Польщі проаналізувала О. Сербенська

в доповіді «З досвіду викладання української мови в університетах Польщі».

Українські говірки на території Білорусі висвітлено у доповідях Л. Дорошко (Брест) «Українська мова на Берестейщині: перспективи розвитку», І. Сабадоша (Ужгород) «Про українсько-білоруські ізоглоси», В. Конобродської (Житомир) «Українсько-білоруська етномовна межа у світлі картографування поліського поховального обряду».

Проблематика українсько-російського пограниччя стала об'єктом дослідження М. Авдєєвої (Воронєж) «Стан українських говорів Воронєзької області Росії», Л. Фроляк (Донецьк) «Генетичний тип говірки с. Куйбишеве Матвіїв-Курганського району Ростовської області: на матеріалі фонетико-фонологічної системи», Н. Сніденко (Донецьк) «Географічна апелятивна лексика говірки с. Куйбишеве Матвіїв-Курганського району Ростовської області».

Розвідку «Говірки Сучавщини та Мараморощини: стан і перспективи дослідження» про функціонування української мови на території Румунії виголосила Н. Хобзей. Мовлення українців у Молдові було висвітлене у доповіді К. Германа (Чернівці) «Стан української мови в Молдові». Лінгвістичний коментар мовлення українців Бразилії за матеріалами записів Я. Закревської зробив Д. Гринчишин у виступі «Особливості мовлення українців Бразилії».

Молоді вчені з Донецька В. Дроботенко («Лексика весільної обрядовості у говірці грецького с. Комар») і Н. Михайлова («Система дієслова української говірки с. Чермалик») присвятили свої дослідження українським говіркам, які функціонують у грецьких селах на Донеччині.

Організатори семінару сподіваються, що це засідання зробить внесок у розвиток мовознавчої теоретико-методологічної бази, популяризуватиме функціонування української мови за межами України, сприятиме глибшому вивченню української діалектної мови на всіх теренах її поширення.

Г. СІКОРА, Т. ЯСТРЕМСЬКА

(Київ — Львів)

12 квітня
відійшов
сім україн
Народ
17 грудня
житті Юр
Ломжа у
Ю. Шевел
гімназії, т
1931 р. —
тив канди
писав під
Володими
предків, м
можливо,
Слово. Ве
«соціальн
неральськ
він у свої
(і докрук
Працю
тичному і
1941 р. йог
Друкув
цензії та ху

української

рії Білорусі
ско (Брест)
щині: перс-
(Ужгород)
ізоглоси»,
«Україн-
світлі кар-
ковального

осійського
слідження
країнських
, Л. Фро-
п говірки
ого району
і фонети-
Зніденко
на лексика
ганського

та Мара-
ідження»
ови на те-
Хобзей.
висвітле-
ці) «Стан
істичний
лії за ма-
ї зробив
обливості

оботен-
у говірці
айлова
говірки
ідження
нують у

ться, що
розвиток
ної бази,
україн-
рятьтиме
алектної

МСЬКА
— Львів)

№ 2-3

ЗАКОХАНИЙ У ВРОДУ ТА МУДРІСТЬ СЛОВА

У скорботний вінок шани академікові

Юрієві Володимировичу Шевельову

(17.12.1908–12.04.2002)

*Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.*

Іван Франко

12 квітня 2002 року простяглася туга журавлина з Нью-Йорка понад океаном аж на Україну: відійшов у вічність Юрій Володимирович Шевельов — світового масштабу славіст, передусім україніст: мовознавець, літературознавець, культуролог.

Народився Юрій Володимирович у родині військового (згодом — царського генерала) 17 грудня 1908 р. у Харкові. З цим містом був пов'язаний майже весь «український» період у житті Юрія Володимировича (крім чотирьох років раннього дитинства, проведених у місті Ломжа у Польщі, куди перевели на службу батька, тоді ще офіцера). Тут, у Харкові, Ю. Шевельов учився у приватній школі Є. П. Дружкової, згодом у третій хлоп'ячій державній гімназії, тут закінчив 1923 р. тринадцяту трудову школу, 1925 р. — торгпромпрофшколу, а 1931 р. — Харківський педагогічний інститут професійної освіти, тут 2 червня 1939 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Мова і стиль політичної лірики П. Г. Тичини», яку написав під керівництвом майбутнього академіка Л. А. Булаховського. Великий вплив на Юрія Володимировича на його складному шляху до свідомого українства, крім поклику далеких предків, мав його двоюрідний брат Анатолій Носів, антрополог, учень Ф. Вовка, що, сам того, можливо, не відаючи, прищепив юнакові почуття національної свідомості, віри в українське Слово. Велику роль відіграли також вистави «Березолі». Велосю Юрію Володимировичу — «соціально чужому елементові» — у студентські роки сутужно. Жив удвох з матір'ю, що з генеральської дружини (доля батька лишилася невідомою) стала прибиральницею, але, як писав він у своїх спогадах, «у родині була релігія науки й книжки» (Шевельов Ю. Я — мене — мені... (і довкруги) [Спогади]: У 2-х т. — Харків; Нью-Йорк, 2001. — Т. 1. — С. 100).

Працював Юрій Володимирович викладачем, згодом доцентом в Українському комуністичному інституті журналістики (1933–39) та в Харківському університеті (1939–41), де 1941 р. його було призначено завідувачем кафедри української філології.

Друкватися Ю. Шевельов почав 1931 р., першими його публікаціями були театральні рецензії та художні переклади. Першу книжку — «Граматику української мови» (у 2-х частинах,

у співавторстві з тодішнім директором Інституту мовознавства АН України Н. Кагановичем, не з власної волі, а за наказом Наркомосу) Ю. Шевельов опублікував у 1934 р. Вона двічі перевидавалася (1935; 1936). Харків значною мірою сформував Юрія Володимировича як українця, як українського дослідника. Тут він мав змогу пізнати найкращих представників українського Відродження, працювати поруч з ними. В інтерв'ю, що його Вчений дав 1 лютого 2002 року (мабуть, останньому в своєму житті), на запитання кореспондента К. Кіндрася «А хто для вас був і залишається найбільшим моральним авторитетом у житті й літературі?», Юрій Володимирович відповів: «Олександр Білецький і Леонід Булаховський. Вони — мої вчителі» («Свобода». — 2002. — 1 лют.). А в своїх спогадах Юрій Володимирович так охарактеризував О. І. Білецького: «Найблискучіша постать, оракул і кумир студентства, ерудит і вітія, певними рисами — харківський відповідник київському Миколі Зерову» (Шевельов Ю. Я — мене — мені... — С. 125).

Тут же, в Харкові, Юрій Володимирович зрозумів весь жах тоталітарної системи. Був свідком українокривавої епохи, яку його близький приятель Ю. Лавріненко назве згодом добою «розстріляного Відродження», публікуючи 1959 року антологію української літератури 1917–1933 років під таким заголовком. І ця справедлива, містка й тривожна фраза стала історико-літературним терміном.

1943 р. Юрій Володимирович переїхав до Львова, де йому поталанило близько познайомитися з професором В. Сімовичем, що, за словами Ю. Шевельова, «був єдиним тоді на Україні носієм ідей та методів Празького лінгвістичного гуртка та мав не одну нагоду спілкуватися з «самим» Н. Трубецьким (Шевельов Ю. Передмова // Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. — Львів; Нью-Йорк, 1996. — С. 8). Цілими днями працював молодий дослідник у книгозбірні Наукового товариства імені Шевченка, де тогочасний директор В. В. Дорошенко охоче ділився з ним спогадами про тисячі епізодів з українського культурного життя від початку століття. Згодом Ю. Шевельов після довгих поневірянь потрапив до Німеччини, з 1946 р. до 1949 р. був доцентом Українського вільного університету (УВУ) в Мюнхені, що його у 1945 р. переведено з Праги. Там же 1947 р. опублікував (циклографічним способом) невелику за обсягом книжку «До генези називного речення», написану в Україні в 1941–42 роках. Ця праця лягла в основу його дисертації на здобуття ступеня доктора філософії, яку він захистив у 1949 р. в УВУ. Для західної лінгвістики називне речення було зовсім не вивченою категорією. У своєму дослідженні вчений подав історію виділення називних речень в окрему синтаксичну конструкцію, а також на великому фактичному матеріалі довів, що називне та неповне речення в генезі та в теперішньому функціонуванні зв'язані безліччю переходів.

У Мюнхені Ю. Шевельов був також заступником голови новоствореного об'єднання «Мистецький український рух» («МУР», 1945–52). У 1950–52 рр. був лектором української та російської мов у Лундському університеті (Швеція), а згодом, як і більшість українських післявоєнних «перекотипілля», переїхав до США. Прибув туди 15 липня 1952 р. Як і перед кожним українським дослідником, перед ним постав вибір: або залишитися у виключно українському середовищі, або ж, опанувавши до глибин не лише англійську наукову мову, а й американську наукову методологію, стати американським дослідником-україністом. Перший шлях був спокійніший, затишніший, але не дуже корисний для української науки. Без вагань Ю. Шевельов обрав другий шлях. Став відомим американським славістом. Водночас жив Україною, творив для України, залишився назавжди в полоні своєї рідномовної стихії.

У 1952–54 рр. Ю. Шевельов викладав на кафедрі славистики у Гарвардському університеті (м. Кембрідж); згодом (1954–77) був професором кафедри славистики в Колумбійському університеті (м. Нью-Йорк). Читав цикли лекцій у багатьох університетах США, Канади та Західної Європи. Водночас дуже активно працював в українських наукових установах. Дійсний член Української вільної академії наук (з 1945 р.) та НТШ (з 1949 р.), Ю. Шевельов у 1959–61 і 1981–86 рр. був президентом УВАН. Саме під час президентства Ю. Шевельова УВАН у співпраці з Українським науковим інститутом Гарвардського університету та НТШ започаткували в Нью-Йорку спільні шевченкознавчі конференції. Від того часу відбулася двадцять одна така конференція. Був Юрій Володимирович також членом-засновником Об'єднання українських письменників «Слово» (1954), членом Товариства плекання української мови (з 1964 р.).

Академік Ю. Шевельов — автор глибоких та оригінальних українознавчих досліджень. Зокрема, вагомий його внесок до фонології, морфології, синтаксису, етимології, ономастики.

Учений
мову, у
мови. Гр
сучасно
В англо
слов'ян
Ю. Шев
основи
грунті з
панорам
в XVI ст
в'янськи
ня діале
новгород
російськ
Ю. Ш
літератур
(німецьк
лектів»,
ських лін
білорусь
та ін. Зна
перший п
переклад
У дор
ва» 1076
збірників
гослужбо
Писав
праць пр
О. Курил
білоруськ
Ю. Ш
знавчих ж
історични
кедонськ
1984), О.
знавства»
Дослід
тичних ст
кою мово
(1978, англ
Учени
Жаль, що
Два ва
ситету (ре
Ю. Шевел
Вченого —
його праці
додалися
У поно
перекладі
утворчост
ликий фак
ченко набу
У 1996 р.
ської літер

Учений розвинув поняттєві та історіографічні основи українського мовознавства, його метамову, у своїх працях синтезував діакронний і синхронний підходи до вивчення української мови. Ґрунтовно дослідив Ю. Шевельов синтаксис простого речення (монографія «Синтаксис сучасної української літературної мови. Просте речення», 1951; англійською мовою — 1963). В англомовних монографіях «Передісторія слов'янської мови: Історична фонологія загальнослов'янської мови» (1964; 2-е вид. — 1965) та «Історична фонологія української мови» (1979) Ю. Шевельов показав розвиток фонологічної системи української мови від праслов'янської основи аж донині на широкому історичному, діалектному, міжмовному та текстуальному ґрунті з вивченням глибинно-причинових зв'язків між окремими фонетичними змінами, дав панорамну картину розвитку української мови в її історичному розрізі, обґрунтував її початки в XVI ст. Заперечивши концепцію прасхіднослов'янської лінгвоединості та трьох східнослов'янських мов у доісторичні часи, учений розвинув концепцію конфігурації та перегруповування діалектних груп (київсько-поліського, галицько-подільського, полоцько-смоленського, новгородсько-тверського, муромо-рязанського діалектів), що з них розвинулися українська, російська та білоруська мови.

Ю. Шевельов — автор праць про українську літературну мову («Нарис сучасної української літературної мови», 1951), її взаємодію з діалектами, передусім Чернігівщини та Галичини (німецькомовна монографія «Українська писемна мова, 1798–1965. Її розвиток під впливом діалектів», 1966), розмежування української та польської мов (стаття «Проблема українсько-польських лінгвістичних відносин від X ст. до XIV ст.», 1952, англійською мовою), української та білоруської мов (англомовна розвідка «Щодо проблем утворення білоруської мови», 1953) та ін. Значним внеском у соціолінгвістику є його англомовна монографія «Українська мова в першій половині двадцятого сторіччя, 1900–1941. Її стан та статус» (1989). До речі, український переклад цієї книжки, що його здійснила О. Соловей, вийшов друком раніше — у 1987 р.

У доробку вченого — статті про окремі мовні пам'ятки, зокрема про «Збірник Святослава» 1076 р. (один із найдавніших, створених на основі рукописів великокнязівської бібліотеки збірників літературних творів різного змісту) та про «Кодекс Ганкенштейна» (рукописну Богослужбову антологію XII–XIII ст.) та ін.

Писав чимало Юрій Володимирович і про проблеми українського правопису. Він — автор праць про україністів-мовознавців О. Павловського, О. Потебню, В. К. Меттьюза, В. Ганцова, О. Курило, К. Михальчука та ін. Ряд досліджень учений присвятив іншим слов'янським мовам: білоруській, церковнослов'янській, російській, польській, словацькій, хорватській, сербській.

Ю. Шевельов був членом редколегій та редактором багатьох лінгвістичних і літературознавчих журналів та серій, зокрема журналу «Сучасність» (головний редактор, 1978–81), серії історичних фонологій слов'янських мов: польської, словацької, білоруської, української, македонської (Гайдельберг, 1973–83). Він був редактором збірників праць В. Сімовича (1981; 1984), О. Потебні (1992). Чимало статей написав для двох видань «Енциклопедії українознавства» (1949–52; 1955–89) та англомовної «Encyclopedia of Ukraine» (1984–1993).

Дослідник відомий як автор багатьох літературознавчих досліджень, рецензій, публіцистичних статей. Найважливіші з них опубліковані в збірниках: «Новий театр» (1948, німецькою мовою), «Не для дітей» (1954), «Друга черга» (1978), «Задираки та їхні заспокоювачі» (1978, англійською мовою), «Третя сторожа» (1991; 1993, 1998).

Учений зібрав одну з найбільших, найпрезентабельніших славістичних бібліотек у світі. Жаль, що незадовго до смерті передав її до Японії, а не в Україну...

Два варіанти бібліографії досліджень ученого, що їх уклав професор Сіракузького університету (родом з Чернігівщини) Я. Гурський, опубліковано в збірниках праць на пошану Ю. Шевельова (1971; 1981–83). 1998 року — для вшанування 90-річчя від дня народження Вченого — заходами УВАН у США та НАН України опубліковано найповнішу бібліографію його праць, що має 872 позиції (укладачі — А. Даниленко і Л. Чабан). А за три останні роки додалися не лише перевидання та передруки, а й зовсім нові праці.

У поновлених Записках НТШ у Львові (1992, т. 224: Праці філологічної секції) уміщено (у перекладі О. Молчко та Я. Семко) дуже цікаву та дискусійну статтю Ю. Шевельова «1860 рік у творчості Тараса Шевченка», опубліковану вперше 1962 р. У ній дослідник, осмисливши великий фактичний матеріал, доходить висновку, що в останній період своєї творчості Т. Шевченко набув переконання: не насильство, а перемога справедливості й правди врятує Україну. У 1996 р. НТШ опублікувало працю Ю. Шевельова «Внесок Галичини у формування української літературної мови» (передрук канадського видання 1975 р.). У 239-му томі Записок

НТШ 2000 р. уміщено статтю Ю. Шевельова про мову та стиль Г. Сковороди в перекладі М. Габлевич (1994 р. опубліковано англomовний оригінал). 1994 р. вийшли друком у Києві дві дуже вагомні статті Ю. Шевельова про походження української мови: «Чому *обшчерусский* язык, а не *вѣбчоруська мова*?» та «З проблем східнослов'янської глотогонії». У київській серії «Українська модерна література» 1998 р. опубліковано збірку «Поза книжками і з книжок» (упор. та прим. Р. М. Корогодського), де вміщено студії Ю. Шевельова, що були опубліковані раніше в діаспорній пресі, інколи англійською мовою. Цього ж року в харківському видавництві «Фоліо» опубліковано тритомник літературознавчих та мистецтвознавчих розвідок Ю. Шевельова, що вперше були опубліковані в збірці «Третя сторожа» та поза збірками (упорядник — Р. Корогодський). 2001 р. у видавництві М. П. Коць водночас у Харкові та Нью-Йорку вийшли два томи спогадів Ю. Шевельова під заголовком «Я — мене — мені... (і до-вкруги)». Перший том охоплює життя автора в Україні та в Польщі (дитям, у місті Ломжа), тобто роки 1908–1944; другий — «європейський» період (1944–1952). Планувався і третій том — про життя в Америці, але планам не судилося здійснитися. Опубліковані спогади містять унікальні факти, описані безжальноправдиво. Вони надзвичайно важливі для нас, адже ми легко й непоправно забуваємо минуле.

Учений давно здобув визнання в світі. Він — почесний доктор Альбертського університету (Едмонтон, Канада, 1983) та Лундського (Швеція, 1984), лауреат Гугенгаймської фундації (1959), Американської ради наукових товариств (1964; 1967) та Національного фонду гуманітарних наук (1974). У 1989 р. одержав нагороду Омеляна і Тетяни Антоновичів за досягнення в україністиці.

З відомих причин визнання на Батьківщині прийшло досить пізно (та, мабуть, воно все ж таки до щему найдорожче). У 1990 р. Юрій Володимирович уперше після війни приїхав в Україну для участі в Першому міжнародному конгресі українців. З того часу — попри сень-йорський вік — він став частим гостем в Україні (гостем — удома!). Учений брав участь також у Другому та Третньому міжнародних конгресах українців (Львів, 1993; Харків, 1996), був членом Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України. Був також учасником Першого всесвітнього форуму українців 21–24 серпня 1992 р., де, зокрема, висловив таку думку: «Дай, Боже, щоб люди навчилися англійської мови, але не дай, Боже, щоб англійська мова стала другою “общепонятною”».

1990 р. професора Ю. Шевельова обрано закордонним академіком НАН України, у 1992 р. — членом редколегії журналу «Мовознавство», де стали друкуватися його статті, зокрема «О. О. Потебня і стандарт української літературної мови» (1992, № 2–3); «Спірантизація “G”» (1994, № 1); «Про критерії в питаннях українського офіційного правопису» (1995, № 2–3). З нагоди 125-річчя з дня народження М. Грушевського Наукова рада НТШ у Львові ухвалою від 2 липня 1991 р. заснувала нагородну медаль його імені. Першими лауреатами цієї медалі у серпні 1991 р. стали Ю. Шевельов та О. Гончар. 1999 р. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна обрав Юрія Володимировича своїм почесним доктором. До речі, у «Науковому світі» за квітень 2002 року оголошено, що на Спецраді цього університету О. І. Волосова захищатиме незабаром дисертацію на тему «Юрій Шерех (Шевельов) як літературний критик». 2000 р. Юрій Володимирович став лауреатом Національної премії України імені Тараса Шевченка.

Безсумнівно, величезний науковий доробок академіка Ю. Шевельова чекає на різноаспектні дослідження, осягнення та введення його в найширший контекст україністики. Однак чи не найнагальнішою потребою є видання або перевидання найголовніших його мовознавчих досліджень українською мовою, аби вони стали приступними хоча б науковій громадськості. Нам дуже потрібні наукові праці Юрія Володимировича, його могутній інтелект, його тверезий, часто іронічний погляд на життя.

Пам'ять про академіка Ю. В. Шевельова, що служив рідній науці правдиво, послідовно і неохитно, надихатиме не одне покоління філологів до важкої, незрадливої та благородної Праці. А здійснене Академіком увійде навіки в золоту скарбівню світової науки й культури.

Та все ж незатишно стало на світі без Юрія Володимировича, харківського характерника, всеукраїнського (дарма, що прожив значну частину життя так далеко від рідного краю!) характерника.

Р. ЗОРИВЧАК
(Львів)